

AVRASYA ETÜDLERİ

39

2011-1

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı

*Turkish International Cooperation and
Development Agency*

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir; Türk İşbirliği ve
Kalkınma İdaresi Başkanlığının düşünce ve politikasını yansıtan
metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, Atatürk Bulvarı No:15 Ulus-ANKARA
Tel: +90(312)5081000 • **Faks:** +90(312)3098969
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl:17, Sayı:39 (2011/1)

TİKA adına sahibi
Dr. Mehmet YILMAZ
Başkan

Yayın Kurulu
Dr. Mehmet YILMAZ
Ali MASKAN
Abdullah KAVAKLI
Selda ÖZDENOĞLU

Yazı İşleri Müdürü
Abdullah KAVAKLI

Editör
Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mustafa AŞKAR • *Ankara Üniversitesi*
Doç. Dr. Kemal BAŞLAR • *Polis Akademisi*
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN • *TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*
Prof. Dr. Ömer ÇAHA • *Fatih Üniversitesi*
Doç. Dr. Uğur DOĞAN • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Büşra ERSANLI • *Marmara Üniversitesi*
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • *Abant İzzet Baysal Üniversitesi*
Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ • *Çankırı Karatekin Üniversitesi*
Doç.Dr. Nihat IŞIK • *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi*
Prof. Dr. Ramazan KAPLAN • *Bartın Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet KARA • *İstanbul Üniversitesi*
Doç. Dr. Hakan KIRIMLI • *Bilkent Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ÖZ • *Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • *Ege Üniversitesi*
Prof. Dr. Nasuh USLU • *Kırıkkale Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet UZUN • *Cumhuriyet Üniversitesi*
Prof. Dr. Bahaeddin YEDIYILDIZ • *Hacettepe Üniversitesi*
Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • *Kırıkkale Üniversitesi*

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Nihat IŞIK • Tuba TÜNEN

Türev Ürünlerin 2008 Küresel Finansal Krizindeki Rolü / 7- 48

The Role of Derivative Instruments in 2008 Global Financial Crisis

Mehmet ALAGÖZ • Savaş ERDOĞAN • Sinem YAPAR SAÇIK

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik

Performansının Ölçümü: 1992-2008 / 49-75

*An Evaluation of Economic Performance of the
Kazakhstan Republic: 1992-2008*

A. Kadir KÖKOCAK

Geçiş Ekonomilerinde KOBİ'lere Dayalı Kalkınma Modeli / 77-98

New Production Model Development and Transition Economies

Alaattin KIZILTAN • Ali Rıza SANDALCILAR

Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın
(ECO) Yeri ve Önemi / 99-122

*The Importance and Place of Economic
Cooperation Organization (ECO) in Turkey's Foreign Trade*

Yaşar KALAFAT • Derya YELİS

Türk Halk İnanmalarında Dunganlar / 123-153

The Turkish Folk Beliefs at Dungans

Fahri MADEN

Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913) / 155-196

Albania's Independence Process (1877-1913)

Türev Ürünlerin 2008 Küresel Finansal Krizindeki Rolü¹

Nihat IŞIK²
Tuba TÜNEN³

Özet

Küresel ekonomi, ilk işaretleri 2007 yılının ikinci çeyreğinde konut piyasasındaki bozulmalarla görülmeye başlayan, özellikle Eylül 2008’de ABD’nin beşinci büyük yatırım bankası 158 yıllık finans devi Lehman Brothers’ın iflas etmesiyle şiddetini daha da arttıran, 1929 Ekonomik Buhranı’ndan bu yana yaşanan en büyük kriz olarak nitelendirilen bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Krizin nedenleri arasında öne çıkan unsurlar; 2000’li yıllardan sonra uygulanan faiz politikası, mortgage piyasasında görülen bozulmalar, risk denetiminde ve şeffaflıkta meydana gelen aksaklıklar, menkul kıymetleştirme ve türev ürünlerin artması sonucunda mali yapının daha riskli hale gelmesidir. Bu denetimsiz büyüme ortamında konut fiyatlarında reel olmayan spekülasyon artışları yaşanmış ve fiyat balonları (köpükleri) oluşmuştur. Türev ürünlerin oluşturduğu balon ekonomilerin, zincirleme etki yaparak bir finansal risk ortamı doğurması ve bu durumun reel kesime yansımaları ise kaçınılmazdır. Bu çalışmada, küresel krizde türev ürünlerin rolü, reel ekonomiye etkileri ve kriz ortamından çıkış sürecinde alınması gereken önlemler ve çözüm önerileri irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: *türev ürünler, kredi türevleri, finansal kriz*

¹ Bu çalışma 15-16 Nisan 2010 tarihleri arasında Malatya’da düzenlenmiş olan “Küresel Krizler ve Ekonomik Yönetişim” konulu 1. Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi’nde sunulan bildirinin revize edilmiş halidir.

² Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi,
nihatis@hotmail.com

³ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi, t.tunen@hotmail.com

The Role of Derivative Instruments in 2008 Global Financial Crisis

Abstract

Global economy faced so-called the greatest crises that is mentioned after 1929 Great Depression, and that showed its first signals in housing market imbalances in the second quarter of the 2007 and increased seriousness due to bankruptcy of 158 year-old finance giant Lehman Brothers, the fifth largest investment bank. Interest rate policy post 2000 period, distortions in mortgage market, deficiencies in risk assessment and transparency, increasing risk in securitizations and increasing number of derivatives market make the financial environment riskier. These changes can be mentioned as the causes of the financial crises. In this uncontrolled expansion period houses prices implausibly raised owed to speculations and price bubbles are happened. Increasing number of derivatives contributes bubble economies and these malfunctions inevitably transmitted to real side of economy. This paper aims at uncovering the role of financial derivatives in Global Financial Crisis, its effects on real economy and trying to find out the ways of overcoming the crisis.

Keywords: *derivative instruments, credit derivatives, financial crisis*

1. Giriş

1980'li yıllardan sonra teknolojinin ilerlemesiyle birlikte bilgiye daha kolay ve ucuz ulaşılabilmesi bilginin daha etkin kullanılabilmesini sağlamış, bu ilerlemelerin yansımalarından biri olan finansal küreselleşme, ulusal finans piyasalarının bir takım kontrol ve sınırlandırmalardan arındırılarak uluslararası bir boyut kazanmasında etkin bir rol oynamıştır. Finansal küreselleşmeyi etkileyen olguların başında finansal serbestleşme gelmektedir. Finansal serbestleşme ise, genellikle hükümetlerin, gelişmiş ülkelerin uluslararası finansal faaliyetlerini kendi ülkelerine çekmek için, bankacılık ve finans sistemi üzerindeki denetim ve kısıtlamaları kaldırdığı ya da önemli ölçüde azalttığı deregülasyon uygulamalarının bir sonucu olarak gösterilmektedir.

Uluslararası sermaye hareketlerinin; makro ekonomik politikalara, bankacılık sistemine ve beklenmedik politik ve ekonomik gelişmelere karşı duyarlı olması ülkeleri finansal krizlere açık hale getirmektedir. 1929 buhranından sonra en büyük kriz olarak değerlendirilen 2008 küresel finans krizi birçok ekonomiyi etkisi altına almıştır. 2001 sonrasında ABD ekonomisindeki durgunluğu önlemek için faizler indirilmiş, bunun sonucunda borçlanma ucuz hale getirilmiş ve kredi kullanma talebi artmıştır. Kredilerdeki artış emlak fiyatlarını yükseltmiş, bu yükseliş yeni kredi alınabilmesini sağlamıştır. Düşük gelirli kişilerin de konut sahibi olabilmeleri için, subprime mortgage⁴ kredilerinin artışına göz yumulmuş ve denetimsiz bir yapı oluşmuştur. Bu denetimsiz yapı, kredilerin ipotek gösterilip türev piyasalarda birçok kez paketlenerek el değiştirmesi aşamasında da devam etmiştir. Türev piyasaların kontrolsüz büyümesi fakat yeterince düzenleme yapılamaması sonucunda konut fiyatlarında reel olmayan spekülasyon artışları yaşanmış ve fiyat balonları (köpükleri) oluşmuştur. Bu aşamada iktisadın temel ilkesi işlemiş ve ödenemeyen krediler sonucu saadet zinciri kopmuş ve ABD'den başlayıp başta Avrupa ülkeleri olmak üzere ülkemiz dâhil birçok ülkeyi farklı şiddetlerde etkilemiş ve halen de etkilemekte olan kriz ortamına girilmiştir.

Krizin çıktığı yer olan ABD'de dev kuruluşlar büyük sıkıntıya girmiş, kimi devletleştirilmiş, kimi el değiştirmiştir. Örneğin, elinde çok miktarda yüksek riskli konut kredisi tutan yatırım bankalarından Bear Stearns Mart ayında iflas ederek ABD hükümeti tarafından diğer bir yatırım bankası olan JPMorgan Chase'e satılmıştır. Bu iflası diğer bir yatırım bankası olan

⁴ Yüksek riskli konut kredileri

158 yıllık Lehman Brothers ve Merrill Lynch ve sigorta firması American International Group izlemiştir. Washington Mutual ve Wachovia gibi bankalar da iflas ederek diğer bankalara satılmışlardır.⁵ Freddie Mac, Fannie Mae, Northern Rock ve Fortis krizin sarstığı devasa kurumlardan diğer bazılarıdır.⁶

Bu krizin geçmişte yaşanmış krizlerden en önemli farkı, klasik bir finans krizi olmaması, karmaşık ve yüksek hacimli türev ürünlerini kapsamıdır. Türev ürünler esas itibarıyla firmaların bilanço dışı işlemleridir ve bu araçlar genel olarak finansal risklerin yönetilmesi için kullanılan ve aslında bir varlığın değerine bağlı olarak ortaya çıkarılan finansal araçlardır. Türev ürünlerinin yüksek hacmi, mali destek paketlerinin daha önce görülmemiş boyutlara çıkarılmasını zorunlu kılmıştır. Bu ürünlerin karmaşık yapısı paketlerin içeriğine ilişkin teknik zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tarz türev ürünlerin oluşturduğu balon ekonomilerin zincirleme etki yaparak bir finansal risk ortamı doğurması ve bu durumun reel kesime yansması kaçınılmaz olmuştur.

Mortgage kredilerine dayalı menkul kıymet ile türev ürünlerin hacim olarak artması krizin temel nedeni olarak gösterilmektedir. Özellikle de CDS (kredi temerrüt swabı) ve CDO (teminatlandırılmış borç yükümlülükleri) gibi kredi türevlerinin artması krizin çıkışında temel rol oynamışlardır. Ayrıca bu türev ürünlerinin risklerinin yanlış ölçülmesi ve finansal piyasalardaki denetim eksikliği de krizin ortaya çıkmasına etki eden diğer faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, küresel krizde türev ürünlerin rolünü ve reel ekonomiye etkilerini analiz etmektir. Reel ekonomi üzerinde krizin etkileri Türkiye'nin de aralarında bulunduğu seçilmiş bölge ve ülkeler özelinde incelenecek ve kriz ortamından çıkış sürecinde alınması gereken önlemler ve çözüm önerileri irdelenmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın bundan sonraki kısmı şu şekilde tasarlanmıştır. İkinci kısımda, 2008 finansal krizi ve nedenleri üzerinde durulacaktır. Üçüncü kısımda türev ürünler, ortaya çıkış nedenleri, çeşitleri ve kredi türevleri

⁵ http://tr.wikipedia.org/wiki/2008_Ekonomik_Krizi. Erişim: 16.3.2010.

⁶ Bu kuruluşlardan yüksek riskli ve çoğu geri ödenmeyen konut kredileri nedeniyle ağır mali kriz içine giren WaMu adıyla bilinen Washington Mutual, 19. yüzyılın sonlarında kurulmuş, 15 eyalette 2500'den fazla şubesi ve 43 binden fazla çalışanı olan bir banka olmasına rağmen, hisselerinin son altı ay içinde yüzde 80 değer kaybetmiş olması krizin büyüklüğünün anlaşılması açısından önemli bir olaydır. (<http://www.voanews.com/turkish/archive/2008-09/2008-09-26-voa11.cfm?moddate=2008-09-26>. Erişim: 07.02.2010).

incelenecektir. Krizin reel ekonomiye etkileri ve alınması gereken tedbir-
lere değinilen dördüncü kısmın ardından, çalışma sonuç ve değerlendirme
kısmıyla tamamlanacaktır.

2. 2008 Küresel Finansal Krizi

Literatürde ekonomik krizlerin sınıflandırılmasıyla ilgili değişik yakla-
şımolar olmakla birlikte, temel bir ayırım, mal-hizmet ve işgücü piyasalarını
kapsayan reel sektör krizi ile bankacılık, para-döviz, dış borç-ödemeler den-
gesi ve borsa gibi türlere ayrılan finansal krizler şeklinde gözlenmektedir.⁷
Ekonomi ve finans terimi olarak kriz; mal, hizmet, faktör ve para-döviz
piyasalarında tolere edilebilir düzeyi aşan dalgalanmayı anlatır.⁸ Finansal
krizler ise, yanlış seçim ve ahlâki tehlike sorunlarının giderek kötüleşmesi
nedeniyle verimli yatırım olanaklarına sahip finansal piyasaların fonlarını
etkili biçimde kanalize etme etkinliklerini kaybetmeleri nedeniyle ortaya
çıkan doğrusal olmayan bir bozulmadır.⁹

2008 yılı ABD’de düşük teminatlı ipotek krizi nedeniyle konut piya-
sasındaki hareketlerle başlamış ve finansal piyasalarda yaşanan dalgalan-
malar sonucunda büyük bir etki yaratmıştır. Bear Stearns’in zora girmesi
ile başlayan süreç, domino etkisi yaratarak Ekim 2008’e kadar Asya piya-
salarına yayılmıştır. Önceki FED Başkanı Greenspan Mart 2008’de yaşı-
nan gelişmeleri İkinci Dünya Savaşı sonrası en büyük finansal kriz olarak
tanımlamış ve yaşanmakta olan resesyonun çok şiddetli olabileceğini dile
getirmiştir.¹⁰

Kriz gelişmiş ülkelerde başlamasına rağmen, 2008 ortalarından itiba-
ren gelişmekte olan ülkeleri de etkilemeye başlamıştır. Bu ülkelerin ço-
ğunda; borsalar ciddi değer kayıpları yaşamış, ülke paraları değer yitirmiş,
ülke tahvilleri ve ticari bonolarda risk primleri artmış, yabancı sermaye
akımları ve banka borçlanmaları ise önemli oranda düşmüştür. Uluslarara-
sı piyasalarda yaşanan gelişmeler karşısında finansal sisteme olan güvenin
tekrar artırılması için ABD ve Avrupa’da merkez bankaları ve hükümetler
tarafından önemli meblağlara ulaşan kurtarma paketleri açıklanmıştır.¹¹

⁷ Yusuf Bayraktutan , “Küresel Finansal Krizler ve IMF”, Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 25.

⁸ Aktaran, Bayraktutan, *age*, s. 25.

⁹ Frederic S. Mishkin, “Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective”, 1996, <http://www.columbia.edu/~rhc2/Spring2005/Papers/mishkin.pdf>, Erişim: 30.1.2010.

¹⁰ Neslihan Topbaş, “Finansal Kriz Ortamında Bankaların Muhasebe Sistemlerinde Gerçeğe Uygun Değerleme Yöntemleri”, *Bankacılar Dergisi*, Türkiye Bankalar Birliği, S. 68, 2009, s. 56.

¹¹ Pelin Ataman Erdönmez, “Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi”, *age*, s. 85.

ABD’de 2007 yılında subprime mortgage kredilerinde geri ödemelerde yaşanan sıkıntılardan dolayı ortaya çıkan finansal dalgalanma birbiriyle ilişkili ve çok hassas dengeler üzerine kurulu ABD piyasalarında büyük etki yaratmıştır. Mortgage kredilerine dayalı menkul kıymetler ile kredi türev ürünlerinin risklerinin yanlış ölçülmesi, zaman zaman da finansal mühendislik teknikleri kullanılarak ölçülemez hale getirilmesinden dolayı denetleyici yapının eksiklikleri finansal kurumları etkilemiş ve mortgage kredi krizi olarak ortaya çıkan kriz ilerleyen zamanda küresel bir likidite krizine dönüşmüştür.¹²

2.1. 2008 Küresel Finansal Krizin Nedenleri

Bu kısımda krizin nedenleri olarak görülen; finansal yapıdaki değişim ve faiz oranlarındaki uyumsuzluklar, mortgage kredilerinin yapısının bozulması, şeffaflık ve derecelendirme kuruluşları, düzenleyici kuruluşlar ve menkul kıymetleştirme hakkında bilgi verilecektir.

2.1.1. Finansal Yapıdaki Değişim ve Faiz Oranlarındaki Uyumsuzluklar

Bugünkü küresel finansal krizin ve küresel resesyonun kaynağı ABD’nin finans sektörüdür. Krugman, bugünkü finansal felaketin sorumlusu olarak 1982 yılında Reagan döneminde ortaya çıkarılan ve finansal serbestiyi ve denetimin kaldırılmasını (Deregulation) amaçlayan Garn St.Germain Yasası’nda görmektedir. Bu yasa sebebiyle klasik mevduat bankacılığının dışındaki finansal kuruluşlar üzerindeki düzenleme ve sınırlamalar kaldırılmış ya da hafifletilmiş, bu ise hane halklarının aşırı borçlanmalarına ve de kötü yönetim uygulamalarına ortam hazırlamıştır.¹³

1980’lerde Reagan ve Thatcher dönemindeki finansal serbestleşmeyle başlayan ekonomik genişleme aynı zamanda özellikle bilgisayar, iletişim, internet ve ilgili alanlarda olmak üzere teknolojik gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Bu süreç ilk yavaşlamasını 10 Mart 2000’de meydana gelen dot com patlaması ile yaşamıştır.¹⁴ Bu patlamanın meydana getirdiği durgunluk ve 11 Eylül 2001 yılında ABD’de gerçekleşen terör saldırılarının sebep olduğu olumsuz hava resesyonun etkilerinin daha şiddetli bir

¹² Faruk Demir ve diğ., “ABD Mortg Krizi”, *BDDK Çalışma Tebliği*, S. 3, 2008, s. 1.

¹³ Osman Aydoğuş, “2008-09 (?) Küresel Krizinden Geçerken Türkiye Üzerine Bazı Gözlemler ve Değerlendirmeler”, *TİSK Akademi Dergisi*, 4(2), 2009, s. 33.

¹⁴ David Mayer-Foulkes, “Long-Term Fundamentals of The 2008 Economic Crises”, 2009, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1367918, Erişim: 30.1.2010,

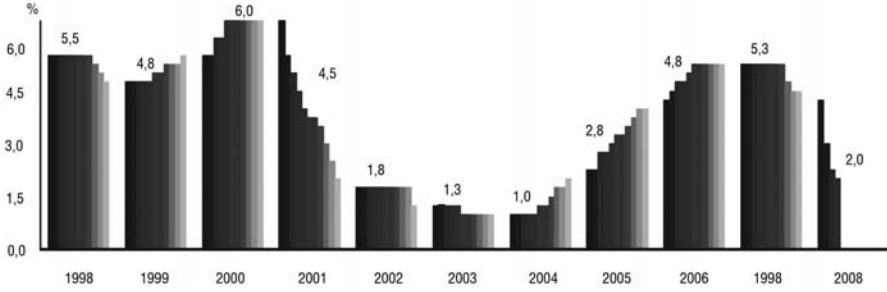
şekilde ABD’de hissedilmesine yol açmıştır. Dönemin FED başkanı Alan Greenspan ABD’yi bu durgunluktan kurtarmak için faiz oranlarında indirim gitmeyi uygun görmüştür. Mayıs 2000 ile Kasım 2001 arasında 11 kez faiz indirimine gidilmiş, faizler %6,5 seviyesinden %1,75 seviyesine düşürülmüştür. Faiz indirimlerine devam eden FED, 2003 Haziran ayında faizi son 45 yılın en düşük seviyesi olan %1’e düşürmüştür. 2003 yılında yaratılan ucuz para ortamı sayesinde ABD ekonomisi hem suni tüketim ve fiyat artışları ile durgunluktan kurtulurken, hem de Irak savaşının finansmanı kolaylıkla yapılabilmekteydi.¹⁵ Genel olarak faiz oranının düşük tutulup, piyasada paranın arttırılması enflasyona neden olmasına rağmen, 2001 yılında Çin’in Dünya Ticaret Örgütü’ne katılmasıyla beraber imalat Çin’e kaymış ve ucuz ithal malları Amerika’daki enflasyonu maskeleymiştir. Çin ekonomisinin gelişmesi ile petrol ve diğer hammadde fiyatlarının önemli ölçüde artması Amerika’nın dış ticaret açığının yükselmesine zemin hazırlamıştır. 2000–2007 yılları arasında Amerikan ekonomisinde tüketimin devamlı olarak artması, üretimin ya da ihracatın artmasından değil, Amerikalıların borçlarını devamlı arttırmasından kaynaklanmıştır.¹⁶

Grafik 1’de FED’in gösterge faiz oranlarının gelişimi görülmektedir. Grafikten de izlenebileceği gibi, 2001 yılı 11 Eylül saldırıları sonrası 2002–2004 arasında faizler %1’e kadar indirilmiş ve paraya ulaşmak çok kolaylaşmış, 2008 yılında şiddeti artan krize giden yola önemli bir ortam hazırlanmıştır. 2004 yılından itibaren düşük faiz oranları talep canlanması yaşanmasına neden olmuş, petrol ve hammadde fiyatlarında görülen hızlı artış nedeniyle enflasyon baskısı başlamıştır. Petrol fiyatları 2002 yılında 20 \$ iken 2008’in ilk yarısı itibarıyla 130 \$’a çıkmıştır. 2004–2007 arasında faizler tekrar artmaya başlamış ancak krizin patlak vermesiyle durgunluğu önlemek için faizler tekrar önemli oranda düşürülmüştür. Greenspan enflasyona, faizleri yükselterek müdahale ederken, yerine seçilen Ben Bernanke faizleri % 5,25’e kadar yükseltmeyi tercih etmiştir.¹⁷

¹⁵ Kadir Ünal ve Hüseyin Kaya, “Küresel Kriz ve Türkiye”, 2009, http://www.ekopolitik.org/ims/cust_files/090317164507.pdf, Erişim: 14.2.2010.

¹⁶ Yılmaz Erolgaç, *Küresel Krizi Yaratıcılar, Amerikan Rüyasının ve Doların Sonu Geldi mi?*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2009, s. 28.

¹⁷ Demir vd., *age*, s. 34.

Grafik 1: FED Gösterge Faiz Oranlarının Gelişimi*

Kaynak: Demir vd. *age*, s. 34.

* Her yılın Mayıs ayı baz alınmıştır.

2.1.2. Mortgage Kredilerinin Yapısının Bozulması

Mortgage (İpotekli Konut Kredisi); Türkiye’de “kira öder gibi ev sahibi olma” olarak tanımlanan uzun vadeli konut kredilerinin finansal tekniklerle desteklenmiş çeşididir. Mortgage kredileri menkul kıymetleştirme süreci ile mali kurumlar aracılığı ile borç veren tarafından yeniden kısa süre içinde nakde dönüştürülmektedir.¹⁸

Mortgage kredileri, krediyi ellerinde bulduranların risk değerlerine göre sınıflandırılmakta ve üçe ayrılmaktadır. Birincisi Prime Kredi Dilimi’dir ve konut kredileriyle ilgili faiz ve anapara ödemeleri için tamamen veya kısmen devlet garantisi veren kuruluşların garantisi altındaki konut kredilerini ve ödeme gücü yüksek bireylerin kullandıkları kredi notu yüksek ve riski düşük ipotek konut kredilerini kapsamaktadır. Prime krediler 2006 yılı itibariyle ABD toplam ipotekli konut kredilerinin %80’ini oluşturmaktadır. İkincisi, Alternatif A(Alt-A) olarak adlandırılan kredi dilimidir ve prime kredi diliminin öngördüğü tüm şartları yerine getirememekle birlikte, görece ödeme gücü yüksek olan gruba verilen kredileri tanımlar. Bu kredilerin toplam mortgage kredileri içindeki payı ise %5 civarındadır. Subprime konut kredileri ise sürekli geliri olmayan ve gelirini belgelendiremeyen, geri ödeme riski ve borç/gelir oranı yüksek gerçek veya tüzel kişilere kullanılan kredileri tanımlar. Subprime ipotekli kredilerin toplam içindeki payı ise %15’tir.¹⁹ Subprime krediler riskli ipotek karşılığı ödünç alıcılara verilmiştir. ABD’de subprime piyasası 15 yıl önce çok küçük olmasına rağmen 2001–2006 arasında bu kredilerin

¹⁸ Cahit Sönmez, “Küresel Krizin Çıkış Kaynağı; Mortg Kredileri”, Sadi Uzunoğlu(Ed), *Güncel Ekonomik Sorunlar Global Kriz*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 79–80.

¹⁹ http://www.vakifbank.com.tr/dokumanlar/earastirma/ABD_Konut_Sektorundeki_Gelismeler_ve_Etkileri.pdf. Erişim: 17.3.2010.

toplamında yedi kat artış olmuş ve 94 milyar dolardan 685 milyar dolara yükselmiştir.²⁰

ABD’de ev fiyatlarının devamlı yükselmesinden ve bu yükselmenin ileride de devam edeceği varsayımından hareketle ipotekle ev satın almış olan tüketiciler devamlı ek ipotek kredisi almışlar, ayrıca bunun yanında oto kredisi, kredi kartı da dâhil diğer kredilere de başvurmuşlardır. Fakat ev fiyatları artışlarının ilerleyen dönemlerde durması ve düşmeye başlamasıyla borçlarını ödeyememe durumuna düşmüşlerdir. Bu şekilde ortaya çıkan yüksek tüketim ve düşük tasarruf eğilimi ciddi bir yapısal risk olarak kendini göstermektedir.²¹

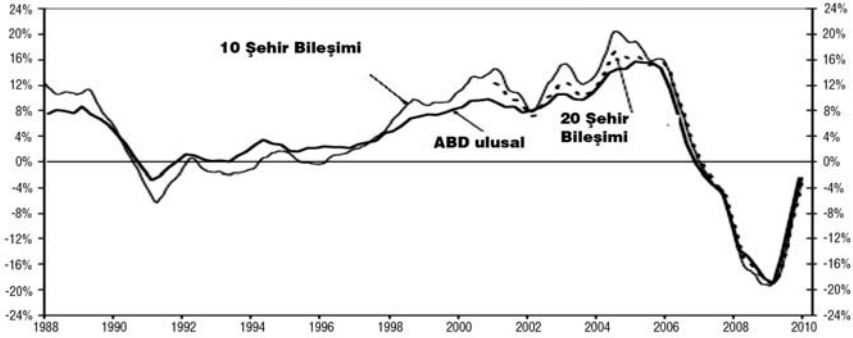
Kamuoyunda NINJA (No Income, No Job, No Asset) kredileri olarak bilinen ve herhangi bir işi, geliri veya varlığı olmayan kişilere bile kredi verme uygulamalarından dolayı varlık fiyatları, özellikle de konut fiyatları çok hızlı bir şekilde artmıştır. Bunun sonucunda geri ödenmemeye başlayan konut kredileri ile banka portföylerindeki hacizli konut sayısı artmaya başlamıştır. Bu konutların tekrar piyasaya arz edilmesi ise konut fiyatlarında bir düşüşe neden olmuştur. Bu durum halen konut kredisini ödemekte olan diğer konut kredisi kullanıcılarının ellerindeki evlerin değerinin, kalan kredi ödemelerinin net bugünkü değerinin altında kalmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak kredi kullanıcıları evlerinin anahtarlarını zarflara koyup bankalara göndererek kredi geri ödemelerinden vazgeçmişlerdir. Bankalar ise geri dönen bu kredi ödemelerini diğer mali kuruluşlara satmış ve bu evleri teminat olarak alan sermaye piyasası araçları yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla zararlar domino taşları gibi bir mali kuruluştan diğerine bulaşarak büyümüş ve mali sistemin temel taşları niteliğindeki kuruluşların iflasına yol açmıştır.²²

Grafik 2’de görüldüğü gibi ev fiyatları daha önceki yıllara göre özellikle 2004–2005 yılları arasında hızlı bir artış göstermiş ve bu artış 2006’ya kadar yavaşlamış, 2006 yılından itibaren de düşme eğilimine girmiştir.

²⁰ İlker Parasız, *Finans Krizinin Güven Krizine Dönüşmesi Küresel Kriz*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2009, s. 62.

²¹ Mükerrerem Hiç, *Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye*, Beykent Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 3.

²² Doğan Alantar, “Küresel Finansal Kriz: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, http://www.finanskulup.org.tr/assets/maliyefinans/81/Dogan_Alantar_Kuresel_Finansal_Kriz_Nedenleri_Sonuclari_MFY81.pdf, Erişim: 17.2.2010.

Grafik 2: Case Schiller Ev Fiyat Endeksi ²³

Kaynak: <http://www.standardandpoors.com/indices/sp-case-shiller-home-price-indices/en/us/?indexId=spusa-cashpidff--p-us---->, Erişim: 17.3.2010.

Öncelikli olarak konut fiyatlarındaki artış hızının, devamında ise fiyatların kendisinin düşmesi, satın aldıkları konutları teminat göstererek ipotekli konut kredisi alanları zor durumda bırakmıştır. Çünkü konut fiyatlarının yükselişi bu kişileri iflastan kurtarıyordu. Bu kişiler aldıkları krediyi ödeme güçlüğüne düşeceklerini düşündüklerinde kolaylıkla evlerini satabiliyorlar ve evlerin satış fiyatlarının alış fiyatlarından yüksek olması nedeniyle borçlarını rahatlıkla ödeyebiliyorlardı. Ayrıca konut fiyatları artarken konutların değeri, konut kredisi için gerekli olan teminatın üzerine çıkabiliyordu. Teminatı aşan bu kısmı teminat göstererek başka krediler de alabiliyorlardı. Ancak bu avantaj konut fiyatları düşerken geçerli değildi. Konut fiyatları düşmeye başlayınca, özellikle kredi ödeme kabiliyeti daha az olan düşük gelirli gruplar borçlarını ödeyememeye başladılar. Borçlar ödenemeyince evlere el konuldu. El koyanların konutları nakde çevirmeleri gerekiyordu. Bu durum; düşen konut fiyatları- ödeme güçlüğü-el konulan konutlar-konutların daha düşük fiyatlarla satılmaya çalışılması- konut fiyatlarının daha da düşmesi şeklinde süren ve kendi kendini besleyen bir süreç yaratmıştır.²⁴

2.1.3. Şeffaflık ve Derecelendirme Kuruluşları

Dünyadaki belli başlı derecelendirme kuruluşları; Moody's, Standard&Poors, Fitch, vb. son on beş yıl içinde meydana gelen üç büyük

²³ ABD'deki ev fiyatlarının gelişimini ölçen en güvenilir endekslerden biri, Case-Shiller adı verilen ve Yale Üniversitesinden Karl Case ve Robert Shiller'in geliştirdiği ABD'deki ev fiyatları endeksidir.

²⁴ Fatih Özatay, *Finansal Krizler ve Türkiye*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 104-106.

finansal krizin gelişimini görememişlerdir. Bu krizler; 1997 Asya Krizi, 2000 başındaki finansal skandal ve subprime krizleridir. Derecelendirme kuruluşları, finansal enformasyonun şeffaflığını sağlayarak ve ihraçlarla araçlar arasındaki asimetrik enformasyonu azaltarak ve kredi riskinin değerlendirilmesinde referans hizmeti yaparak işlev yapmaktadırlar.²⁵

Finansal araçların karmaşık yapısının anlaşılmasındaki zorluk nedeniyle yatırım kararı alanlar derecelendirme kuruluşlarına güvenmişlerdir. Ancak bu kurumların likit olmayan varlıkların fiyatlandırılmasında (değerlendirilmesinde) saydamlık ilkesi göz ardı edilmiştir. Derecelendirme kuruluşlarının menkul kıymet üreten şirketlerce finanse ediliyor olması ve bu şirketlere danışmanlık hizmetlerinde bulunuyor olmaları²⁶ aralarında bir çıkar ilişkisine yol açarak objektif davranmamalarına neden olmuştur.

Diğer taraftan, konut fiyatlarındaki balon artışlar piyasada asimetrik bilgiye neden olmuş, kredi kullanıcılarının yanlış yönlendirilmesine yol açmış ve konut satın almanın bir yatırım aracı olarak algılanmasına neden olmuştur. Hâlbuki ABD Hükümetinin amacı, düşük gelirli aileler ile azınlıklara konut edinme kolaylıkları sunmaktır. Ancak ABD Hükümetinin yoğun desteği nedeniyle düşük gelirli gruplar konut alım satımı yoluyla kâr elde etme beklentisine girmiştir. Ancak, piyasada dengelerin bozulmasıyla kullanılan krediler karşılığında teminat olarak gösterilen konutların değeri düşmüş ve teminat sağlamada güçlükler yaşanmıştır.²⁷

Şirketlerin sermaye yeterliliği gibi koşulları yerine getirmesinin risk yönetimi ve kredi derecelendirme konusunda yeterli olduğu düşünülmüş, fakat şirket bazında (mikro) denetime odaklanmış olan denetleyici otoriteler, finans sisteminde ortaya çıkabilecek makro riskleri yeterince göz önüne almamışlardır. Bu süre zarfında, riski tam değerlendiremeyen ulusal ve uluslararası düzeydeki düzenleyici otoriteler, verimli bilgi alışverişinde bulunamamış ve koordinasyon kuramamıştır.²⁸ Yaşanan bu krizde banka ve brokerların varlıklarının çeşitleri ve değerinin ne olduğu yeterince şeffaf olarak belirlenmemiştir. Bu durum firmaların iflası sonucu ortaya çıkan riskin hesaplanmasını ve analiz edilmesini güçleştirmiştir.²⁹

²⁵ Parasız, *age*, s. 124.

²⁶ Hadiye Aslan, "İpotekli Konut Finansman Sisteminde Kriz", http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Kurum_Bilgileri/Yil_Donumu/5309ASLAN-sunus.pdf, Erişim: 20.2.2010.

²⁷ Demir vd., *age*, s. 4-5.

²⁸ TSPAKB, *Sermaye Piyasasında Gündem Dergisi*, S. 85, 2009, s. 8. <http://www.tspakb.org.tr/tr/DesktopDefault.aspx?tabid=151>, Erişim: 15.2.2010.

²⁹ Doğan Alantar, "Küresel Finansal Kriz: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", <http://>

2.1.4. Düzenleyici Kuruluşlar

Kriz sürecinde en fazla eleştirilen kuruluşların başında ABD Merkez Bankası FED gelmektedir. Nitekim FED değişen risk ortamına karşı önlem almada gevşek davranmış, bunun bir örneği olarak FED başkanı Ben Bernanke 2007 baharı sonunda (17 Mayıs 2007) “Subprime (eşikaltı) piyasasından diğer piyasalara endişe verecek bir yayılma olacağını beklemediklerini ifade etmiştir.³⁰ Ancak tam tersi olmuş ve bu durum subprime piyasasından reel sektöre uzanan bir küresel kriz halini almıştır.

Örneğin, birçok eyalet aşırı riskli mortgage borçlarının seküritize edilip satılmasına önlem almak istemiş, ancak ABD Hazinesi bazı büyük bankaların istekleri doğrultusunda federal yasalar çiğnendiği gerekçesi ile buna karşı çıkmıştır. Bazı politikacılar Banking Committee, Budget Committee ve Countrywide Financial gibi subprime sektöründeki şirketlerle yasal olmayan ilişkilere girmişlerdir.³¹ Bu tür ilişkiler ve düzenleyici kuruluşların bunlara göz yumması ahlâkî sorunları da beraberinde getirmiştir. Faizlerin aşırı düşmesi sonucunda kredi temin etmenin maliyetinin azalması ve geri ödeme gücü olmayan insanlara riskli krediler verilmesi tüketicilerin borçlanma düzeylerinin önemli ölçüde yükselmesine yol açmış ve bu sağlıksız yapıya karşı gerekli önlemlerin alınmaması finansal sistemin kırılganlığının artmasına zemin hazırlamıştır.

Bunların yanı sıra FED, bankalar üzerindeki denetleyici ve düzenleyici yetkilerini kullanmakta pasifleştirilmiştir. İpotekli konut kredilerinin kredi standartlarını tamamen terk etmiş olan menkul kıymetleşme aşaması kefaletçileri ve diğer kreditorler, bunun yerine kredi sağlayanların menkul kıymetleştirme ve sarıp sarmalama kabiliyetlerini öne çıkartan vurgular yapmışlardır.³²

2.1.5. Menkul Kıymetleştirme

Menkul kıymetleştirme, işletmelerin sahip oldukları kredi ve diğer alacaklarının, bazı kurumlara (Special Purpose Vehicle-SPV) transfer edilmesi ile menkul kıymet ihraç edilmesini sağlayan bir finansman modelidir.³³

www.finanskulup.org.tr/assets/maliyefinans/81/Dogan_Alantar_Kuresel_Finansal_Kriz_Nedenleri_Sonuclari_MFY81.pdf, Erişim: 17.2.2010.

³⁰ Michel G. Crouhy, Robert A. Jarrow and Stuart M. Turnbull, “The Subprime Credit Crisis of 07”, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1112467, Erişim: 30.1.2010.

³¹ Aslan, *age*, Erişim: 20.2.2010.

³² A.Levent Alkan, *Küresel Sistemik Krizin Anatomisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 176.

³³ Sönmez, *age*, s. 80.

Banka tarafından kullanılan krediler aracı kurumlara veya doğrudan olmak üzere yatırım amaçlı yerli/yabancı yatırımcılara uzun vadeli olarak satılmaktadır. Bu menkul kıymetler sistemin nasıl yapılandırıldığına bağlı olarak ya doğrudan yatırımcıya uzun vadeli olarak satılmakta ya da yatırımcı ile banka arasında kurulacak bir mortgage finansman kurumuna satılarak nakde çevrilmektedir. Bu şekilde gayrimenkuller, menkul hale getirilerek menkul kıymet ihracı ve dolaşımı kolaylaştırılmaktadır.³⁴

Bankalar kredi alacaklarını menkul kıymetleştirme yoluyla yatırım aracı olarak kullanmaktaydılar. Kredi veren kuruluşlar karmaşık yapıdaki yatırım araçları yoluyla yeni kazançlar elde edebilmekteydiler. Mortgage kredileri, kredi kartı alacakları, araba kredileri gibi riskli veya daha az riskli farklı cinsten borçların bir araya getirilip paketlenmesi ile oluşturulan bu menkul kıymetler, daha yüksek kâr elde etmek isteyen yatırımcılar için de yeni bir rant fırsatı olarak görülmeye başlanmıştı.³⁵

Bu menkul kıymetleri alan uluslararası yatırımcıların bu araçları teminat göstererek başka kişi veya bankalardan kredi alması ve kredilere karşı sigorta alınması da görünmez hale gelen ancak içsel olarak mevcut olan riskleri daha da artırmıştı. Sistemin bu kadar iç içe girmesi, şirketlerin ve yatırımcıların risklerini yayararak hem piyasaların hem de genel olarak ekonominin daha sağlam hale geleceği düşüncesidir. Fakat gayrimenkule endeksli menkul kıymetleri piyasaya sunan bir kısım aktörlerin kârlı olması nedeniyle bu varlıkları bilançolarında tutmaları da bu krizden daha fazla etkilenmeleri sonucunu doğurmuştur.³⁶

3. Türev Ürünler

Türev ürünler, finansal bir enstrümanın değerinin, diğer bazı temel varlıkların değerine bağlı olduğu ürünlerdir. Bu ürünler; emtia, hisse senedi, endeks, altın, faiz ve kur gibi birçok finansal varlık üzerine düzenlenebilmektedir.³⁷

Bir ya da birden fazla geleneksel üründen türetilmiş olan bu ürünlerin piyasası özellikle 1970'li yıllarda ortaya çıkan finansal riskleri kaldıracak

³⁴ Demir vd., *age*, s. 6

³⁵ Sudi Apak ve Ayhan Ataç, *Küresel Krizler Kronolojik Değerlendirme ve Analiz*, Avcıol Basım Yayın, İstanbul, 2009, s. 212.

³⁶ <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/CHI/Finansal%20kriz%20bilgi%20notu.pdf>, Erişim: 15.2.2010.

³⁷ Cantürk Kayahan, "Finansal Türevler: Efsaneleri ve Algılanma Hataları", *Yönetim ve Ekonomi*, 16(1), 2009, s. 24–25.

ürünlere olan talep sonucunda gelişme göstermiştir.³⁸ Türev ürünler; forward, futures, opsiyon ve swap sözleşmelerinin geneline verilen isimdir. Oldukça iyi organize olmuş bu piyasalar genellikle gelişmiş ülkeler tarafından yaygın olarak kullanılmakta ve birçok geri kalmış ülke için yatırım aracı olarak algılanmaktadır.³⁹ Finansal türev piyasaları finansal piyasaların deregülasyonu ve finansal yeniliklere tepki olarak 1980’lerde hızlı bir gelişim göstermiştir. Future sözleşmeler, opsiyonlar, para swapları ve faiz oranı swaplarının çevrelediği bu piyasadaki finansal yenilikler bir taraftan ticari işletmelerin risklerden korunmalarına katkı yaparken, diğer taraftan uluslararası ölçekte zirveye çıkan finansal kırılganlık için de zemin oluşturmuştur.⁴⁰

Türev ürünler, özellikle risk yönetimi konusunda tüm piyasa katılımcılarına farklı alternatifler sunmaktadır. Bununla birlikte, son yıllarda bazı büyük sanayi şirketleri ve ticari firmalar, finansal kurumlar ve yerel yönetimlerin türev piyasalarda karşılaştıkları zararlar, profesyonel yatırımcıların bile, türev piyasaları dikkatli kullanmadıkları, amaçlarına uygun stratejiler seçmedikleri ve etkin bir iç denetim mekanizmasını kurmadıkları takdirde büyük zararlarla karşı karşıya kalabileceğini ortaya koymuştur.⁴¹

Finansal sistemde geleceğe yönelik kararları güçleştiren iki temel olgu vardır. Bunlar, belirsizlik ve oynaklık (volatilité)’tir. Türev ürünler başta korunma (hedging) ya da belirsizliklerle mücadelede kullanılabilecek temel araç olmak yanında, aynı zamanda oynaklık üzerine spekülasyon amacıyla da kullanılabilen finansal araçlardır. Özellikle organize borsalar bünyesinde işlem gören türev ürünler daha çok spekülasyon amaçlı kullanımla ilgili olmaktadır. Finansal piyasalarda son 30 yıldır artan yenilikler ya da icatlar; teknoloji kullanımı, kredi piyasaları, sermaye piyasaları ve yabancı kur piyasalarındaki değişiklikler türev piyasaların gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Dolayısıyla finansal türevlerin kullanımı özellikle son dönemlerde artmasına rağmen, bu ürünler modern bir olgu

³⁸ Cengiz Yavilioğlu ve Güven Delice, “Tezgaah-Üstü Türev Piyasaları: Bir Değerlendirme”, *Maliye Dergisi*, S. 151, 2006, s. 66.

³⁹ Turhan Korkmaz, “Yeni Gelişmekte Olan Sermaye Piyasalarına Yatırım ve Türev Ürünlerin Rolü”, *İMKB Dergisi*, S. 17, 2001, s. 78.

⁴⁰ Yavilioğlu ve Delice, *age*, s. 64 ve 66.

⁴¹ Çetin A. Dönmez ve Mustafa K.Yılmaz, “Türev Piyasalar Finans Sektöründeki Dengenin Korunması Açısından Bir Tehdit Oluşturabilir mi?” *İMKB Dergisi*, 3(11), 1999, s. 50.

değildir ve ekonomik risklerin yönetilmesi amacıyla binlerce yıl önceleri de kullanılmıştır.⁴²

Yaşanan dünya finansal krizlerine bakıldığında en önemli sebep, sermaye hareketlerinin denetimsiz ve kuralsız bir şekilde akışının kolaylaşması ve dünya finans sisteminde yeni yaratılan türev ürünlerin ekonomik sisteme daha fazla dâhil olarak hacmi ölçülemeyecek seviyede artması, buna karşın denetim mekanizmasının kurulmamış olmasıdır. Türev piyasalarının gelişmesiyle yaratılan mekanizma ‘para sermayesi’ için önemli bir işlev kazanmış ve tüketimin araç olmaktan amaç olmaya kaydığı bu dönemde tüketimi körükleyen ve kaynak sağlayan bir piyasa haline gelmiştir. Türev piyasalardaki bu hızlı gelişme ve para piyasasına eklenmesi, ABD’de Freddie Mac ve Fannie Mae’de olduğu gibi, aracı kurumların yeni bir fonksiyon kazanmasını sağlamıştır. Bu aracı kurumlar devlet tarafından teşvik edilerek ipoteğe dayalı krediler teşvik edilirken, öte yandan bu ipoteğe dayalı kredi riskleri menkul kıymetleştirilmişler ve böylece kredi riskini transfer edecek bir araç bulunurken aynı zamanda yeni bir para yaratma mekanizması da oluşturulmuştur.⁴³

ABD hükümetinin desteklediği ikincil piyasa aracı kurumlarının yarattığı asimetrik bilgi yüzünden oluşan ahlaki tehlike ve ters seçim olgusu kriz olasılığını artıracak faktörlere yol açmıştır. ABD hükümetinin piyasaya müdahaleleri sonucu oluşan ‘batmayacak kadar büyük’ inancı da finansal sistemin aşırı risk almasına yol açmış ve kriz olasılığını görmeyi engellemiştir.⁴⁴

3.1. Türev Ürünlerin Ortaya Çıkış Nedenleri

Finansal risklerden korunma (hedging) amacına ek olarak, türev ürünler yerli ve yabancı yatırımcılara spekülâtif ve arbitraj fırsatları da sunmaktadır. Dolayısıyla, çok çeşitli türev ürünlere sahip gelişen ülkeler, türev ürünlere sahip olmayan ülkelere göre daha fazla yabancı yatırımcı çekebilmektedir. Başka bir ifadeyle, Türev Ürünlere Sahip Gelişen Piyasa

⁴² Türev ürünlerin tarihi gelişimi M.Ö. 1800’lü yıllarda Hamburabi kanunlarındaki hasat ödemelerinden; 1600’lü yıllarda Alman lale ticaretine ve oradan 1848’de dünyanın ilk futures borsası olan Chicago Board of Trade (CBOT)’ın kurulmasına kadar uzanmaktadır. (Kayahan, “Finansal Türevler: Efsaneleri ve Algılanma Hataları”, *Yönetim ve Ekonomi*, 16(1), 2009, s. 24).

⁴³ Arzu Azer, “Büyüme Faktörlerinin Küresel Finansal Dalgalanmalar Üzerindeki Etkisi”, http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Azer_econanadolu2009.pdf, s. 4, Erişim: 18.2.2010.

⁴⁴ Azize Demet Vardareri ve Gülten Dursun, “Finansal Kriz, Yansımaları ve Değişimin Zorunluluğu”, http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Vardareri_Dursun_econanadolu2009.pdf, s. 9, Erişim: 18.2.2010.

salar (TÜSGP) yatırımcılara genellikle daha fazla finansal ürün sunarak, yerli ve yabancı tasarrufların bu piyasalara girişlerini arttırmaktadırlar. Türev ürünlerin varlığı ile yatırımcılar menkul kıymetleri daha sık aralıklarla değiştirebilmekte, bu işlemler de piyasada etkinlik, likidite ve derinlik sağlayabilmektedir. Bunun bir sonucu olarak, türev ürünlere sahip gelişen hisse senedi piyasalarının performansları genellikle türev ürünlere sahip olmayanlara göre daha iyidir. Ayrıca, zaman içerisindeki gelişmelere paralel olarak, Latin Amerika, Asya ve Doğu Avrupa gibi dünyanın değişik bölgelerinde bulunan bazı gelişmekte olan ülkeler kendi türev piyasalarını kurmuşlardır.⁴⁵

Bu ürünlerin kullanım nedenleri; dünyanın çeşitli finans pazarları arasındaki arbitraj fırsatlarından faydalanarak kaynak maliyetlerini düşürmek, faiz ve döviz kurlarındaki beklenmeyen değişmelerin oluşturduğu riski önlemek ya da azaltmak, borçlanma kapasitesi ve likidite düzeyini fazlalaştırmak, mevcut varlık ya da yükümlülükleri ve kesin döviz taahhütlerini riskten korumak, bağlı şirketlerdeki net yatırımları riskten muhafaza etmek, spekülasyon için vadeli kontratları kullanmak, sermaye piyasalarını tamamlamak ve fiyat sinyallerinin etkinliğini artırmak şeklinde sıralanabilir.⁴⁶

Türev piyasalarda, şüphesiz eldeki varlık satılmadan, bir diğer ifadeyle, paraya çevrilmeden ederi yalnızca aktif bir değerden ibarettir. Bu aktif değer, değer artışının yüksek olduğu zamanlarda kişilerde zenginlik hissi duygusunu fazlalaştırarak tüketimi arttırırken, son dönemde yaşanan dünya krizinde de görüldüğü gibi, varlığın tamamen yok olması da söz konusudur. Böyle bir ortamda yaşanan, var olanın bir anda yok olması, fiyat düşüşleriyle varlıkların değerlerinin erimesi ve bu noktada kişilerin bir anda zenginlik hislerinin gerçek yüzleriyle karşılaşmalarıdır. Bunun doğal sonucu olarak gelirler üstü tüketim mekanizması ters işlemeye başlamakta ve tüketim gerilerken ekonomik büyümede küçülme yaşanmaktadır.⁴⁷

1987’de Drexel Burnham Lambert tarafından bulunan menkul kıymetleştirilmiş türev ürünler, sanayileşmiş ülkelerde bir anda krizin kaynağı olmuştur. Türev ürünler serisinin, 2001’de Gaussian modeli ile uygulama

⁴⁵ Turhan Korkmaz, *age*, s. 71–78.

⁴⁶ Rıza Aşıkoğlu ve Cantürk Kayahan, “Global Finansal Sistem Etkileşimiyle Türkiye’nin Türev Piyasa Görünümü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 2008, s. 160–161.

⁴⁷ Azer, *age*, s. 7–8, Erişim: 18.2.2010.

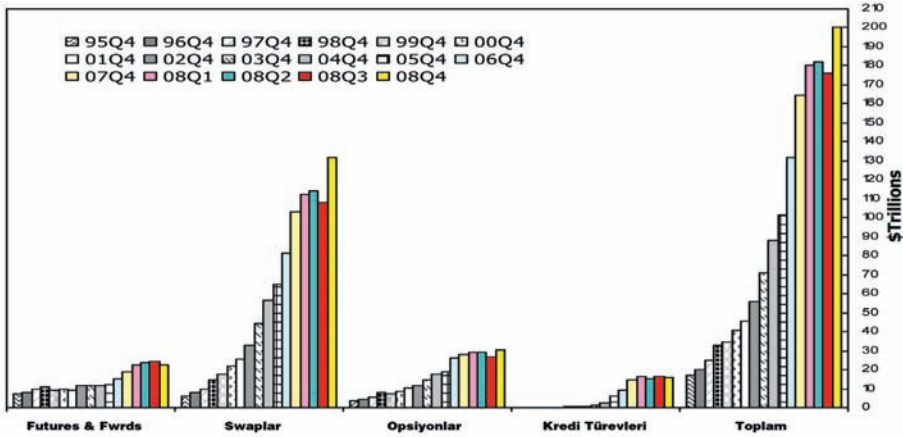
kolaylığı elde etmesiyle pazar derinleşmiş ve şirket yönetimlerinin risk almasını teşvik eden altyapı, yüksek kaldıraç etkisi ve denetimsizlik birleşerek, finansal enstrümanları hak etmedikleri değerlere taşımıştır.⁴⁸

Berkshire Hathaway şirketinin 2002 yılına ait yıllık raporunda yatırımcı Buffet, türev araçlarını ‘zaman bombası’ olarak gördüğünü açıklarken; türev araçları, “*kitle imhası için, finansal silahtırlar; şimdi belirti göstermeyen ama büyük tehlike taşıyan potansiyel olarak öldürücü finansal araçlardır*” demektedir.⁴⁹

3.2. Türev Ürün Çeşitleri

Türev ürünler temelde üç başlıkta değerlendirilebilir. Birincisi, türev ürünlerin tezgâh üstü (over-the-counter) ve organize borsalarda (Exchangedtraded) faaliyet gösteren enstrümanlar olarak iki ana gruba ayrılmasıdır. Diğer ise, forward, futures, opsiyon ve swap kontratlarıdır. Türev ürünlerin işlem gördüğü bir başka piyasa da türev ürün borsaları ya da benzer menkul kıymet borsaları olarak karşımıza çıkar. Tezgah üstü türev ürünler, karşılıklı görüşmeye dayalı ürünler olarak da ifade edilirler. Bu kontratlar herhangi bir organize borsa bünyesi dışında işlem gören kontratlardır.

Grafik 3: Ürünlere Göre Türev Sözleşmeleri

Kaynak: <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: 8.2.2010

⁴⁸ Alkan, *age*, s. 54.

⁴⁹ Vardareri ve Dursun, *age*, Erişim: 18.2.2010.

Örneğin; swaplar, exotic opsiyonlar ve forward antlaşmaları en genel tezgah üstü araçlardır.⁵⁰ Türev ürünlerin başlıcalarına kısaca değinilecek olursa; futures sözleşmesi, iki grup arasında, belirlenen gelecek bir tarihte, belirlenen bir fiyattan bir para, mal ya da menkul kıymeti satma anlaşması iken, forward sözleşmeleri, iki grup arasında belirlenen gelecek bir tarihte, belirlenen bir fiyattan bir mal, para ya da menkul kıymeti alım-satım anlaşması olarak tanımlanabilir. Opsiyon, alıcısına, bir malın önceden belirlenen koşullarla alınma ve satılma hakkını (yükümlülüğünü değil), bir fiyat (prim) karşılığında veren yasal olarak bağlayıcı bir kontrattır. Sözcük anlamı olarak değişim demek olan swap işlemi, bir paranın ya da finansal varlığın, aynı anda spot piyasalarda ve forward piyasalarda işlem görmesidir. Swap işleminde bir anlamda, bir vadenin değişimi söz konusudur. En çok kullanılanları faiz swapı ve döviz swapıdır.⁵¹

Grafik 3'te 1995 yılından itibaren her yılın dördüncü çeyreği ve 2008 yılının bütün çeyreklerindeki türev ürün çeşitlerinin dağılımı görülmektedir. Grafikten de izlenebileceği gibi, türev ürünler arasında en çok kullanılanı swaplardır. Ancak kredi türevleri olarak adlandırılan ve bir sonraki kısımda incelenecek kredi ürünlerin payı da yıldan yıla artış göstermiştir.

Bunların dışında, özellikle 2008 küresel finans krizinde karşımıza çıkan ve bir anlamda krizin arka planında yatan en önemli neden olarak gösterilen türev ürünler ise kredi türevleridir. Aşağıda kredi türev ürünleri üzerinde durulacaktır.

3.3. Kredi Türevleri

Kredi türevleri bir varlığın riskinin ve getirisinin, o varlığın mülkiyetini devretmeden bir taraftan diğer tarafa transferi amacıyla yapılan tezgâh üstü araçlardır. Krediler, kredi borçlusunun zamanında ödeme yapamaması, haciz gelmesi, zarar etmesi, sözleşme şartlarına aykırı olarak borcunu peşinen ödemesi veya kur değişiklikleri ya da piyasa faiz değişiklikleri gibi nedenlerle çeşitli riskler de içerebilmektedirler. Dolayısıyla kredilerden beklenen getiri sağlanmayabilir. Transfer edilen kredi riskinin kaynağı, kredi alacakları, özel sektör bonoları veya diğer türev işlemleri gibi tek bir varlığa özgü olabileceği gibi, bir havuzda toplanan birden fazla varlık

⁵⁰ Kayahan, *age*, s. 25.

⁵¹ Serpil Canbaş ve Hatice Doğukanlı, *Finansal Pazarlar, Finansal Kurumlar ve Sermaye Pazarı Analizleri*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 88–108.

da olabilmektedir. Çeşitli türev araçlar kullanılarak, kredi riskinin kaynağı belirlendikten sonra risk transfer edilebilmektedir.⁵²

2000'li yıllarda finansal sistemdeki araçlar açısından en önemli gelişme kredi türevlerinde yaşanmıştır. 1999 yılında ISDA (International Swaps and Derivatives Association)'nın kredi türevlerine ilişkin standartları belirlemesinden sonra bu piyasada önemli bir gelişme gözlenmiştir. Vadeli sözleşmeler, forwardlar, FX opsiyonları, faiz veya döviz swapları gibi türev ürünlerin, dayanak varlık olarak alınan menkul kıymet veya malın fiyatındaki dalgalanmalara karşı oluşturduğu garantiye benzer nitelikte, kredi türevleri de ihraççının performansındaki dalgalanmaya karşı bir garanti oluşturmaktadırlar. Kredi türevleri bir borç yükümlülüğündeki temerrüt olasılığını ortadan kaldırmak veya transfer etmek için geliştirilmişlerdir. Diğer türev ürünlerdeki gibi burada da bir karşı taraf ve bir dayanak varlık bulunmaktadır.⁵³

Kredi türevlerinin başlıca türleri; kredi temerrüt takası (Credit Default Swap–CDS), teminatlandırılmış borç yükümlülükleri (Collateralized Debt Obligations–CDO), Teminatlandırılmış mortgage yükümlülükleri (Collateralized Mortgage Obligations–CMO), varlığa dayalı menkul kıymetler (Asset Backed Securities–ABS) ve Mortgage'a dayalı menkul kıymetler (Mortgage Backed Securities–MBS)'dir.⁵⁴ Ancak bunlardan krizde daha fazla önem arz ettiği için özellikle CDS ve CDO üzerinde durulacaktır.

3.3.1. Kredi Temerrüt Swapları (Credit Default Swap-CDS)

Kredi temerrüt swapları 2008 küresel krizinin yaygınlaşması ve derinleşmesi üzerinde hızlandırıcı etkisiyle öne çıkmıştır. CDS'ler; menkul kıymetleştirilmemiş, bilanço dışında yer alan ve türevinin türevi şeklinde zincirleme ilişkilerle oluşturulmuş varlıklardır. Üstlenici tarafların belirsizliği, riski artırıcı faktör olarak CDS'i türev ürünler arasında ayrı bir konuma getirmiştir.⁵⁵

CDS'ler, taraflar arasındaki iki ödemenin takasını kapsamaktadır. Bir tarafta CDS ödemesi, diğer tarafta sadece kredi temerrüdünün gerçekleşmesi halinde yapılacak ödemedir. Bir araç olarak CDS, anlaşmaya konu olan varlığın temerrüde düşmesi halinde yükümlülüklerinin karşılanma-

⁵² www.riskfree.com.tr/documents/CreditSwap.pdf, Erişim: 20.2.2010.

⁵³ Ali Perşembe, "CDS'ler(Credit Default Swaps)", <http://www.persembe.com/MAKALE/Makale73.htm>, Erişim: 05.3.2010.

⁵⁴ Vardareri ve Dursun, *age*, s. 12, Erişim: 18.2.2010.

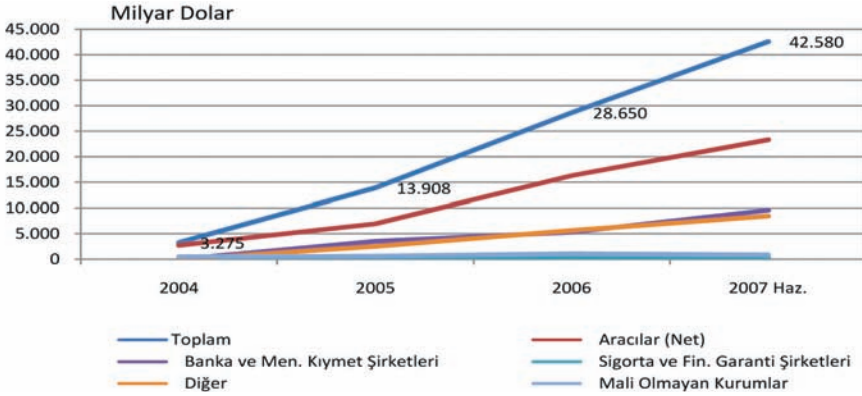
⁵⁵ Alkan, *age*, s. 477.

sını sağlar. Bu açıdan bakıldığında sigorta poliçesi olarak değerlendirmek mümkündür. Burada sigorta edilen dayanak varlığın temerrüdüdür. Dijital CDS, sepet (basket) CDS, sıralı (n-th to default) CDS, öncelikli sepet (senior and subordinate basket) CDS gibi çeşitleri vardır.⁵⁶ Türev ürünlerin en yaygın kullanılanlarından olan CDS'ler sistematik risk yükünü hafifletmeyi, taraflar arasında kredi riskini transfer etmeyi ve bu şekilde piyasa riskini yönetmeyi hedeflemektedir. Bu ürünler Bearns Stearns, AIG gibi kurumların kurtarılmasına sebebiyet veren mekanizmada aktif rol almıştır.⁵⁷

CDS'ler, kredi türevlerinin en yaygın kullanılanı ve likit tipidir ve kredi türevlerinin yarısından fazlasını oluşturur. Finansal kurumlar, kurallar gerektirdiğinden dolayı sigorta poliçelerini desteklemek için tutmak zorunda oldukları rezerv koşulundan kurtulmada CDS'lerde sigorta kelimesi yerine takas kelimesini kullanmışlardır. Ancak CDS sigortadır ve gerçekte hayat sigortasının ihtiyacı olandan daha fazla rezerv tutulmasını gerektirir.⁵⁸

CDS'ler için birer kredi riski aracı olduğu söylenebilir. CDS'ler gibi kredi türevleri, hem kreditorlerin işlerinin özünde bulunan korunma gereksinimlerine yanıt olurken, hem de daha önce herhangi bir kredi riski taşımayan tarafların da bu pazara katılmalarını sağlar. Kredi türevlerini kreditorler, spekülörler, arbitrajörler ve piyasa yapıcılar da kullanırlar.⁵⁹ Grafik 4'te 2004-2007 Haziran dönemi CDS'lerin gelişimi görülmektedir.

Grafik 4: CDS'lerin Gelişimi

Kaynak: Burçhan Sakarya, "Küresel Finansal Yapı ve 2007 Yılı Dalgalanmaları", BDDK, *Çalışma Tebliği*, S. 2, Nisan 2008, s.12

⁵⁶ Demir vd., *age*, s. 14.

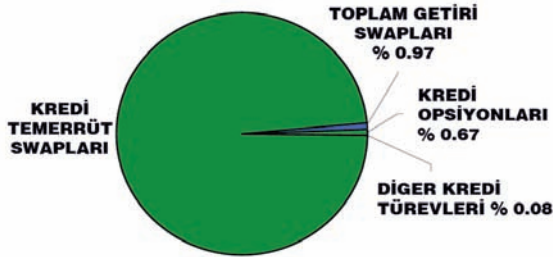
⁵⁷ Alkan, *age*, s.477.

⁵⁸ Varderi ve Dursun, *age*, s.12, Erişim: 18.2.2010

⁵⁹ Perşembe, *age*, Erişim: 05.3.2010.

BIS (Bank of International Settlements) verilerine göre, 2004 yılında yaklaşık 3,3 trilyon dolar düzeyinde olan CDS hacmi, 2007 yılının Haziran ayında yaklaşık 13 kat artarak 42,6 trilyon dolara yükselmiştir. Kredi türevleri özellikle karmaşıklığı ile risk transferi konusunda tarafların riskler ve yükümlülükler konusundaki farkındalık düzeylerini olumsuz etkileyebilecek seviyelere gelmiştir.

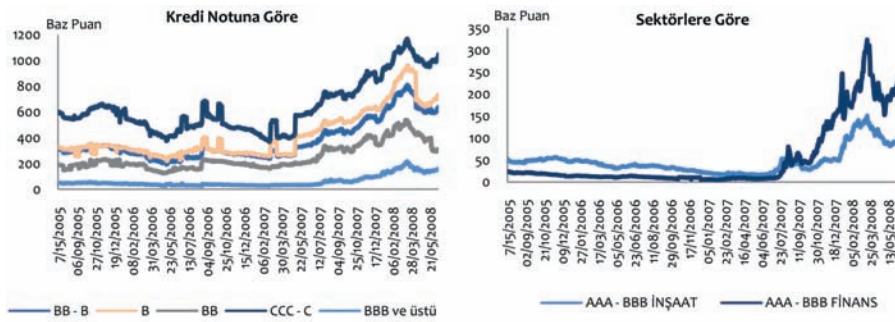
Grafik 5: Ürün Çeşitlerine Göre Türev Kompozisyonu (2008- IV. Çeyrek)

Kaynak: <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: 8.2.2010.

Grafik 5'te ürün çeşitlerine göre türev kompozisyonları gösterilmiştir. En büyük pay %98,29 oranıyla kredi temerrüt swaplarına aittir. Kredi türevleri son yıllarda hızlı bir artış göstermiştir. 2003 yılının sonlarından 2008'e kadar kredi türevi sözleşmelerinin yıllık büyüme oranları %100 olmuştur. Ancak 2008 yılının son çeyreğinde %2 oranında azalmıştır.⁶⁰

Grafik 6: ABD CDS Dağılımı

Kaynak: Demir vd., 2008, s.60.

Grafik 6'da kredi notuna ve sektörlere göre CDS dağılımları yer almaktadır. Kredi riskinin bir nevi fiyatını gösteren CDS dağılımları krize

⁶⁰ <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: 18.2.2010.

bağlı olarak yükselmiştir. 2007 yılı öncesi en düşük seviyelerini gören dağılım, krizin ardından en yüksek seviyelerine yükselmiştir. Yatırımcılar kredi riskini taşımak için daha yüksek prim talep etmektedir. Sektörlere göre CDS'ler incelendiğinde ise yatırım sınıfı (AAA-AA-A-BBB) kredi notuna haiz şirketlerin CDS dağılımlarından finans ve inşaat sektörü CDS endeksleri, krizin finans kesimini etkilediğini daha net göstermektedir. Finans kesiminin kredi risk primi inşaat sektörüne oranla yaklaşık 150 baz puan daha fazla artmıştır. Ayrıca finans sektöründeki kredi riskinin volatilitesi daha yüksek gerçekleşmiştir.⁶¹

CDS'lerin kriz döneminde hedging işleminden ziyade spekülasyon güdüsüyle yapılması sonucunda bir kısmı eşik altı konut kredilerini baz aldığı için, emlak piyasasıyla ortaya çıkan küresel kriz CDS balonunu da patlatmıştır. Bu patlama kaçınılmazdı. Çünkü CDS piyasasının neden olduğu kredi riski miktarı CDS'lerin yazıldığı özgün kredileri fazlasıyla aşmıştır. CDS'lerin patlaması ise sadece AIG gibi şirketleri zor durumda bırakmakla kalmamış, aynı zamanda kredi krizini de tetiklemiştir. Krizi atlatabilmek için ihraç ettikleri tahvilleri erken itfa edip sermayelerini güçlendirmek isteyen şirketler aslında şirketin ayakta kalmasında çıkarları olması gereken tahvil sahiplerini bu konuda ikna edememişlerdir. Çünkü aynı kişiler o tahviller üzerinde CDS satın almışlardı ve eğer şirket batarsa daha fazla kâr elde edeceklerdi. Diğer taraftan sağlam şirketler, ihraç ettikleri tahviller üzerinde yapılan CDS spekülasyonları yüzünden kaynak bulamayarak 2008'in sonunu görememişlerdir.⁶²

CDS'ler aslında borç sigortası poliçeleridir, fakat sigorta sözleşmeleri üzerinde uygulanan regülasyonlardan kaçınmanın bir yoludur. Düzenlemeden yoksun olan bu piyasa 2000'lerin başında 900 milyar dolarlık bir büyüklüğe sahipken, 2008 yılında 50 trilyon dolarlık bir hacme ulaşmıştır. Bu gelişmenin kaynağı 2000 yılında Kongrenin bu araçları şans oyunları yasasından muaf tutmasıdır. Krizin toplam maliyeti 10 trilyon doları aşmıştır. Krizin maliyetine yönelik tazmin edici ve koruyucu sözleşmeler olduysa da, bu maliyetin ne kadarının tazmin edildiği belirsizdir. Bazı mali kuruluşlar CDS'ler konusunda aracılar gibi davranmışlardır. Belli bir borçluyu hem sigortalamışlar, hem de bu sigortadan aldıkları periyodik sigorta ödemesi ile diğer tarafa ödedikleri prim arasındaki farktan kazanç sağlamışlardır.⁶³

⁶¹ Demir vd., *age*, s. 60.

⁶² Perşembe, *age*, Erişim: 05.3.2010.

⁶³ Austin Murphy, "An Analysis Of The Financial Crises Of 2008: Causes And Solutions", <http://papers.>

3.3.2. Teminatlandırılmış Borç Yükümlülükleri (Collateralized Debt Obligations-CDO)

CDO'lar varlıklardan oluşturulmuş bir havuza dayandırılmış kredi aracıdır ve en yaygın kullanılan türevlerden biridir. Bir CDO; krediler, tahviller, mortgage kredileri, kredi kartları, tüketici kredileri gibi dayanak varlıkları bir araya getirmekte ve yatırımcılara sunmaktadır. Bu şekilde bir CDO risk profillerine göre kredi riskinin dağıtılmasına olanak sağlamaktadır.⁶⁴

CDO'lar içerdikleri menkul kıymetlerin kredi derecelerine göre; Senior, Mezzanine ve Equity Tranch olmak üzere üç dilime ayrılırlar ve her dilimi ayrı fiyatlanarak işlem görmektedirler. Senior, kredi notu yüksek olan varlığa dayalı menkul kıymetler ve mortgage'a dayalı menkul kıymetler içeren CDO dilimidir. Mezzanine, en çok işlem yapılan CDO dilimidir. Orta düzey kredi derecesine sahiptir. Çoğunlukla risksiz varlıklara yatırım yaptığı bilinen emeklilik fonları, sigorta şirketleri ve büyük yatırım bankalarının bu çeşit CDO'lara yatırım yaptığı bilinmektedir. Equity Tranch ise en riskli varlıklardan oluşan CDO dilimidir ve finansal piyasalarda yaşanan karışıklıkların sebebi olan riskli ipotekli konut kredilerini (subprime) içerir. Bazı emeklilik fonları ve büyük bankaların yanı sıra, Avrupa ve Asyalı yatırımcıların da bu CDO dilimlerine yatırım yaptıklarının ortaya çıkması kredi daralması yaşanmasında etkili olmuştur.⁶⁵

Bir bankanın bilançosu ele alındığında kredi riskine haiz varlıklar dikkat çekmektedir. Bankanın bilançosundan varlıkların kredi riskinin bir kısmını çıkarabilmek için CDS, büyük bir borç havuzunun riski bilançodan uzaklaştırılmak isteniyorsa CDO kullanılacaktır. Bir CDO'da banka bir tarafta, kredi riskini almak isteyen yatırımcılar da diğer tarafta yer almaktadır. CDO'da üçüncü bir taraf olan SPV (Special Purpose Vehicle-Özel Amaçlı Araç) veya diğer bir adıyla SPE (Special Purpose Entity- Özel Amaçlı Kuruluş) önemli bir role sahiptir. SPV sadece bu CDO işlemi için yaratılmış yasal bir tüzel kişiliktir. Sonuçta yönetimi, aktifleri ve pasifleri olan küçük bir şirkettir. Her ne kadar SPV, kredi riskini uzaklaştırmak isteyen banka tarafından kurulsun da banka ile yasal bağı yoktur. Pratik olarak SPV, bankanın bilançosundan kredileri devralır ve CDO'yu ihraç eder. Aktifleri riskli borçlardır, pasifleri de CDO teşkil etmektedir. Bankanın ve ihraç eden kurumların ayrılması kredilerin tekrar bankanın bilançosuna konsolide edilmesini engeller. Bu ayırım ayrıca CDO yatırımcısına da

ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1295344, 2008, Erişim: 30.1.2010.

⁶⁴ Demir vd., *age*, s. 14.

⁶⁵ http://www.vakifbank.com.tr/dokumanlar/earastirma/ABD_Konut_Sektorundeki_Gelismeler_ve_Etkileri.pdf, Erişim: 17.2.2010.

koruma sağlar. Banka iflas etse bile SPV faaliyetlerine devam edecek ve yükümlülüklerini yerine getirebilecektir.⁶⁶

CDO'lar olarak isimlendirilen bu kredi türevinin 2000–2006 arasında kaydettiği hızlı büyüme mevcut subprime krizinin kökenini oluşturmuştur. CDO, devlet destekli bir kuruluşun ya da Wall Street yatırım bankasının büyük bir supprime tut-sat havuzunu satın aldığı anda yaratılmaktadır. Ödeme akışı, daha sonra, altta yatan tut-sat havuzunda oluşan iflaslardan kaynakların seviyesine bağlı olarak birbirlerinden farklılaştırılan çeşitli dilimler haline getirilip dağıtılmaktadır. En düşük menkul dilimi, kayıpları ilk emecek olan dilimdir. Bu dilim bir kez tüketildikten sonra, diğer kayıplar bu anapara tükeninceye kadar bir sonraki dilime uygulanarak, yükselen dilim merdiveninde –ya da mezaninde- yukarı doğru ilerlenir. Bu teoride AAA kredi notu alan en üst dilime koruma sağlanacaktır. Kredi riskine daha çok maruz kalan ve daha düşük kredi oranına sahip düşük dilimler yatırımcılara daha yüksek getiri oranı sağlarlar. Dolayısıyla, her dilim, getiri ve risk oranına göre ayrılan farklı bir borç alt-sınıfını temsil eder. CDO'lar sponsorları tarafından, fon yöneticilerinin görel risk bilançosunu yeniden ayarlamaya ve kendi portföylerine dönmeye daha yatkın olmaya izin vermek suretiyle, yatırımcılara daha geniş bir yatırım yelpazesi sunan araçlar olarak teşvik edilmiştir.⁶⁷

Kredi veren kuruluşlar, CDO gibi karmaşık yapıdaki yatırım araçları yoluyla yeni kazançlar elde etme imkânı bulmuşlardır. Bu menkul kıymetler, daha yüksek kâr elde etmek isteyen yatırımcılar için de yeni birer alternatif haline gelmiştir. Serbest fonlar gibi yüksek kaldıraçla işlem yapan fonlar, yüksek kâr elde etme isteğiyle bu tür kredi ürünlerine büyük ilgi göstermişlerdir. Serbest fonlar fon büyüklüğünden daha fazla yatırım yaptıkları ve yüksek riske girdikleri için, normal şartlarda getirileri de yüksek olmaktadır. Ancak ABD'de finansal sistem göstergeleri beklenenin tersine gelişince bu fonların varlıklarında ciddi kayıplar olmuş, fon büyüklüklerindeki büyük kayıplar sonrası gelen fon satış talepleri likidite sorununu beraberinde getirmiştir. Büyük bankalar riskli müşterilerine borç vermeyi durdurmuş, likidite krizi oluşmuş ve merkez bankaları piyasaya para enjekte etmeye başlamıştır.⁶⁸ Mevcut krizin diğer finansal krizlerden en

⁶⁶ Demir vd., *age*, s. 14.

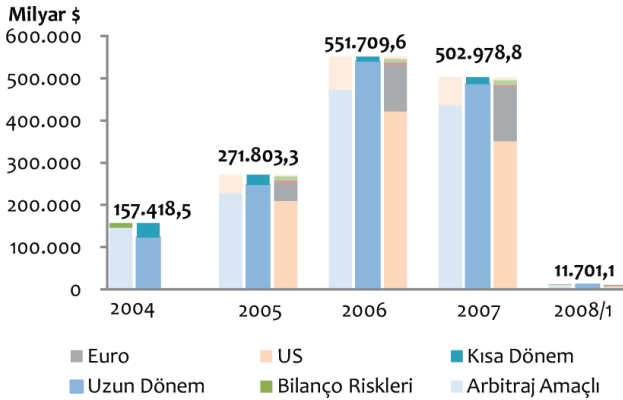
⁶⁷ Karl Beitel, "Subprime Yıkım", William K. Tabb ve diğ., *Neoliberalizm ve Kriz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s. 178–179.

⁶⁸ Demir vd., *age*, s. 54.

büyük farkı, mortgage kredilerinin menkul kıymetleştirilmesi ve bu ürünlerin bir havuz içerisinde toplanarak ticaretinin yapılmasıdır.⁶⁹ Mortgage piyasasında yaşanan olumsuz gelişmelerle birlikte karşımıza çıkan CDO piyasasında toplam ihraç bedeli 2008 Ocak ayı itibarıyla toplam 11 trilyon 710 milyar \$'dır.⁷⁰

Kredi derecelendirme kuruluşlarının CDO'lara verdikleri notların yüksek olduğu yönündeki eleştiriler zamanla artmıştır. Kredi derecelendirme kuruluşları S&P ve Moody's 17 milyar dolardan fazla değer taşıyan tahvilin notunu indirmiştir. Paralarını fonlardan çekmek isteyen yatırımcı sayısındaki artışla birlikte bu ürünleri nakde çevirmek zorlaşmıştır. Bu yatırım araçlarının fiyatları oldukça düşmüş ve milyarlarca dolarlık fonlar nerdeyse değersiz hale gelmiştir. Şirketler paralarını almak isteyen yatırımcılara ödeme yapmak için, hatta fonları çevirmek için bile para bulamaz hale gelmişlerdir. Sonuçta fonlar dondurulmuş, bu ürünlere yatırım yapan şirketler büyük zararlar etmişler veya iflasın eşiğine gelmişlerdir.⁷¹ Grafik 7'de küresel CDO piyasası ihraç verilerinin 2004 ile 2008'in ilk çeyreği arasındaki gelişimi verilmiştir. Grafikten de takip edilebileceği gibi, CDO ihracı 2006 yılında 2004 yılına göre yaklaşık 3,5; bir önceki yıla göre ise 2 katlık bir artış sergilemiştir. 2007 yılında 2006'ya göre küçük bir gerileme yaşanmış ve 2008 yılında piyasa adeta çökmüştür.

Grafik 7: Küresel CDO Piyasası İhraç Verilerinin Gelişimi

Kaynak: Demir vd., 2008, s. 55.

⁶⁹ Varderi ve Dursun, *age*, s. 11, Erişim: 18.2.2010.

⁷⁰ Demir vd., *age*, s. 55.

⁷¹ Apak ve Aytaç, *age*, s.212.

Tablo 1’de 2001 ile 2008’in birinci çeyreği aralığında bankacılık sektörü türev ürünlerinde yaşanan gelişim verilmiştir. Ticari bankacılık sektöründe türev işlemlerin hacmi, 2000 yılında 40,7 trilyon dolar iken, 2007 yılı sonu itibarıyla 4 kattan fazla artarak 166,1 trilyon dolara ulaşmış, türev ürün kullanımı artmıştır. 2004, 2005 ve 2006 yıllarında artış hızı ivme kazanmıştır. Bu artış içerisinde tutar olarak en büyük pay faiz sözleşmelerine aittir. 2000 yılında 32,9 trilyon dolardan 2007 yılında 129,5 trilyon dolara yükselmiştir.

Tablo 1: Bankacılık Sektörü Türev Ürünlerdeki Gelişim (%)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008/1
TÜREVLER	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Kredi Türev Söz. Böl.	0.9	1.1	1.4	2.7	5.7	6.8	9.5	9.1
Faiz Oranı Söz.	84.1	85.9	86.7	85.5	83.0	81.3	77.9	78.1
Faiz Swapları Söz. Böl.	53.7	55.3	59.0	61.2	61.2	59.3	59.8	60.0
FaizFut&Forw.Söz.	11.7	13.1	10.1	7.4	6.9	6.5	5.5	6.5
Opsiyon Söz.	18.7	17.5	17.6	16.9	14.9	15.5	12.6	11.9
Döviz Kuru Söz.	12.9	11.1	10.4	10.2	9.5	9.5	10.3	10.9
Döviz Swapları Söz. Böl.	2.5	2.3	2.5	2.4	2.1	1.9	1.9	1.8
USD&Döviz Taah.	8.7	7.2	6.1	5.8	5.2	5.2	6.1	6.4
Opsiyon Söz.	1.6	1.6	1.8	2.0	2.3	2.5	2.4	2.6
Emtia Söz.	2.1	1.8	1.5	1.6	1.8	2.4	2.2	1.9
Emtia Swapları Söz. Böl.	0.3	0.2	0.2	0.2	0.3	0.4	0.4	0.4
Futur.Forward Söz.	0.3	0.2	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2
Opsiyon Söz.	1.5	1.4	1.1	1.2	1.3	1.9	1.6	1.4

Kaynak: Demir vd., *age*, s. 45.

Faiz oranı sözleşmeleri içerisinde en büyük pay ise, tüm türev işlemlerinin %60’ının gerçekleştirildiği faiz swaplarıdır. Türev ürünler içinde en dikkat çeken grup kredi türevleridir. 2000 yılında sadece %0,9’luk bir paya sahip olan kredi türevlerinin toplam içindeki payı 2007 yılında %9,5’e yükselmiştir. 2008 yılının ilk çeyreğinde de türev ürünlerdeki gelişim 2007 yılıyla paraleldir. 2007 yılında meydana gelen dalgalanmaya bağlı olarak bu ürünlerde ciddi zararlar yaşanmış, bu zararlar bankacılık sektörünün gelir tablosu ve bilançolarına yansımıştır.⁷²

Tablo 2’de, 2008 yılının son çeyreğinde türev sözleşmelerinin ilk beş banka arasındaki dağılımı yer almaktadır. Buna göre, tüm bankalar arasında en çok kullanılan türev ürün yaklaşık %66’lık bir payla swaplar olmuştur. Kredi türevlerinin oranı %7,9 olarak gerçekleşmiştir.

⁷² Demir vd., *age*, s. 44.

Tablo 2: Türev Sözleşmelerin Bankalar Arasında Dağılımı

2008 /IV. çeyrek	İlk Beş Banka (\$)	Toplam Türevler (%)	Diğer Bankalar (\$)	Toplam Türevler (%)	Tüm Bankalar (\$)	Toplam Türevler (%)
Future ve Forward	19.877	9,9	2.635	1,3	22.512	11,2
Swaplar	127.101	63,4	4.604	2,3	131.706	65,7
Opsiyonlar	28.991	14,5	1.277	0,6	30.267	15,1
Kredi Türevleri	15.529	7,7	368	0,2	15.897	7,9
TOPLAM	191.498	95,6	8.884	4,4	200.382	100

Kaynak: <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: .2.2010.

Türev ürün kullanımının artmasının en temel sebebi yatırımcıların risk iştahının artmasıdır. Artan risk iştahına bağlı olarak başta kredi türevleri olmak üzere birçok yapılandırılmış ürün çıkarılmıştır. Bu ürünler, sunulan kaldıraç imkânı nedeniyle yüksek kârlar elde etme imkânı sunmaktadır. Bankacılık sektörü de finansal piyasalarda ürün yelpazesinin genişlemesi ile birlikte türev sözleşmelerinde taraf olmuştur. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, bankacılık sektörünün türev ürünlerde açık pozisyon- da olup olmadığıdır.⁷³

Tablo 3'te 31 Aralık 2008 itibariyle, türev ürünlerin ticaretini yapan en büyük beş bankanın toplam aktifleri, ellerindeki toplam türev ürünleri ve kredi türevleri sunulmuştur. Buna göre, JP Morgan Chase ilk sırada, Bank of America ise ikinci sırada yer almaktadır.

Tablo 3: Türev sözleşmelerin ticaretini yapan ilk beş banka, (31 Aralık 2008, Milyon \$)

Bankalar	Toplam Aktifler (\$)	Toplam Türevler(\$)	Kredi Türevleri(\$)
JP Morgan Chase Bank NA	1.746.242	78.971.043	8.391.629
Bank of America NA	1.471.631	36.253.960	2.050.604
Citibank National ASSN	1.231.154	29.157.435	2.730.434
Goldman Sachs Bank USA	162.474	28.832.666	1.396.943
HSBC Bank USA National ASSN	181.620	2.753.635	959.440
Öne Çıkan İlk Beş Bankanın Verileri	4.793.121	175.968.740	15.529.050
Diğer Ticari Bankalar	6.021.741	516.160	2.419
TOPLAM	10.814.862	184.484.900	15.531.469

Kaynak: <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: 18.2.2010. (Kaynakta yer alan tablodaki 25 banka içerisinde ilk 5 bankanın konuyla ilgili göstergeleri alınmıştır).

⁷³ Age, s. 45.

2008 küresel finans krizinin ipotekli kredilerin geri dönüşündeki yavaşlamadan kaynaklandığı şeklinde geniş çaplı bir düşünce hâkimdir. Fakat dikkat çeken ve bu krizi diğer dünya krizlerinden farklı kılan neden, klasik bir finans krizi olmaması ve türev piyasaların, denetimsiz, karmaşık ve ölçülemeyen hacmidir⁷⁴.

4. Krizin Reel Ekonomi Üzerindeki Etkisi

Finans kesimi ile reel sektör arasındaki karşılıklı bağ dikkate alındığında, 1929 buhranı sonrası yaşanan en büyük kriz olarak nitelendirilen böylesi bir krizden reel kesimin de derinden etkilenmesi kaçınılmazdı. Bu bağlamda 2008 küresel finansal krizinin derinleşmesindeki en büyük etmenlerden biri olan türev ürünler çeşitli kanallar aracılığıyla riskin yayılmasına neden olarak reel sektörün de krizden önemli ölçüde etkilenmesine ortam hazırlamıştır. Özellikle Eylül 2008’de ABD’nin beşinci büyük yatırım bankası 158 yıllık finans devi Lehman Brothers’ın iflas etmesi bir nevi domino etkisi yaratarak hem ABD’de hem de diğer ülkelerde bankaların ve bankalarla yakın ilişki içerisinde olan şirketlerin batmasına sebebiyet vermiştir.

Türev ürünlerden kredi temerrüt swapları 2008 küresel krizinin yaygınlaşması ve derinleşmesi üzerinde hızlandırıcı etkisiyle öne çıkmıştır. Üstlenici tarafların belirsizliği riski artırıcı faktör olarak CDS’i türev ürünler arasında ayrı bir konuma getirmiştir. BIS (Bank of International Settlements) verilerine göre, 2004 yılında yaklaşık 3,3 trilyon dolar düzeyinde olan CDS hacmi, 2007 yılının Haziran ayında yaklaşık 13 kat artarak 42,6 trilyon dolara yükselmiştir. Kredi türevleri özellikle karmaşıklığı ile risk transferi konusunda tarafların riskler ve yükümlülükler konusundaki farkındalık düzeylerini olumsuz etkileyebilecek seviyelere gelmiştir.⁷⁵ Bir diğer türev ürün olan CDO’ların gelişimine bakıldığında ise CDO piyasasında toplam ihraç bedeli 2008 Ocak ayı itibarıyla toplam 11 trilyon 710 milyar dolara yükselmiştir. Neticede ticari bankacılık sektöründe türev ürün kullanımı artmış, türev işlemlerin hacmi 2000 yılında 40,7 trilyon dolar iken, 2007 yılı sonu itibarıyla 4 kattan fazla artarak 166,1 trilyon dolara ulaşmıştır. 2004, 2005 ve 2006 yıllarında artış hızı ivme kazanmıştır. Bu artış içerisinde tutar olarak en büyük pay 2000 yılında 32,9 trilyon dolar-

⁷⁴ Durmuş Yılmaz, “Küresel Kriz, Etkileri ve Para Politikası Uygulamaları”, 2009, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/2009/Baskan_Bogazici.pdf, Erişim: 01.3.2010

⁷⁵ Sakarya, *age*, s. 12

dan 2007 yılında 129,5 trilyon dolara yükselmiş olan faiz sözleşmelerine aittir.⁷⁶

Yaşanan kriz mortgage kaynaklı olarak ortaya çıkmış, ancak türev ürünlerin bu denli kontrolsüz kullanımı ve birçok ülkede finans kurumlarının iflas etmesi bu kurumlara olan güveni azaltmıştır. Bunun sonucunda banka kredileri kısıtlanmış ve kredi koşulları daraltılmıştır. Dolayısıyla, güven ortamının tamamen çöktüğü bu süreçte kredi krizi likidite krizine dönüşmüştür. Kredi şartlarındaki bu sınırlandırmalar; yatırımların, tüketimin ve sonuç olarak gelirin azalmasına neden olmuştur. Ekonomik daralma ekonomideki aktörlerin mali dengelerini bozmuş, özellikle bankaların mali dengesinin bozulması onları kredi verme konusunda daha isteksiz yapmıştır.

Dünya ekonomilerinde makroekonomik göstergelerin bozulmasına yol açan kriz, büyüme oranlarının düşmesine ve işsizlik oranlarının artmasına neden olmuştur. Nitekim krizi derinden yaşayan ABD ve Avrupa ülkeleri başta olmak üzere, finans kesiminde yaşanan sorunlar sonrası büyüme oranlarının keskin düşüşler yaşadığı ve bunun doğal bir sonucu olarak işsizlik rakamlarında da çok ciddi artışlar yaşandığı gözlenmiştir. Daralan likidite ortamında ekonomilerin durgunluğa girmesini önlemek için piyasaya kısa sürede trilyon dolarlar sürülmüş, ancak güven bunalımının yaşandığı bu panik ortamında alınan tedbirlere rağmen krizin etkisi oldukça yıkıcı olmuştur. Dünyanın en büyük ekonomilerinden biri olan ABD’de halkın gelir seviyesinde ortaya çıkan gerileme, gerek iç, gerekse de dış tüketime, bunun doğal sonucu olarak da üretime yansımış ve hem ABD, hem de onunla yakın ticari bağları olan ekonomilerin temel makroekonomik göstergelerinde bozulmalara yol açmıştır.

Küreselleşmenin etkisiyle, ülkeler arasında artan bağımlılık ilişkisine paralel olarak başta Avrupa olmak üzere tüm dünyayı etkisi altına alan ABD kaynaklı finansal krizin diğer ülkelere yayılmasından sonra yaşanan gelişmelerden bazıları aşağıda sıralanmıştır.⁷⁷

- Dünya Bankası Başkanı Robert Zoellick, küresel finans krizinin köriklediği ekonomik sıkıntılardan en fazla yoksul ülkelerin etkilendiğini belirterek, gelişmiş devletleri, bu ülkelere yardım etmeye yönelik yükümlülüklerini yerine getirmeye çağırdı.

⁷⁶ Demir vd., *age*, s. 44.

⁷⁷ Arif Erman, *Küresel Ekonomik Kriz Sermaye Birikiminin Analizi*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010, s. 220–227.

• Küresel krizin aşılması için avro kullanan ülke liderlerinin katılımıyla Fransa’da zirve düzenlendi. Zirve sonunda avro kullanan ülkeler, zor durumdaki bankalara yardım taahhüdünde bulundular.

• IMF, tarihinde ilk kez, bir AB üyesine mali destek vermek için harekete geçti. IMF Başkanı Dominique Strauss-Kahn, Macaristan’a teknik desteğe hazırlandıklarını ve gerekirse mali yardımda bulunabileceklerini bildirdi.

• Almanya Başbakanı Angela Merkel, ‘Mali Piyasa İstikrar Fonu’ kurulmasını kapsayan banka kurtarma planının Bakanlar Kurulu’ndan geçtiğini söyledi. Kurtarma paketinin 400 milyar avroluk kısmının bankalar için garantilerden, 80 milyar avroluk kısmının bankaların sermayelendirilmesinden ve 20 milyar avroluk kısmının ise garantilerden oluştuğu bildirildi.

• Hollanda Hükümeti, mali kriz içinde bulunduğu bildirilen ING bankasına 10 milyar avroluk devlet desteği sağlayacağını bildirdi.

• Japonya Başbakanı Taro Aso, 26,9 trilyon yen (273 milyar dolar) tutarında yeni bir kurtarma paketi açıkladı.

• Yunanistan Ekonomi ve Maliye Bakanı Yorgo Alogoskufis, hükümetin, uluslararası finansal kriz ortamında Yunan bankacılık sistemini ve ülke ekonomisini güçlendirmek için 28 milyar avro hacminde bir önlem paketi hazırladığını açıkladı.

• FED, küresel kredi krizini dindirmeye yardımcı olmak için Brezilya, Meksika, Güney Kore ve Singapur ile de Swap Hattı (Döviz Takası) açtı; her ülkenin merkez bankasına 30’ar milyar dolar sağlayacağını bildirdi.

Krizin etkilerini daha net bir biçimde görebilmek için seçilmiş bölgeler, ülkeler ve göstergeler özelinde kriz öncesi ve sonrası ekonomik yapıya yakından bakmakta yarar vardır. Bu amaçla hazırlanan Tablo 4’te; hem dünya genelinde, hem de ABD, AB, Gelişen Asya, Afrika ve Türkiye’de sırasıyla; GSYH’daki büyüme oranı, enflasyon oranı ve cari denge değişkenlerinin 2005–2010 yılları arasındaki gelişimi verilmiştir. Tablodan da görülebileceği gibi, dünya genelinde, 2005 yılında %4,5 olan GSYH büyüme oranı krizin etkilerinin arttığı 2008 yılında %2,8 düzeyine gerilemiş, krizin asıl yıkıcı etkilerinin ortaya çıktığı 2009 yılında ise %0,6’lık

bir daralma yaşanmıştır. 2010 yılı tahminleri ise belirli bir toparlanma ile %4,7'lik bir büyümenin olacağı şeklindedir. Benzer eğilim enflasyon oranlarında da yaşanmış, 2005 yılında %3,7 olan oran 2008'de %6'ya çıkmış, ekonomilerdeki daralmayla birlikte 2009 yılında ise %2,5'e gerilemiştir. 2010 yılı tahmini %3,7'dir. 2005 yılında 34,8 milyar dolar fazla veren cari denge, 2007 yılında 2005'e nazaran yaklaşık 9 kat artarak 310,8 milyar dolara çıkmıştır. 2008 yılına gelindiğinde ise yaklaşık %32'lik bir azalmayla cari fazla 210,7 milyar dolara gerilemiştir. İzleyen yılda 2008'e göre fazla bir değişiklik yaşanmamış ve dünya genelinde 216,6 milyar dolarlık cari fazla gerçekleşmiştir. 2010 yılı tahmini ise 202,3 milyar dolarlık bir fazla öngörmektedir.

ABD'nin verilerine bakıldığında, 2005 yılında %3,1 olan GSYH büyüme oranı krizin etkilerinin arttığı 2008 yılında %0,4 düzeyine gerilemiş, takip eden yılda ise %2,4 ile dünya ortalamasının 4 katı bir küçülme gerçekleşmiştir. 2010 yılı tahminlerinde krizin ilk yıkıcı etkilerinin azalmasıyla ekonomide %3,1 oranında bir büyüme beklenmektedir. Enflasyon oranları 2005–2008 arasında fazla değişmemiş ve %2,9–3,8 bandında kalmıştır. 2009'da ise durgunluğun etkisiyle enflasyon %0,3 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılı tahmini ise %2,1'dir. Sürekli bir cari açık sorunu olan ABD'de 2005–2007 arasında GSYH'nin yaklaşık %5,7'si olan cari açık, 2009'da %2,9'a gerilemiştir. 2010 yılında %3,3'lük bir açık öngörülmektedir.

ABD ile yakın ticari bağları olan AB de krizden ciddi şekilde etkilenmiştir. 2005–2007 ortalamasında yaklaşık %3 GSYH büyümesi yaşayan AB, kriz nedeniyle 2008 yılında sadece %0,8 büyümüş, krizin derinleştiği 2009 yılında ise %4,1'lik bir daralma yaşanmıştır. 2010 yılı tahminleri AB'nin %1,6 büyüyeceği şeklindedir. Dış ticaretinde diğer ülkelere nazaran açık ara en büyük paya sahip AB ile ticareti göz önüne alındığında, AB'deki büyüme konusundaki bu olumsuz yapı ülkemizi de ciddi biçimde etkilemiştir.⁷⁸ Alman Bundesbank geleneğini takiben, enflasyona karşı aşırı hassasiyeti olan AB'de 2005-2007 arasında %2,3-2,4 bandında kalan enflasyon oranı 2008'de bir önceki yıla göre yaklaşık %55'lik bir artışla %3,7'ye çıkmış, durgunlukla birlikte 2009 yılında %0,9'a gerilemiştir. 2010 yılı tahmini ise %1,9'dur. Cari açık sorunu olmayan AB'de bile 2008

⁷⁸ IMF, *World Economic Outlook, Rebalancing Growth*, April, 2010 yayınında AB için büyüme oranı tahmini olan %1,02 rakamını, *World Economic Outlook Database*, October 2010'da %1,6'ya yükseltmiş olsa da, bu büyüme oranının 2005–2007 ortalaması olan %3 düzeyinin neredeyse yarısı olduğunu belirtmek gerekir.

yılında açık, bir önceki yıla göre yaklaşık 2,6 kat artışla %1,03'e çıkmıştır. 2009 yılında %0,3 olarak gerçekleşen cari açık 2010 yılında %0,1 olarak tahmin edilmektedir.

ABD ve AB kadar olmasa da Gelişmekte Olan Asya ve Afrika kıtası da krizden önemli oranda etkilenmiştir. Son yıllarda dünya ekonomisinin itici gücü olan Asya'da büyüme oranı 2005–2007 ortalaması olarak yaklaşık %10,4 olarak gerçekleşirken, 2008'de %7,7'ye gerilemiş, bir sonraki yıl %6,8 olan büyüme oranınının 2010 tahmini ise %9,4'tür.

Tablo 4: Seçilmiş Bazı Makroekonomik Göstergeler

		2005	2006	2007	2008	2009	2010
Dünya	GSYH (Yıllık Değişim %)	4,5	5,2	5,3	2,8	-0,6	4,7
	Enf.Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	3,7	3,7	4,0	6	2,5	3,7
	Cari Denge*	34,8	209,8	310,8	210,7	216,6	202,3
ABD	GSYH (Yıllık Değişim %)	3,1	2,7	2,1	0,4	-2,4	3,1
	Enf.Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	3,4	3,2	2,9	3,8	-0,3	2,1
	Cari Denge(GSYH % olarak)	-5,9	-6	-5,1	-4,9	-2,9	-3,3
AB	GSYH (Yıllık Değişim %)	2,2	3,5	3,2	0,8	-4,1	1,6
	Enf.Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	2,3	2,3	2,4	3,7	0,9	1,9
	Cari Denge(GSYH % olarak)	-0,08	-0,3	-0,4	-1,03	-0,3	-0,1
Gelişm. Ol. Asya Ülk. Ort.	GSYH (Yıllık Değişim %)	9,5	10,4	11,4	7,7	6,8	9,4
	Enf.Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	3,8	4,2	5,4	7,4	3,1	6,1
	Cari Denge(GSYH % olarak)	4,1	6,1	7	5,9	4,1	3
Afrika**	GSYH (Yıllık Değişim %)	5,8	6,1	6,2	5,2	2,2	4,5
	Enf.Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	7,1	6,3	6,3	7,4	5,9	5,1
	Cari Denge(GSYH % olarak)	1,9	3,1	0,1	1,7	0,9	0,8
Türkiye	GSYH (Yıllık Değişim %)	8,4	6,9	4,7	0,7	-4,7	7,8
	Enf. Oranları (Ort. Tüket. Fiyat.)	8,2	9,6	8,8	10,4	6,2	8,7
	Cari Denge(GSYH % olarak)	-4,6	-6	-5,9	-5,7	-2,3	-3,2

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook Database*, October 2010.

* Milyar \$. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/index.aspx>, Erişim:11.10.2010.

**Afrika'ya ait enflasyon oranları ve cari denge verileri IMF, *World Economic Outlook Database Recovery and Crisis*, April, 2009 yayınından alınmıştır. 2010 yılına ait veriler ise *African Economic Outlook* kaynağından elde edilmiştir. <http://www.africaneconomicoutlook.org/en/data-statistics/> Erişim: 27.9.2010.

Enflasyon 2005'teki %3,8 düzeyinden 2007'de %5,4'e yükselmiş, durgunluk sonrası 2009'da %3,1'e gerilemiştir. 2010 yılına ilişkin enflasyon oranı tahmini ise %6,1'dir. Cari fazla 2007'de %7 iken, izleyen yılda %5,9 olmuştur. 2009 gerçekleşmesi %4,1, 2010 tahmini ise %3'tür. Afrika kıtası da krizden etkilenmiş, büyüme oranı 2005–2008 ortalaması olan %6'lardan, 2009 yılına gelindiğinde %2,2'ye düşmüştür. 2010 yılına ilişkin tahmin belirgin bir toparlanmayla dünya ortalamasına yaklaşılabacağına işaret etmektedir. Enflasyon oranına bakıldığında, 2005–2009 aralığında ortala-

ma %6,6 düzeyinde bir gerçekleşme varken, bir miktar azalmayı yansıtan 2010 yılı tahmini %5,1'dir. Bölgede 2006 yılında %3,1 cari fazla varken, 2009'da %0,9 düzeyine gerilemiştir. Önemli bir değişiklik göstermeyen 2010 yılı tahmini de %0,8 oranında bir cari fazla öngörmektedir.

Ülkemiz göz önüne alındığında; 2005 yılında %8,4 olan GSYH büyüme oranı krizin etkilerinin arttığı 2008 yılında %0,7 düzeyine gerilemiş, 2009 yılında ise asıl olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaya başlamış ve %4,7'lik bir daralma yaşanmıştır. IMF tarafından açıklanan 2010 yılı Ekim ayı tahmini ise ekonomideki toparlanmaya paralel olarak %7,8'lik bir büyümenin yaşanacağı şeklindedir.⁷⁹ Enflasyon oranlarına bakılacak olursa, 2005 yılında %8,2 olan oran 2008'de %10,4'e çıkmış, daralmayla birlikte 2009 yılında %6,2'ye inmiştir. 2010 yılı tahmini %8,7'dir. 2005–2008 ortalamasında yaklaşık %5,5 cari açık yaşanmış,⁸⁰ 2009 yılında açık %2,3'e gerilemiştir. 2010 yılı tahmini %3,2'lik bir açık öngörmektedir.

Krizlerin en olumsuz etkilerinden biri işgücü piyasalarında ortaya çıkmaktadır. Tablo 5, seçilmiş ülkelerde 2003–2010 arası işsizlik oranlarını yansıtmaktadır. Ülke seçiminde hem farklı kıtalarda olmaları, hem de dünya ekonomilerindeki etkileri göz önüne alınmıştır. Buna göre, Avustralya'da 2003 yılında %5,9 olan işsizlik oranı 2008'de %4,2'ye gerilemiş, krizin sonuçlarının daha ciddi bir biçimde ortaya çıktığı 2009 yılında yaklaşık %33'lük bir artışla %5,6'ya yükselmiştir. 2010 yılına ait tahmin ise %5,2'dir. ABD'de 2003–2008 arası %4,6–6 aralığında seyreden işsizlik oranı 2009'da bir önceki yıla göre önemli oranda artarak %5,8'den %9,3'e yükselmiştir. 2010 yılına ait tahmin değeri olan %9,7 işsizlikteki yüksek seviyenin sürdüğünü göstermektedir. Almanya'da 2007 yılında %8,4 olan işsizlik oranı, 2008'de %7,3 düzeyine, izleyen yılda ise küçük bir artışla %7,5 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılı tahmin değeri olan %7,1 işsizlik oranındaki azalma eğiliminin sürdüğüne işaret etmektedir. Japonya'da 2006–2008 arasında ortalama %4 olan söz konusu oran 2009'da yaklaşık %25'lik bir artışla %5,1'e yükselmiştir. 2010 yılına ait tahmin bu seviyenin korunduğunu göstermektedir. Rusya'da %8,6'lardan %6,1'lere gerileyen oran,

⁷⁹ Nitekim IMF tarafından Nisan 2009 yayınında (IMF, *World Economic Outlook, Crisis and Recovery*, April, 2009) yapılan 2009 ve 2010 yıllarına ait tahminler sırasıyla, %1,2 ve %1,6'lık bir daralmaya işaret ederken, Nisan 2010 yayınında (IMF, *World Economic Outlook, Rebalancing Growth*, April 2010) ekonomideki toparlanmaya bağlı olarak, 2010 yılı tahmini %5,2 olarak revize edilmiş, en son Ekim 2010'da (IMF, *World Economic Outlook, Database*, October 2010) ise büyüme oranı %7,8 olarak revize edilmiştir.

⁸⁰ Cari açığın GSYH'nın %4-5'ini aşması literatürde kriz öncü göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Alagöz, Işık ve Delice, "Finansal Krizler İçin Erken Uyarı Sinyali Olarak Cari Hesap Göstergeleri", Halil Seyidoğlu ve Rifat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayıncılık, 2006, s.347–374.

2008’de %6,4’e, takip eden yılda ise önemli bir artışla %8,4’e çıkmıştır. 2010 yılı tahmin değeri işsizliğin %7,5 düzeyine ineceği şeklindedir. Güney Afrika’da zaten yüksek seyreden işsizlik oranları 2007–2009 arasında ortalama %23’ler düzeyinde gerçekleşmiştir. 2010 yılına ait tahminde de %24,8 ile yüksek seyrini korumaktadır. Krizin işsizlik rakamlarına ciddi bir yansımalarının olduğu ülkelerden biri de Türkiye’dir. 2003–2007 arasında %10 bandında kalan oran 2008’de %11’e, izleyen yılda ise ekonomideki %4,7’lik daralmadan da anlaşılabilceği gibi %14 gibi oldukça yüksek bir seviyeye çıkmıştır. 2010 yılına ait işsizlik oranı tahmini, büyüme oranı tahminlerine de yansıdığı gibi (%7,8), ekonomide başlayan canlanmanın etkisiyle tekrar 2008 yılı düzeyine dönüleceğine işaret etmektedir. Ancak, genç nüfusu fazla olan, tarım nüfusunda da son yıllarda yavaşlamakla birlikte bir çözülme yaşanan ve bunun sonucu olarak daha fazla insana istihdam imkânı sağlamak zorunda olan ülkemizde hükümetlerin en fazla kafa yorması ve tedbir alması gereken konuların başında işsizliğin azaltılması gelmektedir. Bu noktada birtakım önlemler alınmaya çalışılsa da henüz anlamlı bir iyileşme kaydedilememiştir.⁸¹

Tablo 5: Seçilmiş Bazı Ülkelerde İşsizlik Oranları (%)

ÜLKELER	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010*
Avustralya	5,9	5,4	5	4,8	4,4	4,2	5,6	5,2
ABD	6	5,5	5,1	4,6	4,6	5,8	9,3	9,7
Almanya	9,3	9,8	10,6	9,8	8,4	7,3	7,5	7,1
Japonya	5,2	4,7	4,4	4,1	3,8	4	5,1	5,1
Rusya	8,6	8,2	7,6	7,2	6,1	6,4	8,4	7,5
Güney Afrika	28	26,2	26,7	25,5	23	21,8	24,3	24,8
Türkiye	10,5	10,3	10,3	9,9	10,2	11	14	11

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook Database*, October 2010.

* Tahmin. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/index.aspx>, Erişim: 11.10.2010.

⁸¹ 1990’lı yıllarda kısa aralıklarla 1994, 2000 ve 2001 yıllarında krizler yaşayan, özellikle 2001 krizi Cumhuriyet tarihinin en büyük krizi olarak nitelendirilen Türkiye, sorunlarını ertelemesinin sonuçlarını fazlasıyla ödemiştir. 2000’in başlarında tarımda çalışan nüfusun %35 olduğu, sonraki yıllarda çözülme yaşansa bile bugün yaklaşık %25’ler civarında olmasının sıkıntısını toplum olarak çektiğimizi belirtmek isteriz. 2001 krizi sonrası özellikle bankacılık alanında köklü reformlar yapmak zorunda kalan Türkiye, finans sistemini sağlamlaştırmasının sonucunda 2008 küresel krizine nispeten daha iyi bir ortamda yakalanmıştır. 1994, 2000 ve 2001 krizi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Işık, Alagöz ve Yıldırım, “1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Krizler: 1994, 2000 ve 2001 Krizleri,” Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayıncılık, 2006, s. 237–262.

Tablo 6’da ise aynı ülkeler için gecelik borç alma faizlerinin gelişimi verilmiştir. Tablodan da izlenebileceği gibi, tüm ülkelerde kriz sonrası ekonomide ortaya çıkacak durgunluğun şiddetini azaltmak için büyük faiz indirimleri yaşanmıştır. Avustralya’da faiz oranları 2007–2008 yıllarında sırasıyla %6,4 ve %6,6 düzeyindeyken, 2009’de %3,2’ye inmiştir. 2010’un Ekim ayı itibariyle tekrar %4,5 düzeyine yükselmiştir. Faiz indirimleri özellikle ABD’de dikkat çekici ölçülerde gerçekleşmiştir. İronik bir biçimde, 2008’de yaşanan krizin en önemli nedenlerinden birisi olarak A.Greenspan döneminde faizlerin çok düşürüldüğü birçok kesim tarafından dile getirilirken, krizden çıkış için de faizlerin yüksek oranda düşürülmesi yoluna gidilmiştir. Ülkede faizler 2007 yılında %5,05 iken, 2008’de %1,9’a, izleyen yılda ise %0,25’e çekilmiştir. 2010 Ekim ayında da %0,25 düzeyini sürdürmektedir. Almanya’da ise faizler 2008’de %3,9 iken, bir sonraki yıl %1,25’e çekilmiştir. 2010 yılının Ekim ayı itibariyle de %1’e gerilemiştir. Japonya’da zaten düşük olan faizler %0,46’dan %0,1’e düşmüştür ve Ekim 2010 itibariyle de bu seviyesini korumaktadır. Rusya’da ise faizler, 2008’deki %9,2 seviyesinden takip eden yılda %11,4’e çıkmış, 2010 yılı Ekim ayında ise bir önceki yıla göre önemli ölçüde düşerek %7,75 düzeyine gerilemiştir. Güney Afrika’da faiz oranları 2008’de %11,6 iken, bir sonraki yılda %7,8’e gerilemiş, 2010’un Ekim ayına gelindiğinde ise bu düşüşünü sürdürerek %6 düzeyine inmiştir. Siyaset ve ekonomisinde yaşadığı sorunlar nedeniyle yıllarca istikrarı yakalayamamanın doğal bir yansıması olarak yüksek reel faiz ortamı yaşamış olan ülkemizde, 2002 sonrası IMF programının gereklerini yerine getirmenin de etkisiyle faizlerde düşüş süreci yaşanmaya başlamış, ancak yine de reel faizler arzulanan noktaya düşürülememiştir. Kriz ortamında da Merkez Bankası sık sık ekonomi durgunluğa giderken faizleri düşürmemekle suçlanmıştır. Bu konuda başlangıçta daha ihtiyatlı davranan Merkez Bankası ortamın da buna uygun olmasıyla faizleri önemli ölçüde indirmiştir. Nitekim 2007 yılında %17,2 olan faizler, 2008 yılında pek değişmemiş ve %16 seviyesinde kalmıştır. İzleyen yılda ise neredeyse yarı yarıya bir düşüşle %9,2’ye gerilemiştir. 2010 yılında da düşüş trendi devam etmiş ve en son yapılan indirimle Ekim ayı itibariyle %5,75 seviyesine düşmüştür. Ülkemizde siyasi ve ekonomik istikrar ortamı iyileştikçe, tüm diğer göstergeler gibi faiz oranlarının da istikrarlı düşüşü devam edecektir.

Tablo 6: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Gecelik Borç Alma Faiz Oranları (%)

ÜLKELER	2007	2008	2009	2010*
Avustralya	6,4	6,6	3,2	4,5
ABD	5,05	1,9	0,25	0,25
Almanya	3,5	3,9	1,25	1
Japonya	0,46	0,46	0,1	0,1
Rusya	10,3	9,2	11,4	7,75
Güney Afrika	9,6	11,6	7,8	6,0
Türkiye	17,2	16	9,2	5,75

Kaynak: www.tradingeconomics.com.

*Tüm ülkeler için Ekim ayına ait verilerdir. 2010 yılı verileri ilgili ülkelerin Merkez Bankalarına ait sitelerden alınmıştır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Küresel krizde türev ürünlerin rolü ve reel ekonomiye etkilerinin analiz edildiği bu çalışmada, krizin ortaya çıkardığı sonuçlar grafik ve tablolara dayalı olarak ortaya konmuştur. Buna göre, ünlü spekülör Warren Buffet'in, 'zaman bombası' olarak gördüğü türev ürünlerin denetimsiz yapısı krizde önemli bir role sahiptir. Örneğin, BIS verilerine göre, kredi türevlerinin en yaygın kullanılanlarından olan CDS'in 2004 yılında yaklaşık 3,3 trilyon dolar olan hacmi, 2007 yılının Haziran ayında yaklaşık 13 kat artarak 42,6 trilyon dolara yükselmiştir. Bir diğer önemli kredi türev çeşidi olan CDO ihracı 2006 yılında 2004 yılına göre yaklaşık 3,5; bir önceki yıla göre ise 2 katlık bir artış sergilemiştir. 2007 yılında 2006'ya göre küçük bir gerileme yaşanmış ve 2008 yılında piyasa adeta çökmüştür. 31 Aralık 2008 itibarıyla türev ürünlerin en fazla ticaretini yapan JP Morgan Chase Bank'ın elindeki toplam türev ürünün piyasa değeri yaklaşık 79 milyar dolar iken, ikinci sıradaki Bank of America'nın elinde yaklaşık 36 milyar dolarlık türev ürün vardı. Krizle birlikte aşırı risk alan bu ve benzeri kurumların sıkıntıya düşmeleri ve finans kesimindeki bozulmanın reel kesime de yansımaları kaçınılmazdı.

Reel kesime bakıldığında, dünya ekonomisi 2008 yılında %2,8 büyürken, izleyen yılda %0,6'lık bir daralma yaşanmıştır. ABD'de de 2005 yılında %3,1 olan büyüme oranı 2009 yılında yerini %2,4'lük bir küçülmeye bırakmıştır. İşsizlik oranları da ABD ekonomisinin durumunu çarpıcı olarak yansıtmaktadır. 2003–2008 arası %4,6–6 aralığında seyreden işsizlik oranları, 2009'da bir önceki yıla göre önemli oranda artarak %5,8'den %9,3'e yükselmiştir. Faizlerin gelişimi incelendiğinde, 2007 yılında %5,05 olan

faiz oranı, 2009'da %0,25'e çekilmiştir. 2010 yılı Ekim ayı itibariyle de bu seviyesini sürdürmektedir. Krizden etkilenen ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Nitekim 2005 yılında %8,4 olan büyüme oranı, 2008 yılına gelindiğinde %0,7 düzeyine gerilemiş, 2009 yılında ise ekonomide %4,7'lik bir daralma yaşanmıştır. Son dönemde ekonomide yaşanan canlanmanın bir yansıması olarak IMF Ekim 2010 tahminlerinde ülkemizin %7,8 büyüyeceğini öngörmektedir. İşsizlik verileri de iç açıcı değildir. 2003–2007 arasında %10 bandında kalan oran 2008'de %11'e, 2009'da ise %14 gibi oldukça yüksek bir seviyeye çıkmıştır. IMF büyüme oranındaki revizyonuna paralel olarak işsizlik oranının da 2010 sonunda yeniden 2008 yılındaki seviye olan %11'e gerileyeceğini tahmin etmektedir. Faiz oranları 2007 ve 2008 yıllarında fazla bir değişiklik göstermezken, 2009 yılında bir önceki yıla göre önemli ölçüde düşerek %16'dan %9,2'ye inmiştir. Faizlerdeki azalma trendi 2010'da da sürmüş ve Ekim ayı itibariyle %5,75 düzeyine gerilemiştir. Siyasi ve ekonomik istikrar oldukça makroekonomik göstergelerdeki iyileşme de devam edecektir.

1929 ekonomik bunalımından sonra dünyanın yaşadığı en büyük kriz olarak nitelendirilen 2008 finansal krizi sonrasında da tıpkı 1929 sonrası olduğu gibi, mevcut sistemin yetersizliği ve yeni bir yapı oluşturulmasının zorunluluğu birçok çevre tarafından tartışılmış ve tartışılmaya da devam etmektedir. Dünya ekonomisini derinden etkileyen bu denetimsiz ve başıbozuk yapı sonrası piyasanın sağlıklı işleyişini bozan yönlerin giderilmesine yönelik çabaların sürmesi ve bir sonuca ulaşılması ilerde daha yıkıcı yeni krizlerin ortaya çıkmasını önlemek için hayati önemdedir.

Her ne kadar kriz ortamında bazı çevreler tarafından bir 'ayrışma' hipotezinden bahsedilmeye başlansa da, ekonomilerin birbirleriyle çok bağımlı hale geldiği küresel ortamda, tek tek düzenlemelerin ötesinde koordineli düzenlemeler yapılması ve finansal sistemin, şeffaf ve bağımsız, uluslar üstü bir yapıda objektif bir denetim yapısına kavuşturulması bir zorunluluk olarak gözükmektedir. Ancak bu düzenlemeler serbest piyasa mekanizmasını zedeleyen, devleti ekonominin merkezine koyan bir anlayışa götürmemelidir. Devletler serbest piyasanın sağlıklı işlenmesini sağlayacak kuralları koymalı, kuralın dışına çıkanlara hesabını sormalı, bunu yaparken de öncelikle kendisi kural dışına çıkmamalıdır. Piyasada hatayı yapan bedelini ödemedikçe, devlet tekelinde bulundurduğu para basma yetkisiyle

ve diğer kesimlere ilave vergiler koyarak adeta hata yapanı ödüllendirdikçe dünya ekonomisi her an krizlere açık olacaktır. Bu noktada önemli olan, krizin ana nedenlerine inmek ve hatalardan ders alarak objektif çözümler ortaya koymaktır. Aksi takdirde, piyasaya trilyonlarca doları sürmekle sadece krizin üstü örtölmüş ve ertelenmiş olur. Mevcut kriz geçmişte yaşanmış birçok krizden biridir ve sonuncusu da olmayacaktır. Rasyonel davranılırsa bu krizden de piyasa sistemi güçlenerek çıkacaktır.

KAYNAKÇA

- Alagöz, Mehmet, Nihat Işık ve Güven Delice. “Finansal Krizler İçin Erken Uyarı Sinyali Olarak Cari Hesap Göstergeleri”, Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayıncılık, 2006, s. 347–374.
- Alantar, Doğan. “Küresel Finansal Kriz: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, http://www.finanskulup.org.tr/assets/maliyefinans/81/Dogan_Alantar_Kuresel_Finansal_Kriz_Nedenleri_SonucLari_MFY81.pdf, Erişim: 17.2.2010.
- Alkan A.Levent. *Küresel Sistemik Krizin Anatomisi*, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Apak, Sudi ve Ayhan Ataç. *Küresel Krizler Kronolojik Değerlendirme ve Analiz*, Avcıol Basım Yayın, İstanbul, 2009.
- Aslan, Hadiye. “İpotekli Konut Finansman Sisteminde Kriz”, http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Kurum_Bilgileri/Yil_Donumu/5309ASLAN-sunus.pdf, Erişim: 20.2.2010.
- Aşkoğlu, Rıza ve Cantürk Kayahan. “Global Finansal Sistem Etkileşimiyle Türkiye’nin Türev Piyasa Görünümü”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 2008.
- Aydoğuş, Osman. “2008–09 Küresel Krizinden Geçerken Türkiye Üzerine Bazı Gözlemler ve Değerlendirmeler”, *TİSK Akademi Dergisi*, 4(2), 2009.
- Azer, Arzu. “Büyüme Faktörlerinin Küresel Finansal Dalgalanmalar Üzerindeki Etkisi”, http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Azer_econanadolu2009.pdf, Erişim: 18.2.2010.
- Bayraktutan, Yusuf. “Küresel Finansal Krizler ve IMF”, Halil Seyidoğlu ve Rıfat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayınları, 2006.
- Beitel, Karl. “Subprime Yıkım”, William K. Tabb ve diğ., *Neoliberalizm ve Kriz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Canbaş, Serpil ve Hatice Doğukanlı. *Finansal Pazarlar, Finansal Kurumlar ve Sermaye Pazarı Analizleri*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2001.

- Crouhy, Michel G., Robert A. Jarrow ve Stuart M. Turnbull. “The Subprime Credit Crisis of 07”, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1112467, Erişim: 30.1.2010.
- Demir, Faruk vd. “ABD ve Mortgage Krizi”, BDDK, *Çalışma Tebliği*, S. 3 (Ağustos 2008), http://www.bddk.org.tr/websitesi/turkce/Raporlar/Calisma_Raporlari/5176ABDMORTGAGE05082008x.pdf, Erişim: 10.3.2010.
- Dönmez, Çetin A. ve Mustafa K. Yılmaz. “Türev Piyasalar Finans Sektöründeki Dengenin Korunması Açısından Bir Tehdit Oluşturabilir mi?” *İMKB Dergisi*, 3(11), 1999.
- Erdönmez, Ataman Pelin. “Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi”, Türkiye Bankalar Birliği, *Bankacılar Dergisi*, S. 68, 2009.
- Erman, Arif. *Küresel Ekonomik Kriz Sermaye Birikiminin Analizi*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.
- Erolgaç, Yılmaz. *Küresel Krizi Yaratanlar, Amerikan Rüyasının ve Doların Sonu Geldi mi?*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hiç, Mükerrerem. *Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye*, Beykent Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Işık, Nihat, Mehmet Alagöz ve Metin Yıldırım. “1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Krizler: 1994, 2000 ve 2001 Krizleri,” Halil Seyidoğlu ve Rifat Yıldız (Ed), *Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri*, makale derlemesi, Arıkan Yayıncılık, 2006, s. 237–262.
- Kayahan, Cantürk. “Finansal Türevler: Efsaneleri ve Algılanma Hataları”, *Yönetim ve Ekonomi*, 16(1), 2009.
- Korkmaz, Turhan. “Yeni Gelişmekte Olan Sermaye Piyasalarına Yatırım ve Türev Ürünlerin Rolü”, *İMKB Dergisi*, S. 17, 2001, s. 71–78.
- Mayer-Foulkes, David. “Long-Term Fundamentals of The 2008 Economic Crises”, 2009, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1367918, Erişim: 30.1.2010.

- Mishkin, Frederic S. "Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective", 1996, <http://www.columbia.edu/~rhc2/Spring2005/Papers/mishkin.pdf>, Erişim: 30.1.2010.
- Murphy, Austin. "An Analysis Of The Financial Crises Of 2008: Causes And Solutions", http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1295344, 2008, Erişim: 30.1.2010.
- Özatay, Fatih. *Finansal Krizler ve Türkiye*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
- Parasız, İlker. *Finans Krizinin Güven Krizine Dönüşmesi Küresel Kriz*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2009.
- Perşembe, Ali. "CDS'ler(Credit Default Swaps)", <http://www.persembe.com/MAKALE/Makale73.htm>, Erişim: 05.3.2010.
- Sakarya, Burçhan. "Küresel Finansal Yapı ve 2007 Yılı Dalgalanmaları", BDDK, *Çalışma Tebliği*, S. 2, Nisan 2008.
- Sönmez, Cahit. "Küresel Krizin Çıkış Kaynağı; Mortgage Kredileri", Sadi Uzunoğlu(Ed), *Güncel Ekonomik Sorunlar Global Kriz*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2009.
- Topbaş, Neslihan. "Finansal Kriz Ortamında Bankaların Muhasebe Sistemlerinde Gerçeğe Uygun Değerleme Yöntemleri", Türkiye Bankalar Birliğı, *Bankacılar Dergisi*, S. 68, 2009.
- TSPAKB. *Sermaye Piyasasında Gündem Dergisi*, S. 85, 2009, <http://www.tspakb.org.tr/tr/DesktopDefault.aspx?tabid=151>, Erişim: 15.2.2010.
- Ünal, Kadir ve Hüseyin Kaya. "Küresel Kriz ve Türkiye", 2009, http://www.ekopolitik.org/images/cust_files/090317164507.pdf, Erişim: 14.2.2010.
- Vardareri, Azize Demet ve Gülten Dursun. "Finansal Kriz, Yansımaları ve Değişimin Zorunluluğı", http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Vardareri_Dursun_econanadolu2009.pdf, Erişim: 18.2.2010.
- Yavilioğlu, Cengiz ve Güven Delice. "Tezgah-Üstü Türev Piyasaları: Bir Değerlendirme", *Maliye Dergisi*, S. 151, 2006.
- Yılmaz, Durmuş, "Küresel Kriz, Etkileri ve Para Politikası Uygulamaları", 2009, http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/2009/Baskan_Bogazici.pdf, Erişim: 01.3.2010.

İnternet Kaynakları

- IMF, *World Economic Outlook Database*, October 2010, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/index.aspx>, Erişim: 11.10.2010.
- IMF, *World Economic Outlook, Rebalancing Growth*, April 2010. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/01/index.htm>, Erişim: 27.09.2010
- IMF, *World Economic Outlook, Crisis and Recovery*, April 2009. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/index.htm>, Erişim: 27.03.2010
- http://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/Calisma_Raporlari/4726K%C3%BCresel%20Finansal%20Yap%C4%B1%20ve%202007%20Y%C4%B1%C4%B1%20Dalgalanmalar%C4%B1.pdf, Erişim: 10.3.2010.
- <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/CHI/Finansal%20kriz%20bilgi%20notu.pdf>, Erişim: 15.2.2010.
- <http://www.occ.treas.gov/ftp/release/2009-34a.pdf>, Erişim: 18.2.2010.
- www.riskfree.com.tr/documents/CreditSwap.pdf, Erişim: 20.2.2010.
- <http://www.standardandpoors.com/indices/sp-case-shiller-home-price-indices/en/us/?indexId=spusa-cashpidff-p-us>, Erişim: 17.3.2010.
- www.tradingeconomics.com.
- http://www.vakifbank.com.tr/dokumanlar/earastirma/ABD_Konut_Sektorundeki_Gelismeler_ve_Etkileri.pdf, Erişim: 17.3.2010.
- <http://www.voanews.com/turkish/archive/2008-09/2008-09-26-voa11.cfm?moddate=2008-09-26>, Erişim: 07.2.2010.
- http://tr.wikipedia.org/wiki/2008_Ekonomik_Krizi, Erişim: 16.3.2010.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ekonomik Performansının Ölçümü: 1992–2008

Mehmet ALAGÖZ¹
Savaş ERDOĞAN²
Sinem YAPAR SAÇIK³

Özet

Bu araştırmada, bağımsızlık sonrası merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş süreci yaşayan Kazakistan Cumhuriyeti'nin 1992–2008 yılları arasındaki makro ekonomik verileri incelenerek, ülke ekonomik performansını ve gelişim trendini ortaya koymak amaçlanmıştır. Ayrıca ekonomik performans kriterini ölçmek için çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSİS metodu kullanılmıştır. Bu metodun yardımıyla incelenen dönemde ülkenin en iyi ve en kötü ekonomik performans gösterdiği yıllar belirlenmiş, bu yıllara ait verilerin analizleri yapılarak çıkan sonuçlara göre değerlendirmeler yapılmıştır. Uygulanan TOPSİS metodu sonucunda Kazakistan Cumhuriyeti'nin incelenen zaman aralığında; en kötü ekonomik performansın gerçekleştiği yılları sırasıyla 1994, 1993 ve 1995 olarak gözlemlenirken, en iyi ekonomik performans gösterdiği yıl ise 2004 yılı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kazakistan, Orta Asya, makro ekonomik göstergeler

¹ Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, malagoz@hotmail.com

² Yrd. Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, savaserdogan70@hotmail.com

³ Yrd. Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, sinemyapar@hotmail.com

An Evaluation of Economic Performance of the Kazakhstan Republic: 1992-2008

Abstract

Aim of this paper is to investigate the economic performance and explore the development trend of Kazakhstan Republic based on 1992-2008 period macroeconomic data of the country. Kazakhstan has been experiencing a transition from a centrally planned economy towards a market economy since its independence. TOPSIS method is used for measuring the economic performance of the economy. By using this method country's best and worst economic performance years are detected during mentioned period and those years' data is further analyzed and results are discussed. According to TOPSIS method results the weakest three performance years of the economy of Kazakhstan Republic are 1994, 1993 and 1995, respectively. It is also detected that Kazakhstan economy exhibits the best performance in the year 2004.

Keywords: *Kazakhstan, Central Asia, macroeconomic indicators*

1. Giriş

Orta Asya ve Kafkaslardaki en zengin doğal kaynaklara sahip olan ülkeler arasında olmasına rağmen Kazakistan, bağımsızlık öncesinde bir tarım ülkesi görünümündeydi. Ancak Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan ülkeler arasında gerek siyasi, sosyal ve yönetsel, gerekse de ekonomik alanda en iyi performansı gösteren ülkelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, bağımsızlık öncesi etkin ve verimli kullanmadığı hammadde zenginliğini, bağımsızlık sonrası ülkenin sanayileşmesine katkı yapacak şekilde kullanmasından kaynaklanmaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti volfram, kurşun ve barit rezervleri bakımından dünyada birinci; krom, çinko ve gümüşte ikinci, manganezde üçüncü; bakırda dördüncü; altın ve demirde yedinci; gaz ve kömürde dokuzuncu ve petrolde on üçüncü sırada yer almaktadır. Kazakistan'ın 160 bölgesinde tahmini olarak (Hazar petroleri dâhil) toplam 4,5 milyar ton petrol rezervi bulunmaktadır.⁴

Sovyet ekonomik sistemine en fazla entegre olan ve sanayisini geliştiremeyen Kazakistan Cumhuriyeti gibi ülkeler, bağımsızlık sonrası yaşanan ekonomik krizden en fazla etkilenen ülkeler olmuşlardır. Bunun nedenleri şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak, Sovyetler Birliği çatısı altındaki ekonomik rolünün buğday üretimi, metalürji ve mineral çıkarımından ileriye gidememiş olmasıdır. İkinci olarak ise, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla geleneksel ağır sanayi ürünlerine olan talebin büyük ölçüde daralması nedeniyle hammaddeye olan ihtiyacın da azalması, yaşanan ekonomik krizi daha ağır ve belirgin hale getirmiştir. Böylece serbest piyasaya geçişin başlangıç yıllarında yaşanan ekonomik resesyon Kazakistan'ın, milli gelir açısından pek çok ülkenin oldukça gerisine kalmasına neden olmuştur.⁵ Ayrıca bağımsızlık sonrası ilk beş yılda, Sovyet sistemi içinde kurulan ihraç piyasasının çöküşü ve büyük miktarlardaki Sovyet mali yardımlarının kaybedilmesi ekonomideki sorunları artırmıştır. Bu ekonomik durum, 1993 yılından sonra ülkede pek çok reform paketinin hazırlanarak uygulamaya konulmasına neden olmuştur. Bu reformlar; kamu tekelciğini ortadan kaldırma, özelleştirme, borçların

⁴ Mehmet Alagöz, "Kazakistan Cumhuriyeti", *Geçiş Ekonomileri*. Ed. İbrahim Örnek, Seyhan Taş ve Metin Yıldırım, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008, s. 593.

⁵ IMF, *World Economic Outlook, Building Institutions: World Economic and Financial Surveys*, September 2005, http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2005/02/chp1data/fig1_1.csv, Erişim: 21.07.2010.

yeniden yapılandırılması, bankacılık reformu, ticarete liberalleşme, yatırımların teşviki kanununun çıkarılması, menkul kıymetler borsası, toprak kanunu, gümrük ve vergi reformları, yurtiçi fiyat düzenlemeleri, gümrük birliği (Rusya, Belarus ve Kazakistan), vb. uygulamalar şeklindedir.

Kazakistan'ın, bağımsızlığın ilanından bu yana, öncelikle ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda diğer geçiş ülkeleriyle karşılaştırıldığında, çok büyük mesafeler kat ettiği görülmektedir. Ancak sahip olduğu kaynaklara bakıldığında makro ekonomik performansında yetersizlikler bulunmaktadır.

Bu araştırmada, öncelikle Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası makro ekonomik veri setinin (GSYİH, büyüme oranı, işsizlik oranı, dış borç seviyesi, yabancı sermaye miktarı ve dış ticaret yapısı gibi) oluşturulması amaçlanmıştır. Daha sonra bu zaman aralığındaki ekonomik performansı hakkında değerlendirmelerde bulunmak, yine bu dönemdeki yüksek ve düşük ekonomik performans gerçekleştirdiği yılların çok kriterli karar verme tekniği ile tespit etmek, nedenleri ortaya koymak ve geleceğe yönelik ekonomi politik matrisler oluşturmak amaçlanmıştır.

2. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Genel Ekonomik Görünümü

Bağımsızlıktan sonra ilk yıllarda Rusya'ya ekonomik, siyasi ve askeri bağımlılığının devam etmesinin sıkıntısını çeken Kazakistan, daha sonraları uygulamaya koyduğu reformlar sayesinde güçlü bir ekonomik altyapı oluşturarak, uluslararası piyasalara entegrasyonunu hızlı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren ülke ekonomisini güçlendirmek için yapılan reformlar, makro ekonomik göstergelerin istikrarlı bir iyileşme eğiliminde seyretmesine imkân vermiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti, bağımsızlık sonrası ilk sekiz yılında, üç önemli sorun nedeniyle 1990'lı yıllar boyunca istikrarsız bir dönem geçirmiştir. Bunlardan ilki, reform uygulamalarının yetersiz kalmasıdır. Bu dönem boyunca gerekli reformlar hızlı bir şekilde çıkartılmamış veya uygulanması sorun olmuştur. İkinci önemli sorun ise, Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığıdır. Bağımsızlık sonrası Rusya'nın ağır sanayi üretimini azaltması sonucu, bu ülkeye ağır sanayi hammaddesi ihraç eden Kazakistan'ın gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Bu durum ülke

ekonomisinin zayıflamasına ve dolayısıyla tüketim malları üretimi gibi bazı alt sanayi sektörlerinin de bundan olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Asya ve Rusya krizlerinden sonra karşılaştığı ekonomik zorluklar da istikrasızlığı etkilemiştir.

1990'lı yılların sonuna doğru Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltan Kazakistan, Asya krizinin etkisiyle temel ihraç malları olan petrol ve demir dışı metallerin fiyatlarının uluslararası piyasalarda düşmesi, ülkenin tekrar ekonomik durgunluk dönemine girmesine neden olmuştur. 1998 yılındaki Rusya krizi ile Ruble'nin aşırı değer kaybı Kazakistan'ı, ekonomik politikalarını değiştirmeye ve yeni önlemler almaya zorlamıştır. Aslında bu ekonomik politika değişimi ve oluşan konjonktür(Rusya Krizi) Kazakistan'a, yeni bir başlangıç noktası da vermiştir. Bu dönemle birlikte yapılan yeni reformlarla ülke uluslararası piyasalara entegre oluşunu hızlandırırken, bir taraftan hammadde (özellikle petrol) fiyatlarının artması diğer taraftan Tenge devalüasyonu sayesinde dış ticarete elde edilen rekabet gücü artmış ve iklim koşullarının tarım sektöründe üretimi artıracak şekilde gerçekleşmesi, krizin hem hızlı aşılmasına hem de ülkedeki olumlu ekonomik değişime önemli katkılar yapmıştır.

Özellikle 2000 yılında IMF'in desteğiyle başlanan ekonomik program, Kazakistan'ın hem uluslararası piyasalarda hem de ülke içerisindeki ekonomik değişim ve gelişimine katkı sağlamıştır. Bu ekonomik değişim ve gelişim uluslararası alanda 2001 yılında AB'nin ve 2002 yılında ABD'nin, Kazakistan'ın piyasa ekonomisi statüsünü onaylamasını ve yine 2002 yılında Moody's tarafından, ülkenin yatırım yapılabilir (investment grade) ülke statüsüne yükseltilmesine imkân vermiştir.⁶ Ayrıca Kazakistan 2003 yılında, petrol fiyatlarına olan aşırı bağımlılığını kırmak için 2003–2013 dönemini kapsayacak olan Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programı uygulamaya başlamıştır. Ancak her ne kadar ekonomide petrole olan bağımlılığının azaltılması esas alınmış olsa da, petrol sanayindeki yatırımların GSYİH'nin %15-20'sine tekabül ederken, diğer üretim sektörlerindeki yatırımlar ise beklentilerin çok altında kalarak GSYİH'nin %3'ü olarak gerçekleşmiştir.

⁶ Selahattin Togay, "Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü", *Bilgi*, Kış / 2009(48), s. 209.

Tablo 1: Kazakistan'ın Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri (1992–2000)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Nüfus (milyon)	16,9	16,9	16,2	16,0	15,7	15,5	15,2	14,9	14,9
GSYİH (milyar \$)	5,9	5,5	11,9	16,6	21,07	22,1	22,2	16,9	18,3
Kişi Başı GSYİH (\$)	350	331	736	1043	1342	1432	1457	1132	1231
Büyüme Oranı (%)	-2,9	-9,2	-12,6	-8,2	0,5	-1,7	-1,9	2,7	9,8
Dış Borç Stok (milyar \$)	-0,131	1,728	2,790	4,765	5,807	7,750	9,932	12,081	12,685
Dış Borç/GSYİH (%)	-2,2	10,2	17,2	28,7	27,5	35,0	44,7	71,4	69,3
İşsizlik Oranı (%)	Na	0,5	7,5	10,1	7,6	6,5	13,1	13,5	13,1
Enflasyon Oranı (%)	1381,0	1662,3	1892,0	176,3	39,1	17,4	7,1	8,3	13,2
Mal İhr. (FOB. milyar \$)	3,562	4,769	3,285	5,440	6,291	6,899	5,870	5,988	9,288
Mal İth. (CIF. milyar \$)	4,683	5,183	4,214	5,325	6,626	7,175	6,671	5,645	7,119
Dış Tic. Den. (milyar \$)	-1,121	-0,414	-0,929	0,115	-0,335	-0,276	-0,801	0,343	2,168
Cari Hesap (milyar \$)	-1,479	-0,438	-0,904	-0,213	-0,751	-0,799	-1,225	-0,236	0,366
Cari Hesap/GSYİH (%)	-25,0	-7,9	-7,5	-1,3	-3,5	-3,6	-5,5	-1,4	2,0
Bütçe Açığı/GSYİH (%)	Na	Na	Na	Na	Na	Na	Na	-5	-0,8

Kaynak: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/>, e.t. 12.06.20010
http://store.eiu.com/country/KZ.html?ref=lef_nav, e.t. 12.06.20010
<http://www.nationalbank.kz/?docid=158>, e.t. 12.06.20010
http://unstats.un.org/unsd/methods/inter-natlinks/sd_natstat.asp,
e.t. 12.06.20010

Genel olarak Kazakistan ekonomisinin son 10 yılda uygulamaya geçirdiği sosyal ve ekonomik politikalar, ülkenin makro ekonomik göstergelerinde hızlı bir değişim ve gelişim göstermesini sağlamıştır. Özellikle bu dönemde kaynakların etkin kullanılarak kamu yatırımlarının artması, KOBİ'lere sübvansiyon verilmesi, petrol üretimi ve enerji arzı gibi stratejik girişimler dışındaki sektörlerdeki özelleştirme ve rekabetin yaygınlaştırılması, finansal sektörde regülasyonların getirilmesi ve beşeri sermayenin artırılmasına yönelik faaliyetlere önem verilmesi, ülkenin makro ekonomik performansını olumlu etkilemiştir. Bununla beraber küresel kriz döneminde kendi yüksek mali açıklarını finanse etmek amacıyla uyguladığı politikalar ve ekonomide son on yılda yaşanan değişim ve gelişmeler, krizin olumsuz etkilerinin en aza indirilmesine yardımcı olmuştur.

Kazakistan için diğer önemli bir gelişme ise, 2000 yılı Nisan ayında Rusya, Beyaz Rusya, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan ile gümrük birliği oluşturmak amacıyla bir araya geldikleri Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun (Eurosec), sonuçlarının alınmasıdır. 1 Ocak 2010'dan itibaren Kazakistan, Rusya ve Beyaz Rusya arasında başlayan gümrük birliği uygulamasının, hem Kazakistan'ı, hem de Orta Asya ekonomisini güçlendirmesi beklenmektedir. Özellikle küresel krizin etkilerinin aşılmaya çalışıldığı son dönemde, ekonomiyi canlandırmak için uygulamaya konulan

21 milyar Dolarlık bir teşvik paketi ile Kazakistan ekonomisi, bölgesinde daha da güçleneceğinin sinyallerini vermektedir.

Tablo 2: Kazakistan'ın Bazı Makro Ekonomik Göstergeleri (2001–2008)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Nüfus (milyon)	14,8	14,9	15,0	15,1	15,1	15,4	15,7	15,9
GSYİH (milyar \$)	22,4	24,4	29,8	40,7	56	77,1	94,30	113,00
Kişi Başına GSYİH (Dolar)	1492	1657	2062	2863	3714	5105	6600	7150
Büyüme Oranı (%)	13,5	9,8	9,2	9,0	9,4	10,6	8,7	3,4
Dış Borç Stoku (milyar \$)	15,1	18,3	22,1	31,9	41,5	77,0	96,3	105,2
Dış Borç/GSYİH (%)	67,6	74,8	76,9	78,4	74,1	99,8	102	93
İşsizlik Oranı (%)	10,4	9,3	8,8	8,4	8,1	7,8	7,0	6,9
Enflasyon Oranı (%)	8,4	5,8	6,4	6,9	7,6	8,6	10,8	18,6
Mal İhr. (FOB milyar \$)	8,927	10,026	13,232	20,603	28,300	38,200	48,300	80,500
Mal İth. (CIF milyar \$)	7,944	8,039	9,553	13,817	17,978	23,600	33,200	54,000
Dış Tic. Den. (milyar \$)	0,983	1,987	3,679	6,785	10,322	14,600	15,140	25,500
Cari Hesap (milyar \$)	-1,390	-1,024	-0,273	0,455	-1,055	-1,797	-8,325	5,500
Cari Hesap/GSYİH (%)	-6,2	-4,2	-0,9	1,1	-0,8	-2,3	-4,64	-6,9
Bütçe Açığı/GSYİH (%)	2,7	1,4	2,9	2,7	5,8	7,4	-1,7	-2,1

Kaynak: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/>, e.t. 12.06.2010
http://store.eiu.com/country/KZ.html?ref=lef_nav, e.t.12.06.2010
<http://www.nationalbank.kz/?docid=158>, e.t. 12.06.2010
http://unstats.un.org/unsd/methods/inter-natlinks/sd_natstat.asp,
e.t.12.06.2010

3. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Bazı Makro Ekonomik Göstergelerinin Gelişimi

3.1. Nüfus Göstergesi

Yüzölçümü açısından dünyanın 9, eski Sovyetler Birliği'nin 2. en büyük ülkesi olan Kazakistan'da nüfus yoğunluğu, bağımsızlık sonrasında 2002 yılına kadar giderek azalmıştır. Tablo 1 incelendiğinde, 1992 yılında 16,9 milyon kişi olan toplam nüfus, 1995 yılında 16 milyon kişiye, 1998'de 15,2 milyon kişiye ve 2001'de 14,8 milyon kişiye gerilemiştir. Toplam nüfustaki bu azalmanın en önemli nedeni, bağımsızlık sonrası 1 milyona yakın Rus ve Slavın Rusya'ya, 500 bine yakın Alman kökenli Kazak vatandaşının da Almanya'ya göç etmesidir. Bu durum 1989 yılında toplam nüfus içerisinde %40 olan kazak nüfusunun, nispeten yükselen doğum oranları ve küçümsenmeyecek miktarda da Kazak nüfusun ülkeye gelmesi ile 1999 yılında toplam nüfus içerisindeki payının %53,4'e yükselmesine neden olmuştur. Böylece 1920 yılından bu yana ilk defa Kazak

nüfusu ülkede çoğunluğa ulaşmıştır.⁷ 2002 yılından sonra nüfus artış eğilimine girmiş ve 14,9 milyon olan nüfus, 2005’de 15,1 milyona, 2008’de 15,9 milyona (Tablo 2) ve 2009 yılında ise, 16,4 milyona yükselmiştir.

Kazakistan’da 2002 yılından sonra nüfus artışı sağlanırken, çocuk ölümlerinin nispeten yüksek ve çalışan kadın oranının fazla olması nedeniyle ülkede ortalama yaşam süresinin uzatılmaması nüfusla ilgili önemli bir problem olarak görülmektedir.⁸ Nüfusla ilgili önemli problemlerden biri de, bazı bölgelerde -özellikle kuzey bölgelerinde- Kazak nüfusun azınlık durumunda olmasıdır. Bağımsızlığın ilk dönemlerinde bu bölgelerde Kazak nüfusun oranı %25’in altında iken, izlenen politikalar ve yaşanan göçlerden dolayı bu bölgelerde Kazak nüfusun oranı % 30–40 düzeyine yükselmiştir.⁹

3.2. Ekonomik Büyüme Göstergesi

Kazakistan’da 1989–2000 dönemi, ekonomik gelişimin duraklama ve hatta küçülme ile karşı karşıya kaldığı bir dönem olmuştur. Özellikle bağımsızlık ilanını takip eden yıllarda ciddi oranlarda ekonomik küçülmeler yaşanmıştır. Örneğin, 1990 yılında Kazakistan ekonomisi %-4,6’lık, 1991 yılında ise ülkenin karşı karşıya kaldığı kuraklığın da etkisi ile %-6,8’lik bir ekonomik küçülme ile karşı karşıya kalmıştır. 1992 yılından sonra istikrar politikaları uygulamasına ve hatta 1993 yılında ulusal para birimi olan Tenge’yi devalüe etmesine rağmen, ülke, ekonomik daralma ve küçülmeden kurtulamamıştır. 1990–1995 döneminde ülke GSYİH’sinde her yıl üst üste ortalama %-7, toplamda ise, %-36’lık bir ekonomik küçülme ile karşı karşıya kalmıştır.¹⁰ 1997 yılında Asya krizinin ve onu takibeden Rusya krizinin ortaya çıkması nedeniyle, dış ve iç piyasanın daralması ekonomik küçülmenin bu yıllarda da devam etmesini sağlamıştır. Ancak özellikle 1997 ve 1998 yıllarında elektrik ve petrol şirketlerinin özelleştirilmesi ve Kazakistan bütçesinde yaşanan iyileşmeler, iki büyük krizin olumsuz ekonomik etkilerini azaltmıştır. Krizi takip eden dönemde Kazakistan, petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektör-

⁷ Ali Yiğit, “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Fırat Üniversitesi, 2001, C. 10(2), s. 5.

⁸ Mehmet Gürbüz ve Murat Karabulut, “SSCB’nin Dağılımsıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yaşam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2008, 6 (1), s. 70.

⁹ Yiğit, *age*, s. 6.

¹⁰ Alagöz, *age*, s.599.

lerini geliştirme politikaları uygulamıştır. Ekonomide sektörel çeşitlilik sağlamak ve ekonominin petrole ve dolayısıyla dünya petrol fiyatlarına aşırı bağımlılığını kırmaya yönelik uyguladığı önlemler, ülke ekonomisinin dinamizm kazanmasına destek olmuştur. Ancak 1999 yılında sağlanan bu ekonomik toparlanma bile, Kazakistan'ın GSYİH'sini, 1991 yılının GSYİH'sinin %63'üne ulaştırabilmiştir.¹¹

Bu ekonomik düzelme ile birlikte, Rusya ve dünya ekonomisindeki pozitif gelişmeler, artan petrol fiyatları, ihracat, enerji sektörüne giren yabancı yatırımlar ve inşaat sektöründeki üretim artışları, 2000 yılında Kazakistan ekonomisinin %9,8'lik bir ekonomik büyüme gerçekleştirmesini sağlamıştır. Aslında 2000 yılı, bağımsızlık sonrası ekonomik anlamda kaybedilen 10 yıldan sonra Kazakistan için bir dönüşüm, değişim ve hatta yeniden bir başlangıç yılı olarak görülebilir. Küresel krizin başladığı 2008 yılına kadar Kazakistan ekonomisi, 2001 yılında %13,5 büyüme, 2002 yılında %9,8'lik büyüme, 2003 yılında %9,2'lik büyüme, 2004 yılında %9,0'lık büyüme, 2005 yılında %9,4'lük büyüme, 2006 yılında %10,6'lık büyüme ve 2007 yılında ise %8,7'lik bir oranda ekonomik büyüme gerçekleştirmiştir.

Özellikle 2003–2005 döneminde büyüme oranındaki küçük de olsa yavaşlamanın nedeni olarak, petrol sektöründeki kapasite kısıtlamaları ile devlet müdahalesinin artan olumsuz etkisi gösterilmektedir.¹² Küresel krizin etkilerinin görülmeye başlandığı 2008 yılında küresel kredi sıkışıklığı ve yükselen enflasyon değerlerinden kaynaklanan sorunlardan dolayı ülke ekonomik büyümesi %3,4 olarak gerçekleşirken, 2009 yılında krizin net etkisi ortaya çıkmış ve ülke ilk çeyrek dönemde %-4,6'lık bir küçülmeye karşı karşıya kalmıştır.¹³

3.3. Kişi Başına Düşen Gelir Göstergesi

Geçiş ekonomilerinin tamamında olduğu gibi Kazakistan'da da, ekonomik reform süreci başlamadan önce gelir dağılımı, hem gelişen ülkeler hem de gelişmiş piyasa ekonomilerine göre daha adaletli bir durumdaydı. Çünkü işgücünün %96'dan fazlası kamu sektöründe istihdam edilmekte,

¹¹ Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler Ve Kazakistan Örneği", www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/, Erişim: 15.02.2008.

¹² Tuba Hatipoğlu, "Kazakistan Ülke Profili", http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa180.doc, Erişim: 15.07.2008

¹³ D. Akishev, T. Kaliaskarova, I. Moiseeva and S. Apyonkina, *Statistical Bulletin National Bank of Kazakhstan*, No: 05 (186), http://www.nationalbank.kz/cont/publish786063_5978.pdf, Erişim: 21.07.2010

dolayısıyla, hemen hemen bütün gelir, ya transferler ya da ücretler yoluyla devlet eliyle dağıtılmaktaydı. Ancak merkezi planlama anlayışının terk edilip piyasa ekonomisine geçiş sürecinde gelir farklılıklarının önemli ölçüde artması, gelir dağılımının da bozulmasına neden olmuştur. Piyasa ekonomisine geçişin bu etkisi, özellikle Orta Asya ülkelerinde daha fazla kendisini hissettirmiştir.¹⁴

Bu bağlamda Kazakistan'ın kişi başına düşen gelirinin, 1993 yılına kadar piyasa ekonomisine uyumsuzluktan, kaynak yetersizliklerinden ve diğer konjonktürel nedenlerden dolayı 331 Dolar'a kadar gerilediği görülmektedir. 1993 yılında uygulanmaya konulan stratejik ekonomik politikalar sonucunda kişi başına düşen gelir artış eğilimine girmiş ve 1994 yılında 736 Dolar'a ve 1997 yılında artarak 1432 Dolar'a (Tablo 1) kadar yükselmiştir. Ancak 1997 yılında Asya krizinin çıkması, 1998 yılında Rusya krizi ve olumsuz etkilerinin ekonomide yoğun olarak hissedilmesi, kişi başına düşen gelirin azalış eğilimine girmesine ve 1999 yılında 1132 Dolar'a kadar gerilemesine neden olmuştur.

Kazakistan'ın bağımsızlık sonrası on yıllık süreçte, kimi zaman uygun ekonomik politikaları belirleyememesi, kimi zaman da uygun ekonomik politikaları uygulamada zorlanması, diğer makro ekonomik göstergelerde olduğu gibi kişi başına düşen geliri de yeterince artıramamasına neden olmuştur. Ancak 2002 yılı sonrasında göstermiş olduğu ekonomik uyum, hem yurt içinde, hem bölgesinde, hem de uluslararası piyasalarda ülkenin gerçek ekonomik yerini belirlemiş, bunun neticesinde kişi başına düşen gelir 1657 Dolar'a çıkmıştır. Kazakistan'daki bu ekonomik dönüşüm ve değişimin devam etmesi, dönüşümün ve değişimin topluma yansıtılması kişi başına düşen gelirin 2003'te 2062 Dolar'a, 2004'te 2863 Dolar'a, 2005'te 3714 Dolar'a, 2006'da 5105 Dolar'a, 2007'de 6600 Dolar'a ve 2008 yılında da 7150 Dolar'a çıkmasını sağlamıştır (Tablo 2). Yine bu döneme bakıldığında artan kişi başına düşen gelirle birlikte ülkedeki fakirliğin de önemli ölçüde düşüş gösterdiği görülmektedir. Örneğin, ülkedeki fakirlik sınırı olan ayda 35 Dolar'ın altında yaşayan nüfusun, toplam nüfusa oranı 2001 yılında %28 iken, 2006 yılında bu oran %8'e gerilemiştir.¹⁵ Bu durum ülke ekonomik büyümesiyle birlikte kişi başına düşen gelirin de artarak, fakirliği azaltıcı şekilde bir gelişim gösterdiğinin ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁴ Güngör Turan, "Piyasa ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği", *Kamu-İş Dergisi*, 2007, Cilt: 9(2), s. 121.

¹⁵ Ayşe Oya Benli, *Kazakistan Ülke Profili*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi DTM Yayınları, Ankara, 2007, s. 3.

3.4. Dış Borç Göstergesi

Bağımsızlık sonrası dönemde geçiş ekonomilerinin tamamında, gerek yurt içi tasarrufların yetersizliği ve gerekse dönüşümün tamamlanabilmesi için gerekli olan reformların gerçekleştirilebilmesi açısından ortaya çıkan finansman ihtiyacı zorunlu olarak dış borçlanmayı gerekli kılmıştır. Bu süreç, geçiş ekonomilerinin dış borç stokunu hızla artırmıştır.¹⁶ Kazakistan'da bu durumun nedeni olarak, özellikle reformlar ve krizlerden dolayı artan bütçe harcamaları gösterilmektedir. 1992 yılında dış borcu bulunmayan Kazakistan'ın dış borcunun, 1993 yılında 1,7 milyar Dolara, 1994'te 2,79 milyar Dolara, 1995'te 4,76 milyar Dolara, 1996'da 5,80 milyar Dolara, 1997'de 7,75 milyar Dolara ve 1998 yılında ise, 9,93 milyar Dolara yükseldiği görülmektedir (Tablo 1). Ancak bu dönemde dış borçlarda bir artış olsa da, dış borç/GSYİH¹⁷ oranının kabul edilebilir olması (1993 yılında %10,2 olan dış borç/GSYİH oranının, 1995 yılında %28,7'ye, 1997 yılında %35,0'a çıkması), ekonomi için bir kırılma unsuru olarak görülmemiştir. 1998 Rusya krizi, Kazakistan ekonomisinde yüksek oranda borçlanmanın artmasına, dolayısıyla dış borç/GSYİH oranının %44,7'ye ulaşmasına neden olmuştur. Özellikle kriz sonrası dönemde hem iç talepte hem de dış talepte ortaya çıkan daralmalar GSYİH'yı azaltırken borçlanmadaki artışı sürdürmesi dış borç/GSYİH oranını 1999 yılında %71,4'e yükseltmiş ve ekonominin finansal kırılma noktasını artırmıştır (Tablo 1).

2000 yılı ve sonrasında uygulanmaya konulan stratejik politikalarla beraber ekonomide oluşan güven unsuru ve dışa açılma, ülkenin bir taraftan GSYİH'yi artırırken diğer taraftan da büyümeyi destekleyecek yurt içi tasarruf eksikliğinin devam etmesi, dış borçlanmanın da artmasına neden olmuştur. 2002 yılında toplam dış borç 18,3 milyar Dolara çıkarken, dış borç/GSYİH oranı ise %74,8'e yükselmiştir. Yüksek oranda seyreden dış borç/GSYİH oranının 2006 yılında %99,8 ve 2007 yılında %102'e çıkması (Tablo 2), ülkeyi tamamen riskli ve finansal kırılma noktasına taşımıştır. Bu durum ülkenin dış borçlanma konusunda uzun vadeli ve sürdürülebilir borçlanma politikaları yerine, kısa dönemli yaklaşımlar sergilediğini ve dış borç/GSYİH oranının yükselmesi de, yapılan borçlanmaların her zaman verimli yatırım alanlarında kullanılmadığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında 2008 yılında küresel krizin ortaya çıkmasıyla daralan

¹⁶ Tülin Canbay, "Kazakistan'da Dış Borç ve Dış Borç Yönetimi Sorunu", *Akademik Bakış*, ISSN:1694-528X, 2005, (6), s. 4.

¹⁷ Dünya Bankası ve IMF tarafından da kabul edilen eşik; Toplam Dış Borç/GSYİH Oranı %30-50 arasında ise ülke orta derecede borçlu, %50'nin üzerinde ise çok borçlu olarak kabul edilmektedir.

talepten dolayı GSYİH’da artış hızının ve borçlanma maliyetlerinin azalması, dış borç/GSYİH oranının %93 olmasına neden olmuştur.

Diğer taraftan Kazakistan’ın özellikle 2000 yılı sonrası dış borç stokunun yapısı incelendiğinde, kamu kesiminin dış borç stoku içindeki payının azaldığı, özel sektörün payının arttığı görülmektedir. 2002 yılının başında toplam dış borç stoku içinde kamu kesiminin payı %20,4 ve özel sektörün payı ise %79,6 iken; 2006 yılının sonu itibarıyla kamu sektörünün payı %2,6’ya gerilerken, özel sektörün payı ise %97,4’e çıkmıştır. Bu dönemde özel sektör, bankacılık ve reel sektör ayrımı yapılarak incelendiğinde ise, 2002 yılında dış borç stoku içinde bankacılık sektörünün payı %3,75 ve reel sektörün payı % 75,9 iken; 2006 yılında bankacılık sektörünün payı %48,8’e çıkarken, reel sektörün payı ise %48,6’ya gerilemiştir¹⁸.

Sonuç olarak, 2002–2006 dönemleri arasında kamunun dış borç stoku içerisinde payının çok yüksek oranlarda azaldığı görülmektedir. Bu durum kamunun ihtiyaç duyduğu kaynağı, dış borçlanma yerine sahip olduğu fonlardan finanse ettiği şeklinde yorumlanabilir. Bankacılık sektörünün, özellikle 2003 yılından sonra ülke toplam dış borcu içerisinde payının yükselmesi ve artan mevduatlarını inşaat ve emlak sektörü gibi üretken olmayan yatırımlara yöneltmesi, mali piyasanın kırılganlığını yükseltmiştir.

3.5. İstihdam Göstergesi

İşgücü piyasası, Sovyet dönemi işletmelerinin kapatılması veya çalışamaz hale gelmesinden dolayı, serbest piyasaya geçiş sürecinde yüksek oranda istikrarsız bir yapıya sahipti.¹⁹ Kazakistan’ın işgücü piyasası ile ilgili verileri incelendiğinde, bu durum daha net olarak görülmektedir.

1995 yılına kadar istihdam oranında görülen azalmalar nedeniyle işsizlik oranı %10,5’e çıkmıştır. Bu yıldan sonra uygulamaya koyduğu ekonomik istikrar programı ve ivme kazanan ekonomik büyümenin (Petrol sektöründeki pozitif gelişmeler) etkileri, hizmet sektörü başta olmak üzere diğer sektörlerle de yansiyarak işsizlik oranının 1996 yılında %7,6’ya, 1997 yılında da %6,5’e gerilemesini sağlamıştır (Tablo 1). Ancak 1997 yılında Asya ve akabinde yaşanan Rusya krizinin etkisi ile ortaya çıkan ekonomik durgunluk, işsizlik oranının %13,1’e yükselmesine neden olmuştur.

1998 yılı itibarıyla istihdamın sektörel dağılımına bakıldığında yaklaşık %24’ü ticaret kesiminde, %22’si tarım ve ormancılıkta, %18’i sanayi

¹⁸ Togay, *age*, s. 215.

¹⁹ Alagöz, *age*, s. 601.

ve inşaat kesimlerinde, %14'ü sağlık, eğitim ve kültür hizmetlerinde, %9'u haberleşme ve ulaştırmada, %6'sı devlet kurumları dâhil kamu sektöründe, %7'si de diğer kesimlerde çalışmaktadır.²⁰ 1999 yılında ise krizin etkisinin zayıflamasıyla sağlanan pozitif ekonomik büyümeye(%2,7) rağmen, işgücüne katılım oranının yükselmesi nedeniyle işsizliğin %13,5'e yükselmesini engelleyememiştir.

2000 yılı ve sonrası dönemlerde alınan önlemler ve ülkenin uluslararası pazar ve ürün yelpazesinin artmasıyla gerçekleşen yüksek oranlı büyüme; işsizlik oranının, 2000 yılında %13,4'e, 2001 yılında %13,1'e, 2002 yılında %9,3'e, 2003 yılında %8,8'e, 2004 yılında %8,4'e, 2005 yılında %8,1'e gerilemesine imkân vermiştir. 2006, 2007 ve 2008 yıllarında da işsizlik oranları azalarak %7,8; %7,3 ve %6,9 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2).

Kazakistan'da son dönem büyümeyi yüksek oranda tetikleyen unsurun, öncelikle, yükselen petrol ve doğal gaz fiyatları olması, ülkedeki işsizliğin istikrarlı bir şekilde çözümü konusunda sıkıntılarının devam ettiğinin göstergesidir. Ayrıca büyümeyi tetikleyen diğer bir unsur olan inşaat sektörünün de -özellikle Özbekistan'dan- kaçak işçilerin çalıştığı bir sektör konumuna gelmesi, sağlanan büyüme ile istihdam arasında bir paradoksal yapının varlığını dolayısıyla işgücü piyasasında sıkıntının devam edeceğini göstermektedir.

3.6. Enflasyon Göstergesi

Planlı ekonomiden serbest piyasaya geçiş sürecinde, enflasyonla mücadele konusunda iki önemli soru üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki, geçiş sürecinde ne hızla enflasyonla mücadelenin gerçekleşebildiği, ikincisi de, enflasyonla mücadelenin üretim üzerindeki etkisinin ne olacağı sorularıdır.

Kazakistan ekonomisi açısından da bakıldığında, bağımsızlık sonrası yıllarda enflasyon oranının hızlı bir şekilde yükseldiği, 1992 yılında ortalama %1381 olan enflasyon oranının, 1993 yılında %1662,3'e ve 1994 yılında ise, %1892'ye çıktığını görmekteyiz (Tablo 1). Bu dönemde yüksek enflasyonla birlikte ekonomide resesyonun oluşması, gerekli kurumlar ve kurumsal altyapı oluşturulmadan fiyatların serbest bırakılması, COMECON ve Ruble Bölgesi'nin ortadan kalkması, Sovyet dünyasının kendisine özgü koşulları çerçevesinde tasarlanmış olan ticaret ve üretim zincirinin büyük hasar görmesi... gibi nedenlerden dolayı stagflasyon süreci kaçınılmaz

²⁰ Çankıç, age.

olmuştur.²¹ 1994 yılında IMF ile yapılan anlaşma çerçevesinde uygulanan istikrar paketi ile birlikte fiyat artış hızları, 1995 yılında %176,3'e, 1996 yılında %39,1'e ve 1997 yılında da %17,4'e gerilemiştir. Kazakistan'ın genel olarak 1993–1997 arasında fiyat artış hızlarını kontrol altına alınması konusunda başarı sağlandığı görülmektedir. Ancak, ilerleyen yıllarda ihrac ürünlerinin dünya piyasa fiyatlarındaki gerileme ve özellikle de Asya ve Rusya krizleri, Kazakistan ekonomisinin hâlâ kırılgan olduğunu ortaya koymuştur. Çünkü 1998 yılında %7,1 olarak gerçekleşen fiyat artış hızı, 1999 ve 2000 yılında hızla yükselerek %13,1'e çıkmıştır.

Ülkede uygulanmaya başlanan ekonomik programlar her ne kadar 2001 ve 2002 yılında fiyat artış hızlarının, %8,4'e ve %5,8'e gerilemesine neden olsa da, bu dönemden itibaren gerçekleştirilen yüksek ekonomik büyüme, beraberinde fiyatlarında artmasına dolayısıyla enflasyon oranının yükselmesine neden olmuştur. 2003 yılında %6,5'e çıkan enflasyon oranı, 2004 yılında %6,9'ya, 2005 yılında %7,6'ya, 2006 yılında %8,6'ya, 2007 yılında %10,8'e ve 2008 yılında da %18,6'ya yükselmiştir (Tablo 2). Diğer taraftan 2009 yılında hükümetin maliye ve para politikaları ile ekonomiye müdahale etmesi, fiyat artışlarının kontrol altında tutulacağını göstermektedir.

3.7. Dış Denge Göstergesi

Bağımsızlık öncesinde uzmanlaşmaya dayalı Sovyet sistemi içerisindeki Kazakistan, sahip olduğu doğal kaynaklara paralel olarak metalürji, maden çıkarımı ve buğday üretiminde yoğunlaşmıştı. Dolayısıyla bağımsızlık sonrasında da ülkedeki bu yöndeki uzmanlaşma devam etmiştir.

Kazakistan dış ticaret yapısı incelendiğinde; petrol ve petrol ürünleri, demirli metaller, kimyasallar, makineler, hububat, yün, et, kömür gibi daha ziyade hammadde ve yarı mamul ürünleri ihrac ettiği, diğer taraftan makine ve ekipman, metal ürünler ve gıda maddeleri gibi yatırım ve tüketim mallarını da ithal ettiği görülmektedir.²² Ayrıca ihracatının önemli bir kısmını (%70) petrol ve petrol ürünlerinin oluşturması ülkenin dış ticaret dengesini uluslararası mal fiyatlarındaki değişmelere karşı korunmasız hale getirmektedir.²³ Sermaye ile tüketim mallarının yurt içi üretiminin, iç

²¹ Togay, *age*, s. 208.

²² Alagöz, *age*, s. 604.

²³ Neslihan Adanalı, *Kazakistan Cumhuriyeti Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye-Kazakistan Dış Ticareti*, Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2006, s. 4.

tüketimi karşılayacak seviyede olmaması da ülkenin dış dengesini olumsuz etkileyen bir diğer faktördür.

Bunun yanında Kazakistan, dış ticaretinde farklı sorunlarla da karşı karşıya kalmaktadır. Bunlardan birincisi; uluslararası pazarlara denizyolu bağlantısının olmaması ve dünya pazarlarına uzak olması, dış ticarete konu olan malların maliyetlerini artırmaktadır. Çünkü ticarete konu olan ürüne eklenen yüksek nakliye masrafları ve nakliye sürelerinin uzunluğu(zaman maliyeti), ülkenin rekabet avantajlarını zayıflatmaktadır. İkincisi ise, ihracatının yaklaşık %70'ini oluşturan petrol ve petrol ürünlerinin uluslararası pazarlara geçiş yollarının, aynı ürünleri ihraç eden Rusya, Azerbaycan ve İran gibi rakip ülkeler üzerinden gerçekleştirilecek olması, dış ticaretindeki diğer önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak, ülkenin sahip olduğu geniş ve kontrolün zor olduğu sınırlar nedeniyle, dış ticaretin kayıt altına alınamamasıdır.²⁴

Kazakistan Cumhuriyeti'nin dış ticaretini incelediğimizde, 1992 yılında yaklaşık 3,56 milyar Dolar olan ihracatı, 1994 yılında 3,28 milyar Dolar ve 1997 yılında ihracat 6,89 milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir (Tablo 1). Aynı dönem itibarıyla ithalat rakamlarına bakıldığında; 1992 yılında 4,68 milyar Dolar olan ithalat, 1994 yılında 4,21 milyar Dolar ve 1997 yılında da 7,17 milyar Dolar olarak gerçekleşmiştir (Tablo 1). Bu dönemde ödemeler bilânçosu dış dengesi sürekli açıkla karşı karşıya kalmıştır. Dış ticaret göstergelerinden biri olan cari açık/GSYİH²⁵ oranı da, 1990'lı yılların ilk yarısında yüksek olsa da, daha sonraki yıllar kabul edilebilir bir orana gerilemiştir. 1992'de cari açık/GSYİH oranı %25,0 gibi muazzam bir boyuttan, 1994 yılında %7,9'a ve 1995 yılında %1,3'e düşerek(Tablo 1), literatürde kabul edilen sürdürülebilir bir orana gerilemiştir.

Kazakistan'ın dış ticareti, 1997 Asya krizinden çok fazla etkilenmese de, 1998 Rusya krizinin ardından dünya fiyatlarındaki dalgalanma, ülkenin ihraç gelirlerinde ciddi düşüş yaşanmasına neden olmuştur. Krizlerin getirdiği ekonomik daralma, cari açık/GSYİH oranını, 1997 yılında %3,6'ya, 1998 yılında da %5,5'e çıkararak, ekonomi için bir erken uyarı sinyali vermesine neden olmuştur. Bu dönemde ülke dış ticaretinin istikrarsız olmasının en önemli nedeni, Kazakistan'ın bağımsızlık öncesi üretim ve dış ticaret yapısının, kapalı ve birbirine bağımlı bir ekonomik sistem doğrul-

²⁴ Benli, *age*, s. 27.

²⁵ Cari Açık/GSYİH oranı için literatürde kabul edilen eşik değer %5'tir. %5'i geçmesi halinde cari açığın sürdürülemez olduğu kabul edilir. Bu durum her ne kadar bir kriz sebebi olmasa da, krizlerin belirginleşmesini ve derinleşmesini sağlayan bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır.

tusunda düzenlenmiş olması ve bu yapının oluşturduğu bağımlılıktan bu dönemde de kurtulamamasıdır. Örneğin, bağımsızlık sonrasında 1993 yılı itibariyle Kazakistan dış ticaretinin, Rusya %69,7'sini, Ukrayna %8,1'ini, Özbekistan %6,9'unu, BDT ülkelerinin tamamı dikkate alındığında toplam dış ticaretinin %84,7'sini sözkonusu ülkeler oluşturmaktaydı.²⁶

Tablo 3: Kazakistan'ın Dış Ticarete Rusya Federasyonu'na Bağımlılığı (%)

	1992-1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Rusya ile Dış Tic./Top.DışTic.	58,2	47,4	39,4	34,5	26,2	30,3	31,0	27,1	24,7	23,1	21,0	20,8

Kaynak: Ali Atilla, “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Rusya İle Ticari İlişkileri”, www.dtm.gov.tr, Erişim:19.02.2010

İlerleyen yıllarda ülkenin ihracatı içerisinde (1996–2000) BDT'nin payı %53,8'den %26'ya gerilerken, diğer ülkelerin payı %46'dan %73,8'e yükselmiştir.²⁷ Diğer taraftan Kazakistan'ın toplam ihracatı içerisinde Rusya'nın payının, 1996 yılında %47,4'e, 1999 yılında %26,2'e ve 2006 yılında da %20,8'e düştüğü görülmektedir (Tablo 3). Bunun temel sebebi, petrol ve diğer doğal kaynaklara bağlı ürünlerin fiyatlarının dünya piyasalarında yükselmesi ve dış ticarete yeni pazarlara girilmesidir.²⁸

2000 yılı ile birlikte, ihracatın 9,28 milyar Dolar, ithalatın ise 7,11 milyar Dolar olarak gerçekleşmesi, cari açık/GSYİH oranının ilk defa %2 fazla vermesine neden olmuştur. Takip eden yıllarda Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programı çerçevesinde, enerji dışı sektörlerin ekonomideki etkinliğini artırmaya başlamaları, nispeten ülkenin ithal bağımlılığı yüksek olan, özellikle tüketim mallarının yurt içi üretimini artırması, dış ticarete konu olan ürünler için yeni pazarların bulunması ve bu ürünlerin üretimlerinde sağlanan artışlar ile dünya piyasalarıyla eskisine göre daha fazla entegrasyonun sağlanması, 2002 yılı ve sonrasında dış ticareti olumlu yönde etkilemiştir. 2002 yılında ihracatın 10 milyar Doları aştığı, ithalatın ise 8 milyar Dolarla kaldığı ve ödemeler bilançosunda dış ticaret hesabının yaklaşık 2 milyar Dolarlık dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir.

²⁶ Nihat Batmaz, “Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar”, *Bilgi*, 2004(29), s.87.

²⁷ *Age*.

²⁸ Ali Atilla, “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Rusya İle Ticari İlişkileri”, www.dtm.gov.tr, Erişim:19.02.2010

2003 ve 2004 yıllarında da devam eden bu eğilim, 2005 yılına gelindiğinde; ihracat 28,3 milyar Dolara, ithalat ise yaklaşık 17,9 milyar Dolara çıkmış ve ülke 10,4 milyar Dolarlık dış ticaret fazlası vermiştir (Tablo 2). Diğer taraftan genel olarak 2000–2005 döneminin cari açık/GSYİH oranına bakıldığında, 2001 yılı hariç (%-6,2) cari açık/GSYİH'nin sürdürülebilir olduğu da görülmektedir.

Son dönemlerde başta Çin olmak üzere gelişmekte olan piyasalarda artan talep ve Ortadoğu'daki sorunlar nedeniyle dünya piyasalarında yükselen petrol fiyatları, Kazakistan'ın ihraç gelirlerini 2006 yılında 38,2 milyar Dolara, 2007 yılında da 48,3 milyar Dolara yükseltmiştir (Tablo 2). 2006 yılında ihraç gelirleri döviz bazında artmış olsa da, miktar olarak incelendiğinde özellikle 2005 yılı petrol ürünleri ihracatına göre bir azalma görülmekte, ancak fiyatlarda meydana gelen artış, toplam ihraç mallarının parasal değerini, dolayısıyla ihracat gelirlerini yükseltmiştir. Bu dönemde ülkenin ödemeler bilânçosunda dış ticaret fazlası 2007 yılında 15,1 milyar Dolara çıkmış ama cari açık/GSYİH oranı 2006 yılında %-2,3 iken 2007 yılında %-4,64 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2). Bunun nedeni cari dengeyi oluşturan diğer ödemeler bilânçosu kalemlerinde (hizmet kalemi, vd.) yoğun bir ithalatın yaşanmasıdır.

2008 yılında uluslararası petrol fiyatlarında meydana gelen düşüşler ve ABD'de ortaya çıkıp, finansal, dış ticaret veya beklenti yolu ile tüm dünyaya yayılan küresel kriz ve bunu izleyen dönemdeki resesyon, Kazakistan'ın da ekonomik anlamda önlemler almasına neden olmuştur. Örneğin, 2008 yılında Katma Değer Vergisi oranı %14'ten %13'e, 2009 yılı Ocak ayında %12'ye düşürülmesi ve dış ticarete yönelik ithal ürünler için varış ülkesi prensibine²⁹ göre KDV'ye tabi tutulma uygulamasına başlanması, dış kaynak kullanımı yerine ülke içi ulusal kaynaklara yönelmesi gibi uygulamalar krizin etkisini azaltmıştır.

Genel itibarıyla, bağımsızlık sonrası ilk dokuz yıl, Kazakistan'ın hem dış ticareti hem de buna bağlı olarak cari dengesi, istikrarsız ve olumsuz bir genel eğilim ortaya koymuştur. 2000 yılı ve sonrasında ise, ihraç ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen artışlar, pazar ve ürün çeşitlendirilmesinin sağlanması, dış ticaret yapısını güçlendirmiştir. Ancak cari denge sürekli açık vermeye başlamıştır. Bu durum Kazakistan'ın cari işlemler hesabında

²⁹ "Varış ülkesi" prensibine göre, ithal edilen mal ve hizmetler ithalatı gerçekleştiren ülke tarafından KDV'ye tabi tutulmaktadır. KDV bir tüketim vergisidir; bu nedenle mal veya hizmet hangi ülkede tüketiliyor ise bu mal veya hizmete ait KDV'nin de o ülke maliyesi tarafından alınması gerekmektedir. Bu ilkeye, "varış (destination) ülkesi" denmektedir.

mal ticareti dışındaki diğer kalemlerde -özellikle hizmet kaleminde- ithal eğilimin çok yüksek olmasından kaynaklandığı görülmektedir.

Kazakistan 2000 yılı sonrasında ihrac ürün yelpazesini değiştirmeye çalışsa da, hâlâ dış ticarete konu olan mallar arasında en fazla payı doğal kaynaklara bağlı ürünler oluşturmaktadır. Bu ürünlerin dünya pazarlarındaki fiyatlarının yükselmesi sonucu, ülkede ekonomik bir iyileşme meydana getirmesine rağmen birkaç mala ve ülkeye bağımlılığının bulunması, ekonomik kırılma ve varlığını koruduğunu göstermektedir.

4. Veriler ve Metodolojik Analiz

Araştırmada, 1993 – 2008 yılları arasındaki ekonomik büyüme (EB), dış borç (DB), işsizlik oranı (İŞ), enflasyon oranı (ENF) ve cari işlemler dengesine (CİD) ait veriler; European Bank For Reconstruction and Development (EBRD), Economist Intelligence Unit (EIU), www.nationalbank.kz ve United Nations Department of Economic and Social Affairs (DESA) veri tabanından temin edilmiştir.

Araştırmada, ülkenin ekonomik performansını ölçmek için kullanılan performans denklemi (P) veriler için kullanılan belirli bir ağırlık ölçütü (w) ile elde edilen bir fonksiyondur. Bu fonksiyon (i) belli bir yılı ifade etmek üzere;

$$P(i) = w_1EB + w_2DB + w_3İŞ + w_4ENF + w_5CİD \quad (i= 1,2,3,4 \dots 15,16)$$

şeklinde tanımlanmaktadır.

Ülkenin ekonomik performans kriterini ölçmek için çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSİS metodu kullanılmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin ekonomik performansının ölçülmesi için kullanılan bu yöntem, Eleren ve Karagül'ün 2008 yılında yapmış olduğu Türkiye'nin ekonomik performansını araştıran çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır.³⁰

Bu yöntemle, makro ekonomik göstergelerden seçilen beş değişkene dayalı tek bir performans puanının hesaplanması ve buna göre performans büyüklüklerinin sıralanabilmesi amaçlanmıştır. Yöntemde kullanılan makro ekonomik değişkenler, literatürde de olduğu gibi farklılık göstermektedir.

4.1. Topsis Yöntemi

Topsis Yöntemi, Hwang ve Yoon tarafından çok kriterli karar verme

³⁰ Ali Elener ve Mehmet Karagül, "1986 – 2006 Türkiye Ekonomisinin Performans Değerlendirmesi", *Yönetim ve Ekonomi*, 2008, C. 15(1), s. 1-14.

teknîği olarak geliştirilmiştir.³¹ Yöntemin temeli, pozitif ideal çözüme en yakın mesafe ve negatif ideal çözüme en uzak mesafedeki alternatifi seçmeye dayanmaktadır.

Topsis yönteminin yapılış aşamaları aşağıdaki şekildedir:

– Karar matrisinin oluşturulması (A).

$A = [a_{ij}]_{m \times n}$ şeklinde verilen karar matrisinde m karar noktası sayısını, n ise değerlendirme faktörü sayısını ifade etmek üzere, oluşturulan A matrisi i alternatifinin j kriterine göre gerçek değerini ifade etmektedir.

– Standart karar matrisinin oluşturulması (R).

Standart karar matrisi, A matrisinden yola çıkarak ve aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanır.³²

$$R_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a^2_{kj}}}$$

– Ağırlıklı standart karar matrisin oluşturulması (V).

Değerlendirme faktörüne ilişkin ağırlık dereceleri (w) belirlenir. Bu değerler ile V matrisi

$V = w_i \cdot R_{ij}$ matrisi oluşturulur.

– Ağırlıklı standart karar verme matrisinden yola çıkarak, ideal A^+ ve negatif ideal A^- çözümleri oluşturulur. Pozitif ideal çözüm, ağırlıklı standart karar matrisinin en iyi performans değerinden oluşurken negatif ideal çözüm ise en kötü değerlerden oluşur. Bu en iyi ve en kötü değerler kullanılarak J^+ maksimizasyon ve J^- minimizasyon değeri elde edilmektedir.

$$A^+ = \{ \max v_{ij} \mid j \in J \}$$

$$A^- = \{ \min v_{ij} \mid j \in J \}$$

– J alternatif ideal çözümden uzaklığı ideal ayırımı S^+ , negatif ideal çözümden uzaklığı negatif ideal ayırımı S^- sırası ile aşağıdaki formüllerden faydalanarak yapılır.

³¹ K. Shyjith, M. Ilankumaran and S. Kumanan, “Multi-criteria Decision-making Approach to Evaluate Optimum Maintenance Strategy in Textile Industry”, *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 2008, Vol. 14(4), s. 376.

³² Talha Ustasüleyman, “Bankacılık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi: Ahs-Topsis Yöntemi”, *Bankacılar Dergisi*, 2009, (69), s. 33–43.

$$S^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v^+_{ij})^2} \quad \text{ve} \quad S^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v^-_{ij})^2}$$

– Pozitif ve negatif ideal ayrımlardan yola çıkarak, $C = \frac{S^-}{S^+ + S^-}$ formülü yardımı ile ideal çözüme göreli yakınlık hesaplanır. C değeri 0 ve 1 dâhil olmak üzere bu aralıklarda yer alır. C değerinin 1'e yaklaşması pozitif ideal çözüme, 0'a yaklaşması negatif ideal çözüme yakınlığını gösterir. Böylece 1'e yakın olan değer daha iyi performansı ifade eder.

5. Araştırma Bulguları

Kazakistan'a ait 1993 – 2008 yıllarına ait ekonomik performans, aşağıdaki denklem yardımı ile ifade edilmektedir.

$$P(i) = w_1EB + w_2DB + w_3İŞ + w_4ENF + w_5CİD \quad (i= 1,2,3,4 \dots 15,16)$$

Buna göre, denklemi oluşturan performans değişkenleri ekonomik büyüme (EB), dış borç oranı (DB), işsizlik oranı (İŞ), enflasyon oranı (ENF) ve cari işlemler dengesi oranı (CİD) ile tanımlanmaktadır. Bu verilere ait karar matrisi verilerin değerleri ile oluşturulur. Buna göre, karar matrisi aşağıdaki tablo ile ifade edilmiştir.

Tablo 4: Yıllara göre Ekonomik performans Değerleri (%)

Yıllar	Büyüme	Dış Borç / GSYİH	İşsizlik Oranı	Enflasyon	Cari işlemler Dengesi
1993	-9,2	10,2	0,5	1662,3	-7,9
1994	-12,6	17,2	7,5	1892	-7,5
1995	-8,2	28,7	10,1	176,3	-1,3
1996	0,5	27,5	7,6	39,1	-3,5
1997	-1,7	35	6,5	17,4	-3,6
1998	-1,9	44,7	13,1	7,1	-5,5
1999	2,7	71,4	13,5	8,3	-1,4
2000	9,8	69,3	13,1	13,2	2
2001	13,5	67,6	10,4	8,4	-6,2
2002	9,8	74,8	9,3	5,8	-4,2
2003	9,2	76,9	8,8	6,4	-0,9
2004	9	78,4	8,4	6,9	1,1
2005	9,4	74,1	8,1	7,6	-0,8
2006	10,6	99,8	7,8	8,6	-2,3
2007	8,7	102	7	10,8	-4,64
2008	3,4	93	6,9	18,6	-6,9

Bu karar matrisinden yola çıkarak, standart karar matrisi oluşturulur. Bu matriste ağırlık derecesini ifade eden w değeri 1 olarak alınmıştır. W ağırlıklı değer yardımı ile ağırlıklı standart karar matrisi oluşturulur (Tablo 4).

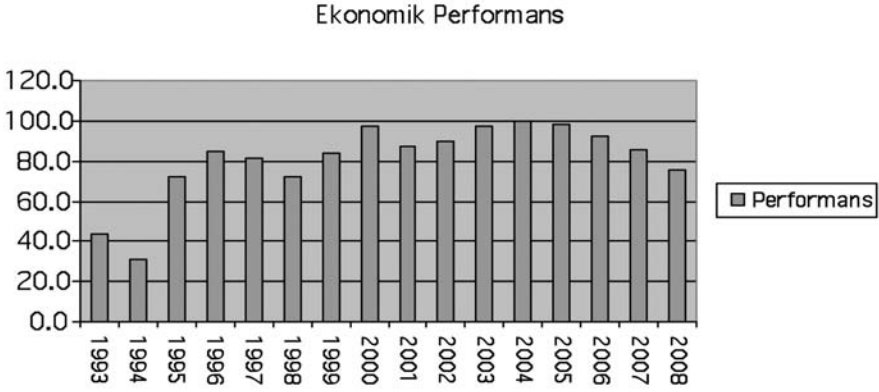
Tablo 5: Ağırlıklı Standart Karar Matrisi

Yıllar	Büyüme	Dış Borç / GSYİH	İşsizlik Oranı	Enflasyon	Cari işlemler Dengesi
1993	-0,27098	0,038058	0,01361	0,658271	-0,44516
1994	-0,37113	0,064175	0,204147	0,749232	-0,42262
1995	-0,24153	0,107083	0,274918	0,069815	-0,07325
1996	0,014727	0,102606	0,206869	0,015484	-0,19722
1997	-0,05007	0,13059	0,176927	0,00689	-0,20286
1998	-0,05596	0,166782	0,356576	0,002812	-0,30992
1999	0,079528	0,266403	0,367464	0,003287	-0,07889
2000	0,288658	0,258567	0,356576	0,005227	0,112698
2001	0,397641	0,252224	0,283084	0,003326	-0,34936
2002	0,288658	0,279089	0,253142	0,002297	-0,23667
2003	0,270985	0,286924	0,239532	0,002534	-0,05071
2004	0,265094	0,292521	0,228644	0,002732	0,061984
2005	0,276876	0,276477	0,220479	0,00301	-0,04508
2006	0,312221	0,372367	0,212313	0,003406	-0,1296
2007	0,256257	0,380575	0,190537	0,004277	-0,26146
2008	0,100147	0,346995	0,187815	0,007366	-0,38881

Faktör değerlerden (sütunlardan) yola çıkarak performansı en iyi olan yani en yüksek değer ve en kötü olan yani en düşük değerler seçilir. Bu seçim yapılırken ekonomik performansta yüksek ve düşük değerlerin iyi ya da kötü olmasına bakılır. Maksimum ve minimum değerler ile pozitif ve negatif ideal çözümden uzaklığını ifade eden S matrisi oluşturulur.

Tablo 6: İdeal çözümden Uzaklığı Gösteren Matris

Yıllar	Pozitif Uzaklık	Negatif uzaklık	Yakınlık katsayısı		Sıra
	S+	S-	C	Puan (%)	
1993	1,078445	0,510719	0,321376	43,3	15
1994	1,202073	0,356776	0,228872	30,8	16
1995	0,724058	0,836708	0,536088	72,2	14
1996	0,538367	0,922932	0,631583	85,1	9
1997	0,585686	0,90092	0,606025	81,6	11
1998	0,727294	0,848875	0,538569	72,6	13
1999	0,576592	0,952217	0,622849	83,9	10
2000	0,441273	1,146766	0,722127	97,3	3
2001	0,590097	1,086349	0,648007	87,3	7
2002	0,51722	1,029597	0,665623	89,7	6
2003	0,417564	1,072657	0,719797	97,0	4
2004	0,387487	1,116361	0,742336	100,0	1
2005	0,396258	1,081326	0,73182	98,6	2
2006	0,491639	1,070954	0,68537	92,3	5
2007	0,577573	1,006788	0,635453	85,6	8
2008	0,698843	0,899469	0,562762	75,8	12

Grafik 1: Kazakistan Ekonomisinin 1993–2008 Yılları arası Ekonomik Performansı

6. Bulguların Değerlendirilmesi

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık sonrasında 2008 yılına kadar geçen süreçteki ekonomik performansı değerlendirildiğinde, özellikle 2000 yılından sonra ekonomik anlamda çok önemli mesafeler kat ettiği görülmektedir (Tablo 4, Grafik 1). Performans tablosuna göre, Kazakistan'ın, en kötü ekonomik performans gerçekleştiği yıllar sırasıyla 1994, 1993 ve 1995; en iyi ekonomik performans gösterdiği yıl 2004 olarak gözlemlenmektedir. Model, Kazakistan ekonomisi performansının yüksek olduğu diğer yılları ise, 2005 ve 2000 yılı olarak belirlemiştir (Tablo 4, Grafik 1).

Kazakistan, bağımsızlık sonrası 1993, 1994 ve 1995 yıllarında, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecinin getirdiği ekonomik olumsuzluklar, nitelikli nüfusun azalması, Sovyet sistemi içinde kurulan ihracat piyasasının çöküşü, vergi gelirlerindeki çöküş ve büyük ölçekli Sovyet mali yardımlarının kaybedilmesi, yüksek borçlanma düzeyi ve kaynakların verimli kullanılamaması, siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar, vb. nedenlerden dolayı, ekonomik performans açısından en kötü yıllarını geçirmiştir. Bu dönemde öncelikle ekonomik anlamda Rusya'ya bağımlılığının en üst düzeyde olması ve ülkesine özgü ekonomik politikalar uygulayamaması, ekonomik performansın düşük gerçekleşmesine neden olan faktörler arasında sayılabilir.

Bununla birlikte Kazakistan, 2000 yılı ve sonrası dönemde uygulamaya konan IMF destekli politikalar ve reformlar, Moody's tarafından yatırım yapılabilir ülke statüsünün verilmesi ile yabancı sermaye yatırımları

nın artması, petrol fiyatlarına olan aşırı bağımlılığı kırmak için 2003–2013 dönemini kapsayan bir Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programının uygulanması ve diğer konjonktürel iyileşmeler sayesinde olumlu sayılabilecek bir dönem geçirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, 2004 yılı, ekonomik anlamda en iyi performansın gösterildiği yıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, 2004 yılında yaklaşık 7,5 milyar Dolarlık yabancı sermaye yatırımının (madencilğe 5,4 milyar Dolar ve emlak sektörüne 1,7 milyar Dolar) yapılması, ekonomideki yüksek performansın en önemli nedenlerinden bir tanesidir.

Ekonomide 2007 yılından itibaren makro ekonomik göstergelerde kötü yönde bir değişimin başladığı görülmüş ve 2008 yılındaki ekonomik performans 1990'lı yılların son yarısı ile aynı düzeye gerilemiştir. Bunun en önemli nedeni ise, dünyada yaşanan durgunlukla gelen petrol fiyatlarındaki düşüş, ülkede özellikle inşaat-inşaat malzemeleri sektörünün gelişim hızındaki yavaşlama ve küresel krizdir.

7. Sonuç

Kazakistan Cumhuriyeti, sahip olduğu kaynaklardan (doğal kaynak, demografik yapı, vb.) dolayı, bağımsızlık öncesinde ve sonrasında, eski sosyalist blok içinde yer alan diğer ülkelerden, gerek sosyal ve yönetsel, gerekse de ekonomik alanlarda en iyi performans gösteren ülkelerin başında gelmektedir. Kazakistan ekonomisi, 1990'lı yıllar boyunca piyasa ekonomisine geçişin ortaya çıkardığı olumsuz etkilere, krizlerden (1997 Asya ve 1998 Rusya) etkilense de, uygulamaya koyduğu istikrar programları ile yeniden yapılanmayı ve dünyayla entegre olmayı başarmıştır. Bunun en önemli göstergesi, ticari dışa açıklık oranının çok yüksek olmasıdır. Elde edilen bu ekonomik başarının ardında, özellikle Nazarbayev'in uluslararası piyasalara entegre olmaya önem vermesi, gerçekleştirdiği yapısal reformlar ve yolsuzlukla mücadelede kaydettiği aşamaların yanı sıra, yönetsel ve siyasal istikrar ile bu kadroların ekonomiye ve dönüşüm sürecine bilinçli ve ısrarlı yaklaşımları yatmaktadır.

1990'lı yıllar boyunca, nüfusun hızla azalmasına rağmen, uygulanan politikalarla bu sorunun önüne geçilmesi, Kazakistan'a aktif nüfus gücünü kullanma imkânı sağlayacaktır. Çünkü toplam nüfusun %66'sının 15–64 yaş arasında bulunması, okuma yazma oranının erkeklerde %99, kadınlarda %95 olması, öncelikle ekonomik ve sosyal yapının daha da dinamikleşmesine yardımcı olacaktır.

Kazakistan'ın piyasa ekonomisine geçişle birlikte 2000'li yıllara kadar makro göstergeleri, enflasyon ve işsizlik oranlarının yüksek ve istikrarsız, büyüme oranlarının da düşük bir seyir izlediği, dış kaynak kullanımının hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. 2000 yılından sonra uygulanan ekonomik tedbirler ile enflasyon oranının görece olarak düştüğü, reel büyüme performansının yüksek ve istikrar kazandığı, işsizlik oranı düşerken reel ücretlerin arttığı, cari açık ve bütçe açığının bazı yıllar hariç önemli sorun oluşturmadığı görülmektedir.

Bununla birlikte ülkenin mali piyasası yeniden gözden geçirilmelidir. Özellikle dış kaynak kullanımı ile elde edilen finansmanların üretken olmayan yatırım olarak nitelendirilen emlak piyasasından ziyade üretkenliği yüksek olan sektörlere yöneltilmesi sağlanmalıdır. Çünkü mali piyasadaki yüksek borçlanma, emlak fiyatlarının yüksek olduğu dönemlerde sürdürülebilir özelliğini korusa da, fiyatlardaki meydana gelecek bir gerileme karşısında ülkeyi bir mali krizin eşğine getirebilecektir.

Kazakistan'ın genel ekonomik yapısının istikrarlı bir şekilde devam edebilmesi veya son dönemde özellikle 2000'li yıllardan sonra yakalanan büyümeyi sürdürebilmesi için, şuan ekonomik büyümenin ana kaynakları olan petrol ve doğal gaz olan bağımlılığın kırılması gerekmektedir. Kazakistan ekonomisinin bağımlılığı yüksek tek yanlı bir yapıya sahip olması, dış piyasalardaki konjonktürün hedefi haline getirmektedir. Özellikle petrol fiyatlarının düştüğü son yıllarda bu açıkça görülmüştür. Bundan dolayı 2003–2013 dönemini kapsayan Endüstriyel Yenilenme ve Kalkınma Programının uygulamaya dönük işlerliğini artırarak enerji dışı sektörlerin, özellikle imalat sanayi yatırımlarının artırılması sağlanmalıdır. Bu bağlamda yabancı yatırımcıların imalat sanayiye yatırım yapması için gerekli düzenleme ve teşvik sisteminin oluşturulması ve uygulanmaya dönük cezbedici tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu sayede ülkenin doğal kaynaklar odaklı yatırım görünümü değişecektir.

Ayrıca tarımdaki verimliliğin ve ürün çeşitliliğinin endüstriyel üretimi artıracak bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Böylece sanayi yatırımlarını farklılaştırarak, ihracatta dış ticaret dengesini kırılgan bir yapıdan uzaklaştırmak veya petrol bağımlı bir yapıdan kurtarmak mümkün olacaktır.

Bunun yanında dış ticaretteki en önemli sorunlardan biri de, pazar bağımlılığıdır. Kazakistan, son dönemde ihracat yaptığı pazarlarda bir çe-

şitlilik oluştursa da, dış ticarete Rusya'ya bağımlılığı devam etmektedir. Örneğin, ithalatı içerisinde önemli bir yere sahip olan ürünlerde, Rusya'ya bağımlılığı en üst düzeydedir. Bu durum iki ülke arasındaki sadece ekonomik değil aynı zamanda siyasi, askeri ve sosyal ilişkilerin de çok hassas dengelerde yürütülmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu yüzden 2000 yılında Orta Asya'daki altı ülkenin (Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) oluşturduğu Avrasya Ekonomik Topluluğu (Eurosec), bu hassas dengenin korunabilmesi ve sağlamlaştırılmasına olumlu katkı sağlayacağı beklenmektedir. Bu oluşumun bir sonucu olarak, 1 Ocak 2010'dan itibaren Kazakistan, Rusya ve Beyaz Rusya arasında başlayan gümrük birliği uygulaması, hem Kazakistan hem de bölgede siyasi, askeri ve sosyal istikrarın sağlanmasına yardımcı olacağı tahmin edilmektedir. Kazakistan'ın hem bölgesinde, hem de uluslararası düzeyde dengeleri koruyarak yürüttüğü ekonomik, siyasi, sosyal ve hukuksal ilişkiler neticesinde güçlenmesi kaçınılmaz görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akishev, D., T. Kaliaskarova, I. Moiseeva and S. Apyonkina. *Statistical Bulletin National Bank of Kazakhstan*, No: 05 (186), http://www.nationalbank.kz/cont/publish786063_5978.pdf. Erişim: 21.07.2010
- Alagöz, Mehmet. “Kazakistan Cumhuriyeti”, *Geçiş Ekonomileri*, ed. İbrahim Örnek, Seyhan Taş ve Metin Yıldırım, Ekin Yayınevi, Bursa, 2008.
- Adanalı, Neslihan. *Kazakistan Cumhuriyeti Temel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye-Kazakistan Dış Ticareti*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 2006.
- Atilla, Ali. “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Rusya İle Ticari İlişkiler”, www.dtm.gov.tr. Erişim:19.02.2010
- Batmaz, Nihat. “Türkiye - Kazakistan Arasındaki Ticari-Ekonomik İlişkiler, Türk Müteşebbislerinin Bu Ülkede Yaptıkları Yatırımların Boyutu ve Karşılaştıkları Sorunlar”, *Bilig*, 2004, S. 29, s. 83–104.
- Benli, Ayşe Oya. *Kazakistan Ülke Profili*. T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.
- Canbay, Tülin. “Kırgızistan’da Dış Borç ve Dış Borç Yönetimi Sorunu”, *Akademik Bakış*, ISSN:1694 –528X, 2005, (6): s. 1–11.
- Çarıkçı, Emin. “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler Ve Kazakistan Örneği”, www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/, Erişim: 15.02.2008
- Economist Intelligence Unit (EIU). “EIU Country Analysis and Forecasts”, http://store.eiu.com/country/KZ.html?ref=lef_nav. Erişim: 17.12.2008
- Elener, Ali ve Mehmet Karagöl. “1986 – 2006 Türkiye Ekonomisinin Performans Değerlendirmesi”, *Yönetim ve Ekonomi*, 2008, C. 15(1), s. 1–14.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). “Economic Analyses and Forecasts”, <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, Erişim: 17.12.2008

- Gürbüz, Mehmet ve Murat Karabulut. “SSCB’nin Dağılmasıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Ortalama Yasam Süresi ile Sosyo-Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiler”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2008, 6 (1), s. 69–83.
- Hatipoğlu, Tuba. “Kazakistan Ülke Profili” <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa180.doc>, Erişim: 15.07.2008
- IMF. *World Economic Outlook, Building Institutions: World Economic and Financial Surveys*, September 2005; http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2005/02/chp1data/fig1_1.csv. Erişim: 21.07.2010
- National Bank of Kazakhstan. “Statistics”, <http://www.nationalbank.kz/?docid=158>, Erişim: 22.07.2010
- Shyjith, K. M. Ilankumaran and S. Kumanan. “Multi-criteria Decision-making Approach to Evaluate Optimum Maintenance Strategy in Textile Industry”, *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 2008, Vol. 14(4): s.375-386.
- Togay, Selahattin. “Kazakistan Ekonomisinin Petrole Bağımlılığının Azaltılmasında Para Politikasının Rolü”, *Bilig*, Kış / 2009(48), s. 207–240.
- Turan, Güngör. “Piyasa ekonomisine Geçiş Ülkelerinde Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği”, *Kamu-İş Dergisi*, 2007, C. 9(2), s. 121–135.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs (DESA). “Information on National Statistical Systems”, The United Nations Statistics Division, http://unstats.un.org/unsd/methods/inter-natlinks/sd_natstat.asp, Erişim: 17.12.2008.
- Ustasüleyman, Talha. “Bankacılık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi: Ahs-Topsis Yöntemi”, *Bankacılar Dergisi*, 2009, (69): s. 33–43.
- Yiğit, Ali. “Kazakistan’ın Değişen Etnik Yapısı”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (Fırat University Journal of Social Science)*, 2001, C. 10(2), s. 1–15.

Geçiş Ekonomilerinde KOBİ'lere Dayalı Kalkınma Modeli

A. Kadir KÖKOCAK¹

Özet

Sovyet sisteminin kendine özgü iktisat modeli, sistemin çökmesi ile birlikte başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ağır sanayi yapısına sahip sistemin iki türlü yapısal özelliği öne çıkmıştır: Birincisi, üretimde kullanılan teknolojinin hantal ve gelişen ekonomik yapıya adaptasyon sorunlu olmasıydı. Bu durum kapitalist dünyada ortaya çıkan yeni post-fordist üretim modeli karşısında merkezi ekonomik modelin rekabet zafiyeti göstermesine neden olmuştur. Gelişen yeni ekonomik koşullara teknolojik uyumsuzluk sorunu nedeniyle baş gösteren yetersizlik, Sovyet sisteminin çöküş ivmesini tetiklemiştir. İkincisi ise, büyük işletmecilik anlayışının yaygınlığıdır. Üretim üsleri olan işletmeler kitlesel üretime dayalı, büyük hacimli komplike tesislerden oluşmaktaydı. Üretim esnekliği zayıf olan bu tür işletmeler, yeni toplumsal yapının taleplerini karşılama sorunu yaşamıştır. Yeni üretim sisteminin ve işletmecilik anlayışının sahip olduğu kıvraklık, üretkenlik ve maliyet avantajına sahip değildi. Günümüzde geçerli olan 'küçük güzeldir' anlayışı, küreselleşmenin de desteğiyle hızla yaygınlık kazanmış ve KOBİ tarzı işletmeler yaygınlaşmıştır. Küçük işletme yapısının oluşumu ile uluslararası şirket organizasyonları arasında ortaya çıkan ilişki KOBİ'leri öne çıkaran bir etken olmuştur. Büyük ve yerel işletmelerin yerini küçük işletmeler ve büyük organizasyonlar almıştır. Ayrıca yeni üretim sistemi olan post-fordist üretim modelinin yaygınlaşması ile küçük işletmelerin yapısal uyumu KOBİ gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Geçiş ekonomisi karakteri taşıyan ülkelerden olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, eski Sovyet sisteminden tevarüs eden üretim ve işletmecilik anlayışının yerine yeni ve stratejik KOBİ oluşumlarını ikame ederek çağın gereklerine uygun kalkınma modeline dönüşürebilirler. Oluşturulacak sanayi bölgelerini, KOBİ işletmelerinin kuluçkalarına dönüştürmek suretiyle yeni ekonomik sürecin karakteristiğine uygun bir kalkınma ivmesi yakalayabilirler. Çalışmamız, ekonomik kalkınma açısından KOBİ gerçeğinin stratejik önemini açıklamaya yönelik, yeni işletmecilik anlayışı üzerine kurulu ve işletme yapısına odaklı bir kalkınma modelini, geçiş ekonomisi karakteri taşıyan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik kalkınmaları açısından bir politika önerisi olarak açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *geçiş ekonomileri, ekonomik kalkınma, küreselleşme, yeni ekonomik süreç, yeni işletme anlayışı, kümelenme, KOBİ'ler.*

¹ Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, kkokocak@hotmail.com

New Production Model Development and Transition Economies

Abstract

Emerging relationship between SMEs and international companies has been an important factor. Large-scaled and domestic firms have been replacing by relatively small-sized firms. In addition, as a result of post-fordism manufacturing model, which can be considered as new production system, the structural adjustment of small and micro businesses has revealed the fact that SMEs are important part of economies. Central Asian Turkish Republics are described as transition economies. They currently have heritage of the former Soviet production and management system. These countries could transform the old system to new and strategic SME formation process. It can be argued that this new contemporary development model help these countries generate industrial zones by converting the new SMEs to incubation centers. By doing so, appropriate economic development acceleration will be captured. The objective of this study is to explain the importance and reality of SME within the context of new business administration oriented development model for transition economies of the Central Asian Turkish Republics.

Keywords: *transition economies, economic development, globalization, new economic process, new business concept, clustering, SMSs*

1. Giriş ve Teknolojik Küreselleşme

TÜBİTAK'ın nitelemesiyle, küreselleşme, “...belli bir kültür, ekonomi ya da siyaset normunun, değer yargısının ya da kurumsal yapının küresel ölçekte yaygınlık kazanarak o alanda geçerli tek norm, tek değer yargısı ya da tek kurumsal yapı haline gelmesini ifade...” etmekte ve bu sürecin amacının, “son çözümlemede, bütün ekonomik faaliyet alanlarında ulusal sınırların ortaya çıkardığı engel ya da kısıtlamaların kalktığı tek bir dünya sistemi yaratmak” olduğu vurgulanmaktadır. Bu sürecin ideolojik platformdaki savunuculuğunu da, bilim-teknoloji-sanayi alanındaki mutlak üstünlükleri olan piyasa ekonomisi ülkelerinin yaptığının altı çizilmektedir.² Günümüzde küreselleşme sürecini bir taraftan besleyen ve diğer taraftan da bu süreçten beslenen en önemli tekno-ekonomik oluşum, enformasyon-komünikasyon teknolojisi (EKT) ile ilişkilidir. Son dönemde merkez ülkeler tarafından gerçekleştirilen bu jenerik yani teknolojiadaki yenilikler, küreselleşme sürecinin kullandığı olanakların altyapısını oluşturmakta, küreselleşme süreci de bu sisteme ve teknolojik gelişmelere bir biçimde ivme kazandırmaktadır.³

EKT'deki gelişmelerin ürünleri, yalnızca enformasyon-komünikasyon sanayilerini değil, diğer sanayileri de etkileyebilecek bir biçimde çok daha hızlı ve etkin olarak yayılabilmektedir. Geleceğe yönelik sınai yapıyı önemli ölçüde biçimlendirecek olan bu yeni tekno-ekonomik paradigma, mevcut paradigma içinde giderek gelişmekte ve zaman içinde yeni tekno-ekonomik paradigmaya köklü bir dönüşüm anlamına gelmektedir. Aslında sorun daha açık olarak şu şekilde de ortaya konabilir; İnternet ya da cep telefonunun yalnızca kullanıcısı mı olunacak? Yapılan yatırımlar yalnızca altyapı düzeyinde mi kalacak? Yoksa bu ürünleri yaratan teknolojilerin öğrenilip, geliştirilebilmesine olanak tanıyan yapısal-kurumsal düzenlemeler ve önlemler alınacak mı? Yani belirli bir teknolojik sistem içerisinde Ar-Ge ve teknoloji geliştirme faaliyetlerine önem verilecek mi? Bir ülkenin birinci yolda kalması, o ülkeyi teknolojinin son ürünlerine bağımlılığını beslemekte ve bu da merkez ülkelerin pozisyonunu güçlendiren, GOÜ'lerin ise teknolojik bağımlılığını besleyen bir süreç olarak belirlenmektedir.

Bu çerçevede bir çıkış ve kalkınma arayışı içindeki ülkelerin fikri ve sınai mülkiyet kapsamındaki bilgi, usul, ürün ve eserlere olan gereksinimi

² TÜBİTAK, “Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikası”, TÜBİTAK, BTP 97/04, Ankara, 1997, s. 20.

³ Aykut Göker, “Küreselleşme Sürecinde Niçin Bilim ve Teknoloji Politikası; Niçin Ulusal?”, *Toplum ve Bilim*, No.77, Yaz 1998, s. 177.

daha da artmaktadır. Özellikle EKT’ni yaratan merkez kapitalist ülkeler bir yandan yeni teknoloji üretimini ve Ar-Ge faaliyetlerini desteklemek, diğer yandan sınai mülkiyet korumasının kapsamını genişletmek ve etkin şekilde uygulamak konusunda önemli çabalar harcamaktadırlar. GOÜ’ler ise, uluslar üstü düzeyde fikri ve sınai mülkiyet korumasıyla ilgili gelişmiş ülkelerce sürdürülen faaliyetleri, gerek ulusal kalkınma çabaları, gerekse uluslararası işbölümü içindeki yerlerini değiştirmeye yönelik çabalara engel olarak yorumlama eğilimindedirler Fikri ve sınai mülkiyet konusu ürün ve eserlerin insanlığın ortak mirası olduğunu iddia eden bu ülkeler, yeniliklere erişmenin tamamen serbest olması gerektiğini savunmaktadırlar. Nitelikli işgücü, fiziksel sermaye, yeni üretim teknolojisi ve diğer koşullar bakımından geri durumdaki GOÜ’lerin, sadece kendi olanak ve çabalarıyla gelişmeleri mümkün görünmemektedir. Ancak gereksinim duydukları bilgi, teknoloji ve deneyim ise daha çok gelişmiş ülkelerin elinde bulunmaktadır.

1.1. Teknolojik Küreselleşmenin Özellikleri

Teknolojik küreselleşmenin en önemli özelliği olan internet ağı ve diğer şebekeler ile fiziki sınırlar ortadan kalkmış; kritik altyapı, resmi ve kamu hizmetleri ve kuruluşları, yazılı, görsel ve sesli medya kuruluşları, sivil toplum örgütleri (STÖ), çıkar grupları, meslek kuruluşları, uluslararası organizasyonlar, NGO’lar, endüstri ve ticari kuruluşlar, üniversiteler, teknoloji ve AR-GE kurumları, strateji kuruluşları ve tüm askeri güç unsurları şebekelendirilmiş; farklı ve yeni yeteneklerin oluşması sağlanmıştır.⁴

Yaygın ve yeni bir teknolojik altyapı oluşturularak küresel erişim ve bağlantı sağlanmış ve coğrafi sınırların önemi oldukça azalmıştır. Bu özellik tüm değinilen kuruluşların küresel, bölgesel ve ülkesel bazda örgütlenmesini değiştirmiştir. Farklı örgütlenmeler aynı zamanda tehdidin biçimini ve algılamasını da değiştirmiştir. Özellikle değişimin ana üssü olan işletmelerin ulusal ve uluslararası düzeydeki örgütlenme yapıları radikal biçimde etkilenmiştir.

‘Zaman’, ‘mekân’ ve ‘güç’ etkileşiminin değişmesi, BT ile hızı artırarak zamanı yoğunlaştırmıştır. Sözelimi bir internet senesi klasik anlamdaki 7 yılıma eşittir. Üç boyutlu olarak değerlendirilen harekât ortamına uzay ve bilgi boyutlarını da ekleyerek, sözkonusu ortamı 5 boyuta çıkar-

⁴ Hüseyin Bayazıt, “Teknolojik Küreselleşmenin Güvenlik ve Strateji Alanındaki Gelişmelere, Uluslararası Güvenlik ve Strateji Kuruluşlarının İşlevine ve Yapılanmasına Etkisi”, <http://www.harpak.tsk.mil.tr/duyurular/Sempozyum/02HuseyinBayazit.Doc>. 2005. Erişim tarihi: 10.09.2010.

mıştır. Medya ağlarının birbirleri ile şebekelenmesi sonucu oluşan örgütlenmenin küreselleşmesi boyutu ile bağlantılı olarak, zaman, mekân ve güç etkileşimi açısından da medya önemli bir güç unsuru olmuştur. BT ve bilgi, yeni güç unsurlarıdır. Teknoloji ve bilgi, geleneksel güç kuramının karşısında yeni bir versiyon olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, güç kuramını, unsurlarını ve araçlarını değiştirmektedir. Bilgi ve teknoloji önemli bir güç çarpanı ve insan, malzeme ve finanstan daha önemli bir stratejik kaynak olarak değerlendirilmektedir. David Gombert, geleneksel yaşam tarzı ve büyüklüğü ne olursa olsun, BT'ini yaratma ve kullanma yarışına katılmadan, hiçbir ülkenin bilgi ile güç arasındaki ilişkiden dolayı modern bir güç geliştiremeyeceğini savunmaktadır. Konrad Seitz'e göre, gelecekte dünyaya Rusya gibi geniş topraklara ve büyük kaynaklara sahip uluslar değil, Japonya gibi bilgi ve teknoloji üreten uluslar hâkim olacaktır. Ülkelerin güç sıralamasını asker veya silah sayısı değil, bilgi ve teknoloji gücü belirleyecektir. Askeri güç de bilgi ve uzay teknolojilerinin bir fonksiyonu olacaktır.⁵

1.2. Bilişim Teknolojileri ve Ekonomik Büyüme

Bilgi ve iletişim teknolojileriyle bağlantılı üretim süreçleri, yüksek teknoloji ürün ve hizmet sektöründeki yoğun rekabet tarafından yönlendirilmektedir. Kas gücüne dayalı emeğin yüksek maliyeti, işgücünün etkin yönetimine ilişkin zorluklar ve zorunlu standartlardaki artış, yatırımların, işgücü tasarrufu sağlayan yüksek teknoloji alanlara kaymasına neden olmuştur. Bu trend kaçınılmaz bir şekilde, işgücünde indirimlere gidilmesi ve ücret artışlarının verimliliğe endekslenerek kısıtlanması yoluyla işgücü piyasalarında bir baskı unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle, sanayi üretiminde bilgi teknolojileri ve iletişim ağırlıklı üretim faktörleri lehine bir ikame fırsatı doğmuştur. Ancak yine de ekonominin bütünü düşünüldüğünde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin istihdam açısından etkisi pozitif olacaktır. Ayrıca istihdamın sektörel dağılımında, her yeni teknik buluşta ve ilerlemede şahit olunduğu üzere, ibre daha iyi eğitilmiş, genç ve kalifiye işgücü tarafına dönmektedir.

Üretim faaliyetleri alanındaki bilgi ve iletişim teknolojileri, üretimin ve ticaretin önündeki geleneksel engelleri kaldırmış, üretim süreçlerinin küresel nitelik kazanmasıyla üreticilerin önüne sayısız coğrafi fırsat ve seçenek çıkarmıştır. Üretim ağları ulusal sınırları aşmış, üretim aşamaları ekonomik olarak nerede kârlı ise orada gerçekleştirilmeye başlanmış,

⁵ Bayazit, *age*.

ancak bu aşamalar yine elektronik ağlarla birbirine bağlanmıştır. Bu süreç doğrudan yabancı sermaye yatırımları aracılığıyla hızlandırılmış ve birleştirilmiştir. Ekonomideki bu eğilimin en önemli göstergesi büyük firmaların taşeronluk işlerini yapan ve entegrasyon sayesinde daha fazla iş yapma olanağına kavuşan küçük ve orta ölçekli işletmelerdir. Maliyetlerin düşürülmesine yönelik bilgi ve iletişim teknolojileri ile bağlantılı olarak gerçekleştirilen bölgesel nitelikli üretim, yalnızca etkinliği artırmakla kalmayıp, aynı zamanda ulaşım ihtiyaçlarını düşürmek suretiyle şehirlerdeki kalabalığın azaltılması, çevrenin daha az kirletilmesi gibi pozitif dışsallıklara da yol açmaktadır.

Bilgi ve iletişim teknolojisindeki hızlı gelişmenin bu alandaki en önemli örneklerinden biri, kimi bilgi yoğunluklu üretim faaliyetlerinin maliyetlerin düşük olduğu ülkelerde gerçekleştirilmesidir. Gelişmiş ülkelerin bilgi teknolojisi alanında faaliyet gösteren şirketlerinden birçoğu, üretimlerini ve yazılımlarını İsrail ve Hindistan gibi ülkelere taşımışlardır. Bu eğilimin en güncel örneği Hindistan'ın Bangalore şehridir. Bu şehir, önemli ölçüde yabancı yatırım çekmiş, bilgi teknolojilerine ilişkin önemli bir altyapı birikimi oluşturmuş ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin Asya'daki başkenti konumuna gelmiştir. Bölgenin şaşırtıcı gelişimini sadece ucuz işgücüne bağlamak tatmin edici bir açıklama olmaktan uzaktır. Bu gelişmeye, bölgedeki eğitilmiş ve kalifiye işgücü ile Avrupa ve Amerika ile uydu ve internet yardımıyla gerçekleştirilen dijital entegrasyon da katkıda bulunmuştur. Bu hızlı gelişmenin sonucunda, Hindistan'ın yazılım ihracatı yıllık 4 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Benzer gelişmelerin iletişim altyapısının ve eğitilmiş kalifiye işgücünün görece olarak yüksek sayılabileceği Doğu Avrupa'da ve Asya'nın gelişmekte olan diğer ekonomilerinde de kısa bir süre zarfında yaşanabileceği ihtimal dâhilindedir. Bangalore örneği, gelişmekte olan diğer ülkelere bir örnek teşkil etmelidir. Belki de Alvin Toffler'in 20 yıl öncesinde dile getirdiği "Yeni üretim biçimleriyle bir pamuk tesisini yüksek teknoloji elektronik üretim birimine dönüştürmek mümkün olacak, evler toplumun merkezini oluşturacaktır" görüşü gerçekleşecektir.⁶

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki değişimin yaratacağı potansiyel kazanımlar, etkinlik ve ulusal ekonomik büyümenin hızlanması, bu teknolojilerin ulusal boyutta yaygın ve örgün olarak uygulanmasına bağlıdır.

⁶ Necmi Odyakmaz, "Bilgi Teknolojileri, Küreselleşme ve Kalkınma", *Dış Ticaret Dergisi*, S. 18, Yıl: 5, Temmuz 2000, s. 99.

Ancak bu uygulamalar, evrensel boyutta ve eşit olarak dağılmamıştır; uygulamaların yoğunluğunun, beşeri sermaye, teknoloji ve talep potansiyeli gibi birçok farklı faktöre bağlı olduğu gözlemlenmektedir. Bir sektördeki teknolojik kapasite ne kadar yüksekse, o sektördeki talep artışı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yoğun ve etkin kullanımı da o kadar fazla olmaktadır. Bilgi ve iletişim sektörlerine yapılan yatırım beşeri sermayeye yapılan yatırıma benzemektedir; kısa dönemde maliyetli gözüke de uzun dönemde anlamlı ölçüde verimlilik avantajı sağlamaktadır.⁷

Küçük ve orta ölçekli işletmeler(KOBİ), büyüklük, mevki, sermaye yatırımı, bölgesel yaygınlık ve özellikle istihdam artırıcı özellikleri nedeniyle küresel anlamda ekonomik gelişmeyi iten bir güç olarak varlık göstermektedir. Büyük bir yetenek ve beceri ile küresel geçiş sürecinde önemli bir rol oynamaktadır.

Küresel değişimle birlikte KOBİ'lerin üstlendiği rol çok daha yaşamsal bir hal almıştır. KOBİ'ler, büyük ölçekli tüketici malları piyasasının ve sermaye piyasasının sağladığı motivasyondan daha çok, sahip olduğu yenilik ve yayılma gücü ile hem kendisini ateşliyor hem de küresel ekonomik süreci ateşliyor.

KOBİ'ler, disiplinlerarası işbirliğindeki büyüme, hızlı bilgi akımı, hızlı teknolojik yayılma ve küreselleşme dalgasının içinde yer alır. Rekabet ortamı piyasaları, kalite tercihini ve tüketici tatminini henüz geniş ölçüde değiştirmemiştir. Bunun için KOBİ'ler güncel eğilimleri tartmaya, büyüme ve var olma stratejilerine yeniden yönelmeye ve uyumluluk noktalarına gereksinim duyarlar. Bu, KOBİ'lerin değişime uyması ve adaptasyonu, yenilik, etkin ve yerinde uygulama içerisinde süratle reaksiyon gösterebilmesine bağlıdır. KOBİ'ler yeni teknolojik gelişmelere ve tehlikeli iş çevrelerine ayak uydurmak ve yerel rekabette üstünlük sağlamak için uluslararası piyasalara girerken; teknolojik değişim sorunlarına, ticaret tahditlerine, kalite uyumu, dağıtım ağı, pazar ve sermaye kaynakları ve teşvik yetersizliğine, kültür ve dil engellerine ve hatta zihniyet engellerine üstünlük sağlamak zorundadır.

2. Geçiş Ekonomileri

Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başında dağılmasından sonra ortaya çıkan devletlerin hemen hepsinde başlayan siyasi değişim hareketlerinden sonra, bir taraftan merkezi ekonomik model tasfiye edilirken, diğer

⁷ Age, s. 99.

tarafından demokratik bir toplum ve ekonomik kalkınma için çeşitli programlar uygulanmaya konulmuştur. Küreselleşmenin de yoğun şekilde etkisini sürdürdüğü bu süreçte geçiş ekonomileri iki cepheli bir savaş vermektedir. Bunlardan ilki geleneksel olarak, geri kalmışlıktan kurtulmak ve kalkınma mücadelesidir. İkincisi ise, piyasa ekonomisine geçiş sürecidir. Ancak genelde bu iki sorun, birbirleriyle bağlantılı meselelerdir. Birbirinden farklı piyasa ekonomisi deneyimi geçirmekle birlikte, bu ülkelerin en önemli ortak sorunları; az gelişmiş alt yapı, güçlü ve katı bir kamu yönetimi ile hantallaşan kamu sektörünün yol açtığı problemlerdir. Bu problemlerin aşılması ve sağlıklı bir ekonomik sistemin oluşturulması için çoğu dışardan destekli olmak üzere birçok mali reform uygulanmaya çalışılmıştır.

Geçiş ekonomileri terimi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmış bir kavramdır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yaklaşık 380 milyon nüfusa sahip 25 civarında ülke sosyalist sistemin başarısızlığından dolayı serbest piyasa ekonomisine geçmeye çalışmaktadır. Bu ülkelerin ekonomileri hâlâ serbest piyasa ekonomisine dönüşümü tamamlayamadığı için geçiş ekonomileri olarak adlandırılmaktadırlar. Başka bir ifade ile birçok ülkenin bir bütün olarak kumanda ekonomisi sisteminden piyasa ekonomisi sistemine geçmeye yönelik çabaları geçiş ekonomileri olarak adlandırılmıştır.⁸

Geçiş ekonomilerinde yer alan ülkeler birbirleriyle benzeyen özellikleri nedeniyle diğer ülkelerden farklılıklar gösterirler. Bu ülkeler özelliklerine göre dört grupta toplanabilir.⁹

1. Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri (Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya).

2. Baltık Cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya).

3. Eski Sovyet ülkeleri (Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna).

4. Asya'daki geçiş ekonomileri (Çin, Kamboçya, Laos Halk Cumhuriyeti, Vietnam).

⁸ Mark E. Schaffer and Gerard Turley, "Effective Versus Statutory Taxation: Measuring Effective Tax Administration in Transition", *European Bank Working Paper*, No: 347, November 2000, <http://eres.bus.umich.edu/docs/workpapdav/wp347.pdf>, Erişim: 18.06.2004.

⁹ Zeynep Arıkan, "Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplin", *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, Bıшкеk, 02–04 Mayıs 2002; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, No. 29, Kongre Dizisi: 3, Bıшкеk, 2002, s. 89.

Dönüşüm sürecindeki ülkeler piyasa ekonomisinin temel özellikleri açısından bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda ise, ortaya iki ayrı ülke grubu çıkmaktadır:

Birinci grupta dönüşüm sürecini tamamlamış ve Avrupa Birliği adaylığına kadar gelmiş olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık Cumhuriyetleri yer alırken, ikinci grupta mülkiyet haklarının korunması ile uygulanması konusunda tereddütleri olan ve mali piyasaların istenen düzeyde gelişmediği Bağımsız Devletler Topluluğu ve Güney-Doğu Avrupa Ülkeleri yer almaktadır.¹⁰

Geçiş ekonomilerinin her biri ekonomik geçiş uygulamalarında gerekli ekonomik değişiklikleri yapmada farklı performans sergilemiştir. Bunun nedenlerinden biri, geçiş ekonomilerinde coğrafi, ekonomik, nüfus, doğal kaynaklar açısından önemli farklılıklara sahip olmalarıdır. İkincisi ise, bu yapılarının yanında dışsal baskı ve fırsatlar ile hükümetlerin iktisat politikaları ve beşeri sermaye ve demografik güçlerin de farklı özelliklerde olmasıdır.¹¹

Geçiş ekonomilerinin ekonomik dönüşüm sürecinde gerçekleştirmeye çalıştıkları amaç ve unsurlar bazı ortak özellikler taşımaktadır. Buna göre geçiş ekonomilerinin dönüşüm süreci şu ortak unsurları kapsamaktadır:¹²

1. Ekonomik faaliyetlerin, fiyatların ve piyasa işlemlerinin serbestleştirilmesi ve bunların sağlanabilmesi için gerekli olan kaynakların etkili bir şekilde kullanılması.

2. Makro ekonomik istikrar için piyasa merkezli enstrümanların doğrudan geliştirilmesi.

3. Özelleştirme yoluyla etkili bir işletme yönetiminin ve ekonomik verimliliğin sağlanması.

4. Sıkı bütçe politikasının uygulanması, mali disiplinin sağlanması, etkin bir maliye politikasının uygulanması ve yeni gelir kaynaklarının bulunması.

5. Hukukun üstünlüğü, piyasa giriş düzenlemelerinin saydamlaştırılması ve mülkiyet haklarının korunması için gerekli olan kurumsal ve yasal çerçevenin oluşturulması.

¹⁰ Hüseyin Avni Egeli ve Ömer Selçuk Emsen, "Geçiş Ekonomilerinin Makro Ekonomik Performansı ve Kırgızistan Üzerine Bir Değerlendirme", *age*.

¹¹ *Age*.

¹² *Age*.

2.1. Geçiş Ekonomisi Bölgesinin Üretim Sistemi

SSCB döneminde, bu birliğe dâhil ülkeler arasında büyük bir şebeke organizasyon oluşturulmuştur. Geniş bir coğrafyada konumlandırılan bu organizasyon tamamen hiyerarşik bir yapılanma olup, bu hiyerarşinin en tepesinde Moskova ve daha sonra da Slav Cumhuriyetleri yer almıştır. Özellikle Moskova'nın ve daha sonra da Slav Cumhuriyetlerinin planları ve emirleri doğrultusunda SSCB'nin içerisindeki diğer ülkeler hammadde deposu ve tedarik alanları olarak kullanılmış ve bu ülkelerin insanlarına merkezin emirleri doğrultusunda üretim yaptırılmıştır. Merkezden yaptırılan bu üretimin en önemli özelliği üretilen ürünlerin katma değerlerinin düşük olmasıdır. Meselâ, 1989 yılında eski SSCB'de pamuğun %89'u Türk Cumhuriyetlerinde üretildiği halde, aynı dönemde kumaşın sadece %11'i Türk Cumhuriyetlerinde üretilmiştir. Katma değeri yüksek olan sanayi malları ise daha çok Rusya ve diğer Slav Cumhuriyetlerinde üretilmiştir.¹³ Böylece, SSCB'nin içerisinde yer alan özellikle Türk Cumhuriyetlerinin, az da olsa mevcut üretim konuları daha çok kendi hammadde konularına göre belirlenmiş ve oldukça dar bir kapsamda tutulmuştur. Bu meyanda, Kazakistan'daki Konur üssü gibi kirli ve tehlikeli atıkları olan endüstriler, Azerbaycan'daki petrol endüstrileri, sadece tekstil ve gıda örnekleri sayılabilir. Sovyetler Birliğini oluşturan Cumhuriyetlerin aralarında merkezden yapılan, merkezî bir planlamaya bağlı olarak gerçekleştirilen zorunlu bir iş bölümüyle, her bir bölge bir diğer bölgeyi tamamlayacak şekilde belirli bir alanda uzmanlaşmış ve bu uzmanlaşmadan dolayı bölgeler birbirine sıkı sıkıya bağlı hale getirilmiştir. Bir bölgenin belirli bir alanda uzmanlaşmış olması, bu bölgenin diğer sanayilerdeki uzmanlaşmasını engellemiştir. Özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri için belirlenen uzmanlaşma alanı tarım ve madencilik olmuş, bu Cumhuriyetlerde, kaynaklarının varlığına rağmen, imalat ve maden işleme sanayilerinin gelişimi gerçekleşmemiş ve bu Cumhuriyetler, diğer Cumhuriyetlerin onlardan temin ettikleri kaynaklardan ürettikleri malları ithal etmek durumunda kalmışlardır.¹⁴ Daha çok tedarik amaçlı kullanılan bu Cumhuriyetler merkezde yapılan montaj sonrası ürünlerin (son ürün) pazar alanlarını da oluşturmuşlardır. Böylece, Orta Asya Cumhuriyetleri tarafından sadece belirli konularda yapılan üre-

¹³ Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ocak 2000, s. 19-44.

¹⁴ Anar Somuncuoğlu, "Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri", *ASAM*, Ankara, 2000, s. 11.

timde yaratılan artı değer hiyerarşik şebeke organizasyonun tepesindeki Moskova ve Slav Cumhuriyetlerinde toplanmıştır.¹⁵

Geçmişte kapitalist sistemin zıddı ve alternatifi olan bir sistem içerisinde üretim ve pazar bağlamında gerçekleşen bu durumun benzer şekli, küreselleşme adıyla yumuşatılan ve dünyanın geneline yayılmış olan kapitalist sistem içerisinde şebeke organizasyonun bir türü olan fason üretimle gerçekleşmektedir. Amerika ve AB'ne dâhil olan ülkelerin işletmeleri ya da bu ülkelerde merkezi bulunan çok uluslu şirketler “marka stratejisi” ve “pazarlama faaliyetlerinin yarattığı büyük değer stratejisiyle” dünyanın gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere kendileri adına ürün ürettirmektedirler. Bu ürünler, bilgisayar programları (Hindistan örneği), otomobil montaj, imalat ve yan sanayi ürünleri (Bursa Fiat, Renault örneği), beyaz eşya üretimi gibi katma değeri kısmen yüksek ürünlerden, tekstil, gıda gibi katma değeri düşük ürünlere kadar geniş bir yelpazeyi kaplamaktadır. Ancak, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin işletmeleri tarafından yatırım yapılarak, riske katlanarak ve büyük maliyetler göze alınarak, gelişmiş ülkelerin işletmeleri için üretilen bu ürünler, adına üretildikleri işletmelerin markalarıyla pazarlanmaktadır. Uluslararası yaygınlaşmış markaların yarattığı katma değer karşısında somut mamullerin katma değerleri oldukça düşük kalmaktadır. Üstelik üretimin fiilen gerçekleştiği ülkeler ve onların nüfusları, isim hakkı başka ülkelerin işletmelerine ait olan ürettikleri bu ürünlerin pazarı haline gelmişlerdir.¹⁶

Diğer taraftan, SSCB'nin kendi içerisindeki Cumhuriyetleri arasında gerçekleştirdiği belirli üretim konularına dair uzmanlaşma, tamamen olmasa bile büyük bir çoğunlukta küresel dünyanın az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri arasında da gerçekleşmektedir. Özellikle Güney Afrika'da dünyanın en değerli madenlerinin çıkartılması ama bu madenleri işleyecek üretim alanlarının yahut başka üretim alanlarının gelişmemesi, Türkiye'de ve Çin'de tekstil vb. katma değeri oldukça düşük konularda uzmanlaşılırken meselâ Türkiye'de bilgisayar programları ve üretimi konusunda yeterli gelişmenin olmaması, Hindistan'da bilgisayar programları konusunda uzmanlaşılırken diğer teknoloji konularının üretiminin yeterince gelişme kaydetmemesi vs. bu durumun açık örneklerindedir. Ulusal ekonomi bağlamında, ekonomik gelişmenin en belirgin ölçüsü, ekonomik sektörlerin

¹⁵ Ayşe İrmış, “Küreselleşme Sürecinde Yeni Gelişen Piyasalar Ve Kobi'ler”, 5. Orta Anadolu İşletmecilik Kongresi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, 15–17 Haziran 2006, Tokat.

¹⁶ *Age*, s. 238.

çoğunda birbirini tamamlayan, uygun maliyet-fiyat dengesi sağlanabilmiş kaliteli ürünler üretme kapasitesinin sürekli artıyor olmasıdır. Buna göre, yalnızca tek sektör ya da belirli bir ürün (meselâ, Brezilya'daki kahve üzerine ekonomi, Suudi Arabistan'da petrol üzerine endüstri vs.) üzerine ekonomik faaliyetler zenginlik yaratsa bile “ekonomik gelişme” göstergesi sayılmamaktadır. Bu çerçevede, küreselleşme sürecinin bütün dünya ekonomilerine getirmeye çalıştığı yeni ekonomik düzen, bir zamanların gözde dış ticaret yaklaşımı olan “mukayeseli üstünlükler teorisi”nin yeni ve küresel bir versiyonudur. Mukayeseli üstünlükler teorisinin dünyanın dış ticaret hacmini daralttığı iddiasıyla eleştirilmiş olmasına karşılık (şimdiki küresel çağın bilimsel yaklaşımında neredeyse “tartışma” olgusunun unutulmuş olduğu bir dünya düzleminde), şimdiki zamanlarda daha örgütlü ama kendiliğindenlik olmaksızın merkezî küresel güçler tarafından belirlenmiş bir iş düzeni sürekli desteklenmeye çalışılmaktadır.¹⁷

3. Kümelenme

KOBİ'lerin uluslararası düzeyde rekabet güçlerinin artırılmasında, bölgesel ve yerel düzeyde ekonomilerinin gelişiminde uygulanabilecek alternatiflerden biri “kümelenme” yaklaşımıdır. Bir ürün ya da hizmetin üretilmesi ile ilgili tarafların coğrafi bir yakınlıkta bir arada bulunmaları koşulu ile birlikte iş yaptıkları ağ yapılarını kümelenme olarak tanımlıyoruz. Örneğin Bursa'daki otomotiv, Sultanahmet'teki turizm, Denizli'deki tekstil ve konfeksiyon sektörleri kümelenme yapılarına örnek olarak verilebilirler. Kümelenmeler, birbirlerine göre farklılıklar gösterirler, ancak çoğunluğu son ürün ve hizmet üreticilerini, uzmanlaşmış girdi, parça, makina ve servis sağlayıcılarını, finansman kuruluşlarını, müşterileri, yardımcı ürün üreticilerini, uzmanlaşmış alt yapı sağlayıcılarını, eğitim, bilgi, araştırma ve teknik destek sağlayıcı kurumları ve standart koyucu acenteleri içerir. Ayrıca, ticari veya sektörel birliktelikler de kümelenmelerin üyeleri olarak kabul edilirler.

İmalat sanayinde bölgelerin bir ya da birkaç sanayi dalı üzerinde uzmanlaşması, firmalar arasındaki girdi çıktı bağlantılarına ve aynı bölge içindeki firmaların ve kurumların birbirleri ile etkileşimleri ile yakından ilişkilidir. Bölgelerin uzmanlaşması, aynı bölgede faaliyet gösteren firmaların ve genel olarak bölgenin tümünün rekabet gücünü yakından etkilemektedir.

¹⁷ *Age*, s. 241.

Ekonomik faaliyetin bölgeler arasındaki dağılımı, sanayinin mekansal konumu ve endüstriyel kümelenmeler, rekabet konusunda yapılan araştırmalar kapsamında üzerinde önemle durulan konulardır. Benzer şekilde, ülkelerin ticaret blokları ile bütünleşmeleri ve dış ticarete ekonomik entegrasyon, bölgelerin sanayi coğrafyasını da değiştiren bir unsur olmuştur. Artan oranda uzmanlaşma, karşılaştırmalı üstünlük teorisine göre bölgelerin üretimde en avantajlı olduğu ürünlere yönelik uzmanlaşmalarına bağlı olarak da ortaya çıkmaktadır. Girdi çıktı ilişkilerinin, yatay ve dikey entegrasyonun en yoğun olduğu bölgelerde sanayinin kümelenmesi ise, özellikle “coğrafik ekonomi” (geographical economics) ya da “ekonomi coğrafyası” (economic geography) teorisi kapsamında ele alınmaktadır.¹⁸

Uluslararası iktisat teorisi kapsamında ekonomik faaliyetlerin mekansal dağılımına yönelik üç temel teorik açıklama vardır. Bu açıklamalardan ilki, standart dış ticaret teorisi kapsamındadır. Diğer iki teori ise, standart dış ticaret teorisinin bölgelerin uzmanlaşmaları konusunda yapmış olduğu açıklamaların ve varsayımların yetersiz kalmasından dolayı ortaya çıkan teorilerdir. Standart uluslararası dış ticaret teorisi, neo-klasik varsayımlara ve statik denge modellerine bağlı bir analiz öngörmekte ve ölçeye sabit getiri ve tam rekabet koşulları varsayımlarına dayanmaktadır. Yeni ticaret teorisi (new trade theory) ise, eksik rekabet koşulları ve ölçeye artan getiri varsayımlarından hareketle, bölgeler arasındaki mal ve hizmet akımları ile bölgesel uzmanlaşma konularına açıklamalar getirmektedir. Yeni ticaret teorisinin bir uzantısı olan coğrafi ekonomi teorisi (geographical economic) ise, bir bölge içinde yer alan firmalar, alıcılar, satıcılar, sektör ile ilgili kuruluşlar gibi iktisadi aktörlerin, sektördeki diğer firmaları da aynı bölgeye çektiğine ve bu çekim alanının ortak bilgi kaynaklarının ve yaratılan sinerji ile oluşan olumlu dışsallıklar yolu ile oluştuğuna işaret etmektedir.

Firmalar arasında yatay entegrasyonun yoğun olması, firmaların aynı coğrafyada toplanma eğiliminde olmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde, firma ölçeğinin yüksek olduğu sektörlerde de coğrafi yoğunluk yüksektir. Bu paralelde, sanayi kümelerinin belirli bölgelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu noktada sorulması gereken soru, belirlenen sanayi kümelerinin, rekabetçi nitelikte sanayi odakları oluşturma potansiyelinde olup olmadıklarıdır. Çalışmanın ampirik bulguları, bu yönde bir bilgi içermemektedir. Çalışmanın bulgularının bir devamı olarak, belirlenen sanayi

¹⁸ Paul Krugman, “Increasing Returns and Economic Geography”, *Journal of Political Economy*, 1991, Vol. 99, pp. 484-99.

kümelerinin, bilgi transferine olanak tanıyan, yenilik yaratma kapasiteleri yüksek olan bir yapıya sahip olup olmadıklarının araştırılması gerekmektedir.

Kümelenmeler, sektörün üretkenliğini artırır ve yeni ürünlerin geliştirilmesini sağlayarak işletmelere rekabet avantajı kazandırır. Deneyimli bir işgücü havuzu ancak işletmelerin bir araya geldiği kümelenmelerde oluşabilir. Bu da işletmelerin personel alımında işlem maliyetlerini düşürür ve zamanı kısaltır. Gelişmiş bir kümelenme ayrıca diğer önemli girdilerin sağlanmasında da etkin bir rol oynar. Uzaktaki bir tedarikçiden kaynak sağlamak yerine yerel tedarikçileri kullanmak işlem maliyetlerini düşürür. Pazar, teknoloji ve rekabet bilgilerinin tamamı kümelenme içinde birikir. Kümelenmeler, işletmeler, kamu kuruluşları, eğitim kurumları ve sivil toplum kuruluşları arasında olması gereken işbirliğinin ortaya çıkmasını sağlar. Geçmişte, ancak temel hammaddelere sahip olabilen işletmelerin rekabet avantajına sahip olduğu düşünülürdü. Ancak bugün geldiğimiz nokta itibarıyla fiziksel kaynaklara sahip olanlar değil, ancak, bu kaynakları rakiplerinden daha verimli kullananlar rekabet edebilmekte ve varlıklarını sürdürebilmektedir. Büyük dünya ekonomileri ve bu ekonomilerin en rekabetçi sektörleri incelendiğinde, arkalarında birbiri ile ilişkili işletmelerin coğrafi yoğunluğuna dayalı kümelenmeleri görmek mümkündür. Almanya denilince pek çoğumuzun aklına otomotiv, Norveç denilince deniz taşımacılığı, Japonya denilince elektronik eşya, İtalya denilince ayakkabı ve hazır giyim gelir. Bütün bu ülkeler üretim ile ilgili başta işgücü maliyetleri olmak üzere pek çok maliyet dezavantajına sahip olmalarına rağmen, gelişmiş kümelenmeleri sayesinde, bahsedilen sektörlerde başarı ile rekabet etmeye devam etmektedirler.

Başarılı bir kümelenme geliştirme çalışması sonucunda üzerinde çalışılan sektör dünyada rekabet edebilir hale gelir. Böylece kümelenme içerisinde yer alan firmalar kâr marjlarını artırırlar ve bölgeye ekonomik zenginlik gelir. Ayrıca yeni işletmeler bölgede çalışmaya başlar ve dolayısıyla yeni istihdam imkânları oluşur. Gelişmiş kümelenmeler kendi içlerinde yenilik üretebilir hale geldiklerinden, kümelenme yenilik (innovation) üretebilir hale gelir ve bu sayede sürdürülebilir rekabet avantajı kazanılmış olur.

Bölgesel ve sektörel bazda teşvik uygulanmasının gerekliliği konusunda bugün hepimiz hemfikiriz. Ancak, bu tip teşvik mekanizmaları kurulmadan önce ciddi manada saha araştırması yapılması ve sorunların net olarak tanımlanması, uygulanacak olan teşviklerin başarı şansını da artı-

racaktır. Bu analiz çalışmasında kullanılacak en etkin yöntemlerden birisi olan kümelenme çalışmalarına bir an önce başlamamız gerektiği kanaatindeyim.

4. KOBİ'ler

Gelişmiş ülkeler 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik krizden kurtulmak için yeni bir model arayışına girmiş ve post-fordizm ya da esnek uzmanlaşma modelleri ile rekabet üstünlüğü elde etme yoluna gitmişlerdir. Kitlesel üretime dayalı sanayilerin günümüz ekonomisinde önemini yitirdiği ve yerini her türlü ekonomik ortama ayak uydurabilen küçük işletmelere bıraktığı sıklıkla vurgulanmıştır. 1980'li yıllar küçük ve orta büyüklükteki işletmeler için önemli yıllar olmuş ve KOBİ'lere dayalı sanayileşme stratejileri ön plana çıkarılmıştır.

Schumacher'in "Küçük güzeldir"¹⁹ özdeyişinde ifadesini bulan KOBİ politikaları, dünyadaki ekonomi politikalarının büyük bir bölümünü oluşturmuştur. Piore ve Sabel'e göre kitlesel üretime dayalı büyük ölçekli firma modeli piyasalarda meydana gelen değişikliklere uyum sağlayamamış, bunun neticesinde başarısızlığa neden olmuştur.²⁰ 1970'lerden sonra değişen üretim yapısı, üretimin ortasında yer alan "çekirdek" konumundaki büyük şirketler ile etraflarında halkalar oluşturan "uydu" konumundaki tedarikçi firma ağları biçimindeki organizasyonu giderek yaygınlaşmış ve doğal olarak uydu konumundaki küçük ölçekli işletmeler önem kazanmıştır.²¹

Dünyada KOBİ rüzgârları eserken istihdam edilebilirlikten bölgesel kalkınmaya, sanayileşmeden, büyümeye ekonomik ve sosyal politikaların hemen hemen tümünde çözüm olarak önerilmiş ve zihinlerde bütün sorunları çözecek "sihirli değnek" imajı yaratılmıştır. Gelişmiş ülkeler tarafından gelişmekte olan ülkelere biçilen rol rekabetçi endüstrilerde faaliyet gösteren KOBİ'lerin taşeron olarak çalışması ve giderek çok uluslu şirketlere daha da bağımlı hale gelmesi olmuştur.²²

KOBİ'ler istihdam yaratma kapasiteleri nedeniyle işsizliği önleyici politikalar arasında büyük bir yere sahiptir. Ancak ekonomik kriterler dik-

¹⁹ E. F. Schumacher, *Küçük Güzeldir*, Cep Kitapları A.Ş., İstanbul, 1989.

²⁰ Ali Eşiyok, *Kriz, Esnek Üretim Sistemi ve Anadolu Sanayi Odakları (Anadolu Kaplanları): Kalkınmanın Neresinde*, Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2001.

²¹ Hacer Ansal, *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-fordizm'de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor*, Birleşik Metal-İş Sendikası Yayınları, Ankara, 1998.

²² Nevzat Güldiken, "Türkiye'de Sanayi-Teknoloji-Kobi Politikalarına Eleştirel Bir Yaklaşım", Cumhuriyet Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2006.

kate alınmadan uygulanacak tek yanlı bir KOBİ politikası birçok dezavantajı da beraberinde getirecektir. Yüksek katma değere sahip, uluslararası rekabet gücü kazandırabilecek dinamik ürün imalatında bulunan, gelişime, yeniliğe açık ve çağın koşullarına ayak uydurabilecek potansiyele sahip KOBİ'lerin desteklenmesi yerine bütün KOBİ'lerin desteklenmesi ülkenin kalkınma stratejisi açısından olumsuzlukla sonuçlanacaktır. Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'de KOBİ'lerin toplam katma değer içindeki oranı oldukça yetersizdir. Bütün işletmeler arasında yarattığı katma değer %25,97'dir. Oysa 251 ve üzeri işçi çalıştıran büyük ölçekli işletmelerin yarattığı katma değer %63,96 ile büyük bir paya sahiptir.

Esnek uzmanlaşmaya dayalı küçük ölçekli işletmeyi karakterize eden başlıca unsurlar; başta bilgi teknolojileri olmak üzere daha sofistike teknolojilerin üretim sürecinde kullanılması sayesinde talep dalgalanmalarına uyum yeteneği yüksek teknolojiler, çoğu kez bu teknolojileri kullanan vasıflı bir işgücü ve ölçekli işletmeler arasında kurulan ağ sayesinde geniş bir enformasyon ve işbirliği söz konusudur. Yeni ekonomik düzende KOBİ'lerin esnek ve dinamik yapıları sayesinde uluslararası rekabet alanında birçok fırsatla karşılaştığı, yeniliklere kolay uyum sağladığı ve pek çok yaratıcı fikrin KOBİ'ler tarafından geliştirildiği sık sık vurgulanmaktadır. Ancak bu fırsatların değerlendirilememesi KOBİ'ler için büyük risk oluşturmaktadır. Fırsatların değerlendirilebilmesi ise KOBİ'lerin yaptığı teknolojik yenilikler ile birebir ilintilidir.²³

Küçük ve orta ölçekli işletmeler(KOBİ) büyüklük, mevki, sermaye yatırımı, bölgesel yaygınlık ve özellikle istihdam artırıcı özellikleri nedeniyle küresel anlamda ekonomik gelişmeyi iten bir güç olarak varlık göstermektedir. Büyük bir yetenek ve beceri ile küresel geçiş sürecinde önemli bir rol oynamaktadır.

Küresel değişimle birlikte KOBİ'lerin üstlendiği rol çok daha yaşamsal bir hal almıştır. KOBİ'ler, büyük ölçekli tüketici malları piyasasının ve sermaye piyasasının sağladığı motivasyondan daha fazla, sahip olduğu teknolojik yenilik ve yayılma gücü ile hem kendisini hem de küresel ekonomik süreci ateşlemektedir.

Bu nedenle KOBİ'ler, disiplinlerarası işbirliğindeki büyüme, hızlı bilgi akımı, hızlı teknolojik yayılma ve küreselleşme dalgasının dışında değildir. Doğal olarak, ülke ekonomilerinin temel bir unsuru olarak kü-

²³ Age, s. 78.

resel gelişmelerden de etkilenmektedir. KOBİ'ler bu süreçte büyük bir bağımlılık ve dayanışmaya tanıklık etmekle birlikte artan bir rekabetle de karşı karşıya kalırlar. KOBİ'ler yerel pazarlara aşırı bağımlılığın, bu nedenle iş pozisyonlarını gelecekte koruyamayacaklarının ve uluslararası pazarda yer alabilmek için bu piyasalara girmeleri gerektiğinin farkında olmak durumundadırlar. Herhangi bir ülke ayırt etmeksizin, genel anlamda KOBİ'lerin hacim ve karakteri, teknoloji girdisi, üretim kalitesini belirleyen gereksinimlerinin önceliği ve niteliği, verimliliğin geliştirilmesi ve girişim aşamasında teknoloji bilgilerinin ve becerilerinin geliştirilmesi desteklenmelidir.

Teknolojinin gelişmesi ile gereksinimlerin karşılanması için yeni yollar açılmakta, verimlilik artmakta ve beşeri ve maddi kaynaklar gelişerek ekonomik kalkınma sağlanmaktadır. Carl E. Gregory'ye göre bilimsel ve teknolojik gelişmeler sayesinde insanoğlunun 1900'lerden sonra gerçekleştirdiği değişim, tarihin başlangıcından 1900'lere kadar olan değişimden daha fazladır. Yine aynı yazar günümüzde işletmelerin yaşadığı değişimin insanlığın toplam tarihindeki değişimden daha fazla olduğunu söyleyerek Peter Drincker'in "değişimin ana üssü işletmelerdir" tezini daha önceden ifade etmiş olmaktadır.²⁴

4.1. Küresel Fenomen: KOBİ'ler

Batı Avrupa ve Amerika'daki ilk sanayileşme döneminden üretimin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kaydırıldığı döneme kadar, işletmeler hem çalıştırdıkları iş gücü açısından, hem makine parkı olarak, hem de sermaye miktarı olarak büyük hacimliydiler. Ancak, üretimin az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kaymasıyla beraber, gelişmiş batılı ülkelerdeki işletmeler iş gücü ve makine parkı olarak çok büyük oranlarda küçülmüşlerdir. Bununla beraber, üretim maliyetine hiçbir şekilde katlanmadıkları için sermayeleri bir o kadar daha artmıştır.²⁵

Üretimin kaydırıldığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde de üretim yapan işletmelerin KOBİ niteliğinde olması gerekmektedir. Çünkü müşteri odaklı gelişen yaklaşımlar, işletmelerin değişen taleplere hemen cevap verebilecek esneklikte olmasını öngörmektedir. KOBİ'lerin en önemli avantajlarından biri esnek yapıları olurken, bir diğer avantajları da

²⁴ A. Kadir Kökocak, "Firmaların Teknoloji Edinim Çabalarının Verimlilik ve Ekonomik Kalkınma Açısından Değerlendirmesi", *1. KOBİler ve Verimlilik Kongresi*, İstanbul, 2004, s. 565.

²⁵ İrmiş, *age*, s. 89.

sermayenin küçük paylar halinde de olsa tabana yayılmasıdır. Bu durum, üretimin merkezileşmesi yerine, geniş bir bölge içerisinde daha çok sayıda işletmenin üretim sürecine katılmasına ve bu geniş coğrafya içerisinde daha çok sayıda insanın istihdam edilmesine yol açmaktadır.

Açıktır ki, gelişmiş ülke işletmelerinde sanayi sonrası dönemde yaşanan küçülme ve yalınlaşma ile gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki işletmelerin küçük ve orta boyutlu olması aynı anlamı ifade etmemektedir. Gelişmiş ülke işletmeleri üretim faaliyetini gerçekleştirmeden, kendilerine göre az gelişmiş bölgelere kaydardıkları üretim faaliyetinin sipariş, dağıtım ve ürün geliştirme koordinasyonunu, marka ve pazarlama yönetimini tamamen zihinsel güç kullanan çalışanların oluşturdukları ofislerde yaparken, az gelişmiş ve gelişmekte olan örgütler, üretimin bütün maliyetine ve yüküne kendi sermayeleri ölçüsündeki küçük ve orta boy işletmelerde katlanmaktadırlar.

Gelişmiş ülkelerin iş gören sayıları ve işletme ebatları oldukça küçük ve hatta makine parkları yok denecek kadar azdır, ancak bu işletmelerin sermayeleri, ciroları ve hatta kâr payları az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin KOBİ'leriyle kıyaslanamayacak kadar büyüktür. Hâlbuki az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke işletmeleri sanayileşmenin ilk dönemlerindeki hantal yapılı işletmeler olmamakla beraber sermaye, ciro ve kâr payları olarak da küçük işletmelerdir. Üstelik bu işletmeler gelişmiş ülke işletmeleri tarafından birbirleriyle alabildiğine rekabet ettirililmektedirler. Böylece, KOBİ adıyla aslında parçalanmış olan sermaye ve bu küçük sermayelere sahip işletmeler, gelişmiş ülkelerin büyük sermayeli küçük işletmeleri karşısında yalnız ve oldukça zayıf kalmaktadırlar.

Dünya üzerindeki gelişmiş bölgeler ve az gelişmiş bölgeler bağlamında belirlenen uzmanlık alanlarında, kendilerine verilen siparişler doğrultusunda üretim yapan ve ürünlerinin fiyatlarını, serbest piyasa şartlarında sipariş veren firmaların “kızıştırdıkları rekabet” doğrultusunda belirleyen bu işletmelerin, dâhil oldukları şebeke içerisindeki hiyerarşinin tepesinde bulunan patronların gelişmiş ülke işletmelerine bağımlılıkları artmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke işletmelerinin kendi bölgeleri içerisinde bile, gelişmiş ülke işletmeleri karşısında birbirlerini güçlendirecek birlikler oluşturamaması ve uluslararası zeminde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke işletmelerinin haklarını gerçek anlamda koruyan kuralların ve yasaların olmaması nedeniyle, gelişmiş ülke işletmelerinin ve onların sermayedarlarının az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke işletmeleri, sermayedarları ve emek gücü üzerindeki sömürüsü artmaktadır.

Gelişmiş ülke işletmelerinin daha fazla kâr elde etmesi onların daha büyük bir pazar ve üretim alanına sahip olmalarıyla mümkündür. Bu durum, SSCB'nin dağılmasıyla oluşan bağımsız ama gelişmek mecburiyetindeki ülkelerin demir perdelerinin kalkmasıyla gelişmiş ülke işletmelerinin karşısına büyük bir fırsat olarak çıkmıştır. Artık, gelişmiş ülke işletmeleri hem yeni pazarlara kavuşacak hem de o zamana kadar kendileri için fason üretim yaptıkları ve kısmen de yatırım yaptıkları ülke işletmelerine alternatif, onlardan çok daha ucuza üretim yapabilecek bölgelere ulaşacaklardır.²⁶

5. Sonuç

Geçiş ekonomilerinin her biri ekonomik geçiş uygulamalarında gerekli ekonomik değişiklikleri yapmada farklı performans sergilemiştir. Bunun nedenlerinden biri, geçiş ekonomilerinde coğrafi, ekonomik, nüfus, doğal kaynaklar açısından önemli farklılıklara sahiptiler. İkincisi ise, bu yapılarının yanında dışsal baskı ve fırsatlar ile hükümetlerin iktisat politikaları ve beşeri sermaye ve demografik güçlerin de farklı özelliklerde olmasıdır.²⁷ Bunlar sorunun makro cephesini oluştururken mikro ölçekli uygulamalara yönelik yapılan hatalar bu ülkelerin başarısızlıklarının temel nedeni olmuştur. Üretim sektörlerinin değişen dünya koşullarına uygun şekilde yapılanması suretiyle ekonomik kalkınma ve istihdam artışı için önemli bir ivme kazandırılabilirdi. Özellikle KOBİ tarzındaki yapılanmalarla üretim sektörünün ekonomik kalkınmanın lokomotifi olması sağlanabilirdi.

KOBİ'lerin üretimin esas üssü olması için bunun organizasyonunun oluşturulması konusunda doğru yöntem ve stratejilerin belirlenmesi ve hayata geçirilmesi gerekmektedir. Katma değeri düşük ve emek yoğun sektörlerde faaliyet gösteren KOBİ'ler ile sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi mümkün gözükmemektedir. Yüksek katma değer yaratan işletmelerin desteklenmesi ve kalkınma stratejisinin temelini oluşturması en uygun seçenek olarak gözükebilir. Ancak uzun vadeli düşünüldüğünde etkin bir teknoloji politikası ile işletmelerin büyük bir kısmını oluşturan KOBİ'leri yüksek katma değer yaratan işletmeler haline getirebilmek ve Avrupa'daki gibi ileri düzey teknoloji kullanan, yeni ve yaratıcı fikirler ortaya koyan işletmeler haline getirebilmek de uygun bir stratejidir.

²⁶ İrmiş, *age*, s. 94.

²⁷ Haluk Egeli, "Geçiş Ekonomilerinde Mali Saydamlık", *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, Bişkek, 02-04 Mayıs 2002; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, No. 29, Kongre Dizisi: 3, Bişkek, 2002, s. 41.

Özellikle küçük ve orta ölçekli sanayideki(KOS) geleneksel üretim sistemi, geleneksel sektörlerle yönelik kompleks olmayan ürünlere dayanmakta ve düşük maliyet ve üretimde esneklik temel rekabet kaynakları olarak kullanılmaktadır. Oysa teknoloji tabanı yüksek, firmalar arası ve diğer kuruluşlarla işbirlikleri yoğun üretim rekabet için şarttır ve bu kapsamda hızla değişen pazar ihtiyaçlarını en kısa sürede belirleyip hızla ileri teknoloji ürünleri pazara sunulmalı; bu amaçla ekonomik potansiyeli yüksek spesifik teknolojiler geliştirilmeli ve en temel rekabet kaynağı olarak yeni ürünler sağlayan yenilikçi sistemler kullanılmalıdır. Bu aşamaya gelebilmek için teknoloji geliştiriminin gerek ulusal ve gerekse firma ölçeğinde temel bir kültür olarak yerleşmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda, KOBİ'lerin bilgi ekonomisine entegrasyon süreci hızlandırılmalıdır. Yapılacak çalışmaların, kalkınmaya ve büyümeye dönük olarak bölgesel ve makro düzeyde yürütülen diğer çalışmalarını tamamlayıcı ve destekleyici bir şekilde koordineli olarak ve mikro stratejiler ile desteklenerek yürütülmesi gerekmektedir. KOBİ'lerin bilgi ekonomisine entegrasyon süreci içerisinde ihracat artışı ve büyümeye yönelik faaliyetleri de doğal olarak artacaktır. Küresel ticarete bilgi ekonomisine entegre olamamış ve uluslararası pazar bilgisine erişemeyen firmalar rekabet edemeyecek ve kayıt dışına çıkmak durumunda kalacaklardır. Bilgi ekonomisinin bir diğer katma değer üreten özelliği, yani kayıt dışı faaliyet gösteren KOBİ'lerin ekonomiye kazandırılması gerekliliği uluslararası finans kuruluşları ile yapılan müzakerelerde de tespit edilmiştir.

KOBİ'ler, artık, bir ekonomi içinde makro göstergeler açısından, büyük paya sahiptir. İşletmelerin tamamına yakınıni oluşturan KOBİ'ler, istihdamda ve üretimde önemli paylara sahiptir. Ancak kredilerden faydalanma imkânları bu ülkelerde fevkalade sınırlı tutulmuştur. Bu olumsuzlukların altında yatan temel sebeplerin tespitine gidilecek olursa, KOBİ'lerin karşı karşıya bulunduğu sorunların konuya direkt etkisini görmek mümkündür. Nitekim söz konusu olumsuz durumun ortaya çıkması noktasında, bu kuruluşların; başta finansal olmak üzere tanımlanma ve örgütlenme ile ilgili, hukukî, beşerî vb. sorunlarının önemli bir payı vardır.

KAYNAKÇA

- Göker, Aykut. “Küreselleşme Sürecinde Niçin Bilim ve Teknoloji Politikası; Niçin Ulusal?”, *Toplum ve Bilim*, No.77, (Yaz 1998), s.177.
- Göker, Aykut. “e-Türkiye Enformasyon Toplumu Üzerine Kavramsal Bir Yaklaşım Denemesi”, http://www.tbd.org.tr/sayi78_html/eturkiye_goker.htm. Erişim tarihi: 11.2.2002.
- Ansal, Hacer. *Esnek Üretimde İşçiler ve Sendikalar (Post-fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor)*, Birleşik Metal-İş Sendikası Yayınları, Ankara. 1998.
- Arıkan, Zeynep. “Geçiş Ekonomilerinde Mali Disiplin”, *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, Bişkek, 02–04 Mayıs 2002; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, No. 29, Kongre Dizisi: 3, Bişkek, 2002.
- Bayazıt, Hüseyin. ”Teknolojik Küreselleşmenin Güvenlik ve Strateji Alanındaki Gelişmelere, Uluslar Arası Güvenlik ve Strateji Kuruluşlarının İşlevine ve Yapılanmasına Etkisi”, http://www.harpak.tsk.mil.tr/duyurular/Sempozyum/02,Huseyin_Bayazit.Doc.2005, Erişim tarihi: 10.09.2010.
- Çarıkcı Emin. “Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Kazakistan Örneği”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ocak 2002, p. 19–44.
- Çolakoğlu, Hilmi ve Ufuk Acar. “Küreselleşme Sürecinde Kobi’lerin Rekabet Stratejisi ve Kümelenmeler”, 5. *Orta Anadolu İşletmecilik Kongresi*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, 15-17 Haziran 2006, Tokat.
- Egeli, Hüseyin Avni ve Ömer Selçuk Emsen. “Geçiş Ekonomilerinin Makro Ekonomik Performansı ve Kırgızistan Üzerine Bir Değerlendirme”, *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, Bişkek, 02–04 Mayıs 2002; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, No. 29, Kongre Dizisi: 3, Bişkek, 2002.
- Egeli, Haluk. “Geçiş Ekonomilerinde Mali Saydamlık”, *Küreselleşme ve Geçiş Ekonomileri Uluslararası Sempozyumu*, Bişkek, 02–04 Mayıs 2002; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, No. 29, Kongre Dizisi: 3, Bişkek, 2002.

- Eşiyok, Ali. *Kriz, Esnek Üretim Sistemi ve Anadolu Sanayi Odakları (Anadolu Kaplanları): Kalkınmanın Neresinde*, Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları, Ankara, 2001.
- Güldiken, Nevzat. "Türkiye'de Sanayi-Teknoloji-Kobi Politikalarına Eleştirel Bir Yaklaşım", Cumhuriyet Üniversitesi, *İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 2, 2006.
- İrmiş, Ayşe. "Küreselleşme Sürecinde Yeni Gelişen Piyasalar Ve Kobi'ler", 5. Orta Anadolu İşletmecilik Kongresi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, 15-17 Haziran 2006, Tokat.
- Kökocak, A. Kadir. "Firmaların Teknoloji Edinim Çabalarının Verimlilik ve Ekonomik Kalkınma Açısından Değerlendirmesi", 1. Kobiler ve Verimlilik Kongresi, İstanbul, 2004.
- Krugman, Paul. "Increasing Returns and Economic Geography", *Journal of Political Economy*, 1991, Vol. 99, pp. 484-99.
- Odyakmaz, Necmi. "Bilgi Teknolojileri, Küreselleşme ve Kalkınma", *Dış Ticaret Dergisi*, S. 18, Yıl: 5, Temmuz 2000, s. 99.
- Schaffer, Mark E. and Gerard Turley. "Effective Versus Statutory Taxation: Measuring Effective Tax Administration in Transition", *European Bank Working Paper*, No: 347, November 2000, <http://eres.bus.umich.edu/docs/workpapdav/wp347.pdf>. Erişim tarihi: 18.06.2004
- Schumacher, E. F. *Küçük Güzeldir*, Cep Kitapları A.Ş., İstanbul, 1989.
- Somuncuoğlu, Anar. "Kazakistan ve Özbekistan Ekonomileri Geçiş ve Büyüme Stratejileri", *ASAM*, Ankara, 2001.
- TÜBİTAK. "Türkiye'nin Bilim ve Teknoloji Politikası", *TÜBİTAK*, BTP 97/04, Ankara, 1997, s. 20.
- Yıldız, Habib. "Kırgızistan'da Özelleştirme Uygulamaları", *Proceedings of First International Conference on The Fiscal Policies In Transition Economies*, Kyrgyz-Turkish Manas University Department of Public Finance, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication No: 56, Conference Series No: 5, Bishkek, 2004.

Türkiye'nin Dış Ticaretinde Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) Yeri ve Önemi

Alaattin KIZILTAN¹
Ali Rıza SANDALCILAR²

Özet

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı(ECO) Türkiye, İran ve Pakistan arasında 1985 yılında kurulmuş bölgesel bir örgüttür. 1992 yılında yedi yeni üye ülkeyi de bünyesine alarak genişlemede bulundu. Bu üyeler Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dır. Bu çalışmanın temel amacı dış ticarete Türkiye'nin ECO bölgesinde sahip olduğu karşılaştırmalı üstünlükleri analiz etmektir. Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklerini tespit etmede SITC sınıflandırılması, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi, Grubel-Lloyd İndeksi ve İhracat Benzerlik İndeksi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarında, Türkiye'nin ECO bölgesi ile olan ticaretinde SITC sınıflandırılmasına göre bazı sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sektörler şunlardır: "Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar", "Makineler ve Taşıt Araçları", "İçki ve Tütün", "Çeşitli Mamul Eşya", "Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Ürünleri" ve "Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri". Türkiye'nin "Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler" ve "Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler" sektöründe ise karşılaştırmalı üstünlüğü bulunmamaktadır. Türkiye'nin "Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar" sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğü marjinal sınırlar arasında yer almaktadır. Türkiye ile ECO bölgesi arasındaki ticarete sadece iki sektörde ticaret endüstri-içi ticaret şeklinde yapılmaktadır. Bu sektörler "Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar" ve "Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar"dır. Diğer sektörlerin tamamında ticaret endüstriler-arası ticaret şeklinde sürdürülmektedir. ECO bölgesi içerisinde Türkiye'nin ihracat yapısı en fazla Pakistan'ınkine benzemektedir.

Anahtar kelimeler: *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, ECO, SITC, karşılaştırmalı üstünlükler*

¹ Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, akizil@atauni.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr., Rize Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, aliriza.sandalcilar@rize.edu.tr

The Importance and Place of Economic Cooperation Organization (ECO) in Turkey's Foreign Trade

Abstract

Economic Cooperation Organization (ECO) is a regional organization established in 1985 by Turkey, Iran and Pakistan. In 1992, ECO was expanded to include seven new members, namely Afghanistan, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan. The basic purpose of this study is to analyze the comparative advantages of Turkey in the ECO region. To reveal comparative advantage of Turkey, the SITC classification, the Revealed Comparative Advantage Index, the Grubel-Lloyd Index, and the Export Similarity Index were used. According to SITC classification, Turkey's trade with the ECO region has got comparative advantage in some sectors. These sectors are "animal and vegetable oils, fats and waxes"; "machinery and transport equipment"; "beverages and tobacco"; "miscellaneous manufactured articles"; "chemicals and related products"; and "food and live animals". On the other hand, Turkey does not have comparative advantage in "food and live animals" and "mineral fuels, lubricants and related materials" sectors. Turkey's comparative advantage in "manufactured goods classified chiefly by material" is in the marginal limits. In trade between Turkey and the ECO region, intra-industry trade is done in only two sectors. These are "food and live animals" and "manufactured goods classified chiefly by material". In all other sectors, trade is maintained in the form of inter-industry trade. Within the ECO region, Turkey's export structure is very similar to Pakistan's export structure.

Keywords: *Economic Cooperation Organization, ECO, SITC, comparative advantage*

1. Giriş

Dünya ekonomilerinde yüzyıllardır süregelen en temel ekonomik sorun, şüphesiz insanların refah seviyelerinin artırılması isteğidir. İnsan ihtiyaçlarının sonsuz olduğu gerçeği göz önüne alındığında bu sorunun yüzyıllarca daha devam edeceği bir diğer gerçeği ortaya koymaktadır. İnsanların ekonomik refah seviyelerindeki artış, insan ihtiyaçlarının karşılanmasıyla doğru orantılıdır. İnsan ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılan temel girdi ise mal ve hizmetlerdir. Kısaca, insanlar mal ve hizmetleri kullanarak ihtiyaçlarını karşılamakta ve karşılandığı nispette de refah seviyeleri yükselmektedir.

İnsanların topluluklar halinde yaşadığı göz önüne alındığında, yukarıda bahsedilen sorun, “Toplumların ekonomik refah seviyelerinin nasıl artırılması gerektiği” şeklinde yeniden ifade edilebilir. Hiç şüphesiz soruya verilecek cevap değişmeyecektir. Şöyle ki, toplumda ne kadar çok mal ve hizmet tüketilirse, toplumun ekonomik refah seviyesi de o denli yüksek olacaktır. Toplumlar mal ve hizmetlere temelde iki şekilde sahip olabilirler. Bunlardan birincisi, mal ve hizmetleri kendileri üretirler ve ürettikleri bu mal ve hizmetleri tüketerek refah seviyelerini artırmayı hedeflerler. İkincisi, ihtiyaç duyulan mal ve hizmetler başka toplumlardan satın alınarak toplumun refah seviyesi yükseltilmeye çalışılır. Toplumun ekonomik refah seviyesinin artırılması için başka toplumlardan mal ve hizmetler satın alınması ve/veya satılması işlemlerinin tamamı uluslararası ticaret veya dış ticaret olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda dış ticaret akımlarının artırılması ülkelerin temel gündemlerinden hiç düşmemiştir.

Dış ticaretin artırılması ve kolaylaştırılması dünya ticaretinin serbestleştirilmesinden geçmektedir. Ticaretin önündeki engellerin kaldırılması halinde ticaretin kendiliğinden artacağı beklenmektedir. Bu doğrultuda II. Dünya Savaşı sonrası dünya ticaretinin serbestleştirilmesi iki eksen etrafında ilerlemektedir. Evrensel Yaklaşım olarak adlandırılan birinci yaklaşım, GATT (1995 yılı sonrası DTÖ) şemsiyesi altında yürütülen çalışmalardır. Burada ticaretin serbestleştirilmesinde kabul edilen temel gerekçede ülkeler arasında gümrük tarifelerinin azaltılması veya tamamen kaldırılması hedeflenmektedir. Yaklaşık 60 yıllık GATT faaliyetlerine bakıldığında bu hedefe ulaşmada önemli adımlar atılmış olsa da, dünya ticaretinin serbestleşmesinin istenilen seviyeden çok uzak olduğu görülmektedir. Tarifeler ve tarife dışı engeller ticareti kısıtlayan temel engeller olarak yerini korumak-

tadır. Bölgesel Yaklaşım olarak adlandırılan ikinci yaklaşım ise, bazı ülke veya ülke grupları arasında ticareti engelleyen kısıtlamaların kaldırılmasıyla dünya ticaretinin kısmen serbestleşeceğini içermektedir. Burada eğer tüm dünyada ticaret serbestleştirilemiyorsa en azından belli bölgelerde ticareti serbestleştirerek bu hedefe yaklaşılması amaçlanmaktadır. DTÖ, bu bağlamda bölgesel yaklaşımı desteklemekte ve teşvik etmektedir.

Çalışmanın temel amacı, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi amacıyla kurulmuş olan ve bu alanda faaliyetlerini sürdüren Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) ile Türkiye arasındaki ticari ilişkileri analiz etmektir. Çalışmada Türkiye'nin ECO bölgesinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mal grupları Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması (SITC) ve Açıklanmış Karşılaştırmalar Üstünlükler İndeksi (RCA) yardımıyla ortaya konulacak, bölgede ticaretin Türkiye lehine artması beklenen mal grupları tespit edilecektir.

2. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı

ECO, 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuş bir bölgesel ekonomik işbirliği örgütüdür. Bu ülkeler arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler 1964 yılında kurulmuş olan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliğine (RCD'ye) dayanmaktadır. Bölgede bir süre faaliyet gösteren RCD, 1979 sonrası üye ülkelerdeki siyasi ve ekonomik gelişmeler sonucu etkinliğini yitirmiştir. Türkiye, İran ve Pakistan arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin yeniden aktif hale getirilmesi isteği, 1985 yılında yeniden gündeme alınmış ve yapılan çalışmalar doğrultusunda ilişkilerin ECO adında yeni bir örgüt kurularak devam ettirilmesi gerektiği benimsenmiştir.

Teşkilatta ilk ciddi değişiklik 1992 yılında yapılmıştır. SSCB'nin dağılması sonucu bağımsızlığını kazanan yeni Türk Cumhuriyetleri ile Tacikistan ve Afganistan'ın ECO'ya üyelikleri gündeme gelmiştir. 1992 yılında ECO zirve toplantısında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan teşkilata tam üye olmuşlardır. Genişleme sonrası ECO, 10 üyeli bir örgüt halini almıştır. Yeni üyeler ECO kurucu üyeleriyle birçok konuda ortak özelliğe sahiptirler. Çok yakın kültürel ve tarihi bağlara sahip bu ülke vatandaşlarının hemen hemen tamamı Müslüman'dır ve büyük bir kısmı Türk'tür. Tamamı SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış ve gelişmekte olan ülkeler konumdadırlar. Bu ülkelerin uluslararası sisteme en kısa sürede entegre olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda ECO'ya katılan yeni üyeler teşkilatın faa-

liyetlerini hızlandırmış ve teşkilata dinamizm getirmiştir. Özellikle 2000 yılından sonra ECO’da daha somut adımlar atılmaya başlanıldığı görülmektedir.

Günümüzde ECO bölgesi, doğusunda Çin, kuzeyinde Rusya, güneyinde Hindistan, batısında ise Balkanların yer aldığı, Karadeniz’e, Akdeniz’e, Hazar Denizi’ne, Basra Körfezi’ne, Umman Denizi’ne, Hint Okyanusu’na kıyısı bulunan, Kafkasya’nın ve Orta Asya’nın büyük bir kısmını içine alan yaklaşık 400 milyon kişinin yaşadığı 8 milyon km²’lik bir coğrafi bölge haline gelmiştir

Tablo 1: ECO Bölgesi Sosyo-Ekonomik Göstergeler (2008 Yılı)

ECO Ülkeleri	Yüzölçümü (km ²)	Toplam Nüfus (Milyon Kişi)	GSYİH (Cari Fiyatlarla, Milyon Dolar)	KBDG-SYİH (Dolar)	Reel GSYİH Büyüme Hızı(%) (2000-2008)	GSYİH’nın Sektörel Dağılım		
						Tarım	Sanayi	Hizmetler
Afganistan	652.000	25,0	12,1	429	8,7	36,4	24,2	36,5
Azerbaycan	86.600	8,7	46,4	5349	16,6	6,5	59,5	34,0
İran	1.648.196	72,2	344,8	4732	6,6	11,0	45,3	43,7
Kazakistan	2.717.000	15,7	132,2	8502	9,4	5,7	28,3	66,0
Kırgızistan	198.500	5,3	5,0	951	4,9	31,7	19,8	48,4
Pakistan	796.094	162,4	167,6	1044	5,3	19,6	26,8	53,7
Tacikistan	143.100	7,4	5,1	795	8,7	19,4	18,4	42,6
Türkiye	774.815	71,1	729,4	10472	4,8	11,2	26,8	61,9
Türkmenistan	488.100	5,0	29,5	3863	14,4	19,7	39,2	44,2
Özbekistan	447.400	27,3	27,9	1027	6,3	27,3	30,3	42,4
ECO Bölgesi (Toplam/Ortalama)	7.951.806	400,0	1500,1	4082	8,6	16,6	32,7	48,5

Kaynak:ECO Secretariat Database 2009; UNCTAD Handbook of Statistics 2008; ABD, Key Indicators For Asia and Pacific 2008 ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden oluşturuldu.

Tablo 1’de ECO bölgesine ait temel sosyo-ekonomik göstergeler yer almaktadır. Buna göre, bölgenin toplam yüzölçümü yaklaşık 8 milyon km²’dir. En fazla yüzölçüme sahip ülkeler sırasıyla Kazakistan, İran ve Türkiye; en az yüz ölçüme sahip ülkeler ise Azerbaycan ve Tacikistan’dır. ECO bölgesinin toplam nüfusu 2008 yılı verilerine göre yaklaşık 400 milyon kişidir. En fazla nüfusu sahip ülke 162,4 milyon kişi ile Pakistan; en az nüfusa sahip ülke ise 5 milyon kişi ile Türkmenistan’dır. 2008 yılında bölgede 1,5 trilyon dolarlık GSYİH elde edilmiştir. Bölge GSYİH’sının yaklaşık yarısını (729,4 milyar dolar) Türkiye tek başına üretmektedir.

Türkiye'yi 344,8 milyar dolarla İran, 167,6 milyar dolarla Pakistan takip etmektedir. En az GSYİH'ya sahip ülkeler ise 5 milyar dolar ve 5,1 milyar dolarla sırasıyla Kırgızistan ve Tacikistan'dır. ECO bölgesinde kişi başına düşen GSYİH 2008 yılında ortalama 4082 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2000–2008 döneminde bölgede reel GSYİH büyüme hızı ortalama %8,6 olarak hesaplanmıştır. GSYİH'nın %16,6'sı tarım sektöründen, %32,7'si sanayi sektöründen ve %48,5'i hizmetler sektöründen elde edilmektedir.³

3. ECO'da Ticareti Serbestleştirme Çalışmaları ve Türkiye'nin Bölgesel Ticaretine Etkileri

ECO, üyeleri arasında ileri düzeyde ekonomik işbirliği hedefleyen bir bölgesel ekonomik örgüttür. Bu aşamada örgütün ekonomik entegrasyon hareketlerinin ilk aşaması olan ekonomik işbirliği safhasında olduğu söylenebilir. Ancak bölgede ticaret adım adım serbestleştirilerek, 2015 yılında ECO Bölgesi Serbest Ticaret Alanı kurulması teşkilatın ana hedefleri arasında yer almaktadır.⁴ Türkiye Orta Asya ve Güney Asya ülkeleriyle her ne kadar ikili anlaşmalarla ticaretini arttırmaya çalışıyorsa da, genel olarak ticari faaliyetlerin ECO şemsiyesi altında yürütülmekte olduğunu söylemek mümkündür. Bölgede ikili faaliyetlerle atılan adımların önemli bir kısmı, daha önce ECO çatısı altında atılmak istenen adımların bir sonucu niteliğindedir. Bu doğrultuda, bölgede ticaretin serbestleştirilmesi için yürütülen temel çalışmalar aşağıda açıklanmaktadır:

3.1. ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA)

ECO bölge içi ticareti ve ticari ilişkileri hukuksal bir zemine oturtma çalışmaları 2003 yılında ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA)'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. ECOTA'nın 2. maddesinde anlaşmanın amacı, "... karşılıklı ödümlerin verilmesi, tarifelerin azaltılması ve tarife dışı engellerin kaldırılmasıyla ECO üye ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini güçlendirmek ve ortak prensiplere dayalı bölge ticaretini arttırmak, desteklemek ve teşvik etmektir" şeklinde açıklanmaktadır.⁵

ECOTA'nın 4. maddesi ithalatta alınan gümrük vergilerini düzenlemekte ve tarifelerdeki indirimin nasıl yapılacağını açıklamaktadır. Buna

³ Alaattin Kızıltan ve A. Rıza Sandalcılar, "Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasındaki Potansiyel Ticaret: Çekim Modeli Yaklaşımı", *11. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, 28–30 Mayıs 2010, Sakarya.

⁴ Pervez Tahir, "Prospects of Economic Integration among the ECO Countries", *The Pakistan Development Review*, Vol. 43, No: 4, Part: II, Winter 2004, pp. 913-923.

⁵ ECO Sekreteryası, ECO Ticaret Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim: 24.05.2010

göre, anlaşma yürürlüğe girdikten sonra maksimum 8 yıl içinde en yüksek tarife dilimindeki eşyaların tarife oranları %15 azaltılacaktır. Bunun için öncelikle taraf ülkeler indirim uygulanacağı bir liste hazırlayacaklar ve 8 yıl içinde bu listede öngörülen %15 tarife indirimini gerçekleştireceklerdir. Ayrıca, tarife indiriminin uygulanacağı liste, toplam tarife listesinin en az %80'ini kapsamalı öngörülmektedir. Afganistan için bu süre 15 yıl olarak anlaşmada belirtilmiştir. ECOTA'nın 5. maddesinde ise ithalatta gümrük geçişlerinde alınan her türlü verginin anlaşma yürürlüğe girdikten sonra iki yıl içinde kaldırılması planlanmaktadır. Söz konusu vergiler, gümrük vergilerinden ve yerli mallar üzerinden alınan her türlü vergiden hariç, toplanan vergilerdir. Ayrıca, üye ülkeler arasında her türlü tarife dışı engellerin kalkması ECOTA'nın 6. maddesinde vurgulanmaktadır. Buna göre anlaşma yürürlüğe girdikten sonra iki yıl içerisinde ithalattaki miktar kısıtlamaları, kotalar, ithalat lisansları ve diğer benzeri tarife dışı kısıtlamalar kaldırılacaktır.

ECOTA'da, anlaşmaya taraf ülkelerin en az beşinin onaylamasından sonra otuz gün içinde yürürlüğe girmesi şartı yer almaktadır. Şu ana kadar ECOTA Afganistan, İran, Pakistan, Tacikistan ve Türkiye tarafından onaylanmış ve bu ülkeler arasında yürürlüğe girmiş bulunmaktadır. Söz konusu ülkeler anlaşma doğrultusunda taviz verecekleri tarife listesini hazırlamaktadırlar. Sonuç olarak, ECOTA, zaman içerisinde bölgede çok geniş kapsamlı bir Tercihli Ticaret Sisteminin kurulmasını sağlayacaktır.

Türkiye bu sistemin kurulmasına olumlu destekler vermektedir. Avrupa Birliği kapsamında yürütülen çalışmalarda sanayi ürünleri grubunda gümrük vergilerinin tamamen kalktığı, diğer ürün gruplarında ise gümrük vergilerinin kısmen kalktığı veya azaltıldığı göz önüne alındığında, Türkiye'nin ECOTA'ya vereceği olumlu desteğin etkilerinden uzun dönemde yararlanması beklenmektedir.

3.2. ECO Transit Ticaret Anlaşması (TTA)

ECO Transit Ticaret Anlaşması (TTA), ECO üyeleri arasında transit geçişleri kolaylaştıran bir anlaşmadır. ECO ülkeleri arasında karayolu, demiryolu, denizyolu ve havayolu taşımacılığında veya bunların kombine taşımacılığında taşınan her türlü eşyadan ithalat vergisi, ihracat vergisi, gümrük vergisi ve diğer vergileri ödemedi geçiş imkânı tanıyan transit ticaret sistemi TTA aracılığıyla yürürlüğe konulmuştur.

Anlaşma doğrultusunda oluşturulan ECO Transit Ticaret Garanti Birliği, üye ülkeler arasındaki geçişlerde, üye ülke yetkili kurumlarıyla ortaklaşa garantileme sistemini uygulamaktadır. Garanti Birliği, transit geçiş yapılan ülkenin geçiş sırasında herhangi bir olumsuzluk durumunda zarara uğramamasını, zarara uğraması halinde ise söz konusu zararın ödenmesini garanti altına almakla sorumludur. Ayrıca Garanti Birliği, ECO bölgesinde yolcu geçişlerinin de kolaylaştırılması için tüm ECO üye ülkeleri gümrük idareleri tarafından kabul edilecek olan bir ECO Yolcu Vesikası hazırladı. ECO Yolcu Vesikasının teknik ayrıntıları ve uygulanabilirliği üzerinde çalışmalar devam etmektedir.⁶

3.3. ECO Transit Taşımacılık Çerçeve Anlaşması (TTFA)

ECO Transit Taşımacılık Çerçeve Anlaşması (TTFA), taraf olan ülke topraklarından eşya, bagaj ve yolcu geçişlerinin kolaylaştırılmasını öngören ve bu geçişlerin nasıl ve hangi şartlarda yapılması gerektiğinin tespit eden bir anlaşmadır. Anlaşma, Transit Taşımacılık Koordinasyon Konseyi kurulmasını ve TTFA'nın bu konsey aracılığıyla yürütülmesini hedeflemektedir. Burada asıl amaç, transit geçişler sırasında karayolu, denizyolu, havayolu ve demiryolu taşıtının yapması ve uyması gereken teknik ve hukuksal yükümlülükleri tespit etmektir.⁷

Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası ticarete kullanılan TIR Karnesi (IRU) ve Karayolu Taşıma Senedi (CMR) sistemine benzer bir sistemin ECO bölgesi içerisinde oluşturulması hiç şüphesiz bölge içi ticareti hızlandıracak ve kolaylaştıracaktır. Dış ticaretin önemli bir aktörü olan taşıyıcı firmaların etkiliğini artıracaktır.

3.4. ECO Gümrük Konularında Karşılıklı Yönetimsel Yardımlaşma Anlaşması

ECO üye ülkeleri arasında gümrük idareleri seviyesinde işbirliğinin başlatılması çalışmaları 2009 yılında ECO Gümrük Konularında Karşılıklı Yönetimsel Yardımlaşma Anlaşmasının üye ülkeler tarafından imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşma, üye ülke gümrük idareleri arasında gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi ve uyumlaştırılmasını amaçlamaktadır.⁸

⁶ Orhan Işık, "Trade Facilitation and Trade Development Strategy: ECO Experience", *UNCTAD, Expert Meeting on Trade Facilitation as an Engine for Development*, Geneva, 21-23 September 2005.

⁷ ECO Sekretaryası, ECO Transit Taşımacılık Çerçeve Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim: 01.06.2010

⁸ ECO Sekretaryası, ECO Gümrük Konularında Karşılıklı Yönetimsel Yardımlaşma Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim:01.06.2010

3.5. ECO İşadamları için Vize İşlemlerinin Basitleştirilmesi Anlaşması

1995 yılında ECO Üye Ülkeleri İşadamları için Vize İşlemlerinin Basitleştirilmesi Anlaşması, 2008 yılında ise ECO Üye Ülkeleri İşadamları ve Transit Sürücüler için Vize İşlemlerinin Basitleştirilmesi Ek Protokolü kabul edilmiştir. Anlaşma doğrultusunda üye ülkeler arasında işadamlarının ve transit sürücülerin vizesiz dolaşımının sağlanması veya bu işlemlerin basitleştirilmesi hedeflenmektedir.

Son yıllarda Türkiye gerek bölge ülkeleriyle ve gerekse dünya genelinde yaptığı ikili görüşmeler sonucu karşılıklı vize uygulamalarını sonlandırılmakta, Türk vatandaşlarının ve özellikle Türk işadamlarının serbest dolaşımı sağlanmaktadır

Tablo 2: Türkiye'nin ECO Ülkeleriyle Dış Ticareti (Milyon \$)

	Yıllar	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
İran	İhracat	235,8	360,5	334,0	533,8	813,0	912,9	1066,9	1441,2	2029,7
	İthalat	815,7	839,8	921,0	1860,7	1962,1	3469,7	5626,6	6615,4	8199,7
Pakistan	İhracat	52,9	31,2	57,5	70,4	86,4	187,6	129,6	157	155
	İthalat	82,2	101,3	117,7	192,0	240,7	315,5	379,6	531,6	586,2
Afganistan	İhracat	8,1	7,0	20,2	36,5	70,9	113,4	91,1	109,3	136,9
	İthalat	0,5	0,4	1,1	2,7	6,8	8,3	9,6	12,5	8,5
Azerbaycan	İhracat	230,4	225,2	231,4	315,5	403,9	528,1	695,3	1048,0	1666,0
	İthalat	95,6	78,1	64,6	122,6	135,5	272,3	340,5	330,0	928,0
Kazakistan	İhracat	118,7	119,8	160,2	234,0	355,6	459,9	696,8	1080,0	891,0
	İthalat	346,4	90,3	203,9	266,6	442,2	558,9	993,7	1284,0	2332,0
Kırgızistan	İhracat	20,6	17,4	24,0	40,9	74,7	89,5	132,2	181,0	191,0
	İthalat	2,4	6,3	17,6	10,9	13,4	14,1	27,5	45,0	48,0
Tacikistan	İhracat	4,5	15,6	10,9	29,5	41,6	46,7	71,8	118,1	176,4
	İthalat	16,5	13,7	40,7	57,0	62,8	47,3	118,4	143,3	147,7
Türkmenistan	İhracat	120,2	71,7	110,0	170,3	214,8	180,6	281,3	340,0	663,0
	İthalat	97,9	71,7	106,3	123,7	175,8	160,7	189,9	397,0	389,0
Özbekistan	İhracat	82,6	36,0	93,7	138,4	145,2	151,1	176,0	226,0	337,0
	İthalat	85,8	36,0	75,3	99,5	178,7	261,5	415,8	614,0	581,0
ECO Toplamı	İhracat	873,8	884,4	1041,9	1569,3	2206,1	2669,8	3341,0	4700,6	6246,0
	İthalat	1543,0	1237,6	1548,2	2735,7	3218,0	5108,3	8101,6	9972,8	13220,1
	Denge	-669,2	-353,2	-506,3	-1166,4	-1011,9	-2438,5	-4760,6	-5272,2	-6974,1

Kaynak: ECO Sekretariat, Statistics Database 2009'dan oluşturuldu.

4. Türkiye-ECO Arasındaki Ticaretin Durumu

Tablo 2'de Türkiye'nin ECO ülkeleriyle olan dış ticaretleri yıllar itibarıyla gösterilmektedir. Buna göre Türkiye'nin ECO bölgesine karşı sürekli artan oranda dış ticaret açığı verdiği görülmektedir. 2000 yılında dış ticaret

açığı 669,2 milyon dolar iken 2008 yılında bu değer yaklaşık 7 milyar dolara yükselmiştir. Ülkeler itibarıyla bakıldığında Afganistan, Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'la dış ticaret fazlası oluşurken; İran, Pakistan, Kazakistan ve Özbekistan'la dış ticaret açığı oluşmaktadır. Türkiye'nin ECO geneline karşı dış ticaret açığı vermesinin temel nedeni, bölgeden ithal edilen petrol, petrol ürünleri ve doğal gazdır.⁹

Tablo 3'de Türkiye'nin ECO ülkeleriyle olan ticaretinin ECO toplamı içindeki payları ile Türkiye'nin toplam dış ticareti içindeki payları verilmektedir. Buna göre, Türkiye'nin ECO bölgesinde ihracatta en büyük ticari ortağı İran, Azerbaycan ve Kazakistan'dır. İthalatta ise en büyük ticari ortak yine İran ve Kazakistan'dır. Bölgeye yapılan toplam ihracatın yaklaşık üçte birini; bölgeden yapılan toplam ithalatın ise yaklaşık üçte ikisini Türkiye İran'la gerçekleştirmektedir. Bu durumda Türkiye'nin ECO bölgesinde en büyük ticari ortağı İran'dır.

Tablo 3: Türkiye-ECO Toplam Dış Ticaretinin (%) Dağılımı

		Türkiye-ECO Toplam Dış Ticaretinin ECO Ülkelerine (%)					Türkiye'nin Toplam Dış Ticaretinde ECO				
		Dağılımı					Ülkelerine (%) Payı				
		2000	2005	2006	2007	2008	2000	2005	2006	2007	2008
İran	İhracat	26,98	34,19	31,93	30,66	32,50	0,84	1,24	1,25	1,34	1,54
	İthalat	52,86	67,92	69,45	66,33	62,02	1,50	2,97	4,03	3,89	4,06
Pakistan	İhracat	6,05	7,03	3,88	3,34	2,48	0,19	0,26	0,15	0,15	0,12
	İthalat	5,32	6,18	4,69	5,33	4,43	0,15	0,27	0,27	0,31	0,29
Afganistan	İhracat	0,93	4,25	2,73	2,33	2,19	0,03	0,15	0,11	0,10	0,10
	İthalat	0,03	0,16	0,12	0,13	0,06	0,00	0,01	0,01	0,01	0,00
Azerbaycan	İhracat	26,36	19,78	20,81	22,30	26,67	0,83	0,72	0,81	0,98	1,26
	İthalat	6,19	5,33	4,20	3,31	7,02	0,17	0,23	0,24	0,19	0,46
Kazakistan	İhracat	13,58	17,23	20,86	22,98	14,27	0,43	0,63	0,81	1,01	0,67
	İthalat	22,44	10,94	12,27	12,88	17,64	0,63	0,48	0,71	0,76	1,15
Kırgızistan	İhracat	2,35	3,35	3,96	3,85	3,06	0,07	0,12	0,15	0,17	0,14
	İthalat	0,15	0,28	0,34	0,45	0,36	0,00	0,01	0,02	0,03	0,02
Tacikistan	İhracat	0,51	1,75	2,15	2,51	2,82	0,01	0,06	0,08	0,11	0,13
	İthalat	1,07	0,93	1,46	1,44	1,12	0,03	0,04	0,08	0,08	0,07
Türkmenistan	İhracat	13,75	6,76	8,42	7,23	10,61	0,43	0,25	0,33	0,32	0,50
	İthalat	6,34	3,15	2,34	3,98	2,94	0,18	0,14	0,14	0,23	0,19
Özbekistan	İhracat	9,45	5,66	5,27	4,81	5,40	0,30	0,21	0,21	0,21	0,26
	İthalat	5,56	5,12	5,13	6,16	4,39	0,16	0,22	0,30	0,36	0,29
ECO	İhracat	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	3,15	3,63	3,91	4,38	4,73
	İthalat	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	2,83	4,37	5,80	5,86	6,55

Kaynak: ECO Secretariat Statistics Database 2009'dan oluşturuldu.

⁹ Uluslararası İlişkiler Stratejik Araştırmalar Merkezi, TÜRKSAM, <http://www.turksam.org/tr/a1372.html>, Erişim:23.08.2009

Türkiye'nin toplam ihracatı içinde ECO bölgesine yapmış olduğu toplam ihracatın oranı 2008 yılında %4,73 olmuştur. Aynı yıl gerçekleşen ithalat oranı %6,55'tir. Bu oranlara bakıldığında Türkiye'nin toplam dış ticareti içinde ECO bölgesinin çok büyük bir yer tutmadığı görülmektedir.

5. Çalışmanın Amacı ve Kullanılacak Yöntemler

Çalışmada Türkiye'nin ECO bölgesiyle olan ticareti analiz edilecektir. Analiz sonucunda Türkiye'nin bölgede hangi sektörlerde daha avantajlı konumda olduğu veya hangi sektörlerde daha dezavantajlı olduğu tespit edilecektir. Bölgeyle olan ticarete, ticaretin endüstri içi ticaret şeklinde mi yoksa endüstrilerarası ticaret şeklinde mi devam etmekte olduğu ortaya konulacak; Türkiye ile diğer ECO ülkelerinin ihracat yapıları karşılaştırılıp rekabet durumu ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi (RCA), Grubel-Lloyd İndeksi (G-L İndeksi) ve İhracat Benzerlik İndeksi (ESI) kullanılacaktır.

5.1. SITC ve Karşılaştırmalı Üstünlükler: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi

Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması (SITC), dış ticarete kullanılan malların sınıflandırılmasını sağlayan bir sistemdir.¹⁰ SITC, Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından hükümetlerin işbirliği ve uzmanların görüşleri alınarak hazırlanmış, uluslararası karşılaştırmalara olanak sağlamak amacıyla 1950 yılından itibaren kullanılması tavsiye edilmiştir. 1960'lara gelindiğinde birçok ülke dış ticaret istatistiklerini SITC ile ilişkili sınıflamalara göre düzenlemeye başlamış, uluslararası kuruluşların birçoğu da dış ticaret istatistikleri için SITC'yi temel almıştır. SITC, özellikle uluslararası dış ticaret verilerinin karşılaştırılmasında kullanılmaktadır.¹¹

Dış Ticaret hacminin artması ve teknolojik yenilikler nedeniyle SITC'nin revize edilmesi ihtiyaç haline gelmiş, sınıflama 4 defa revize edilmiştir. Halen 1986 yılına ait SITC Revize 3 (SITC-3) listesi kullanılmaktadır. Sınıflandırma birden beşe kadar basamaklı bir yapı ile oluşturulmuştur. SITC Revize 3 sınıflandırma listesi; 10 adet 1 basamaklı, 67 adet 2 basamaklı, 261 adet 3 basamaklı, 1033 adet 4 basamaklı, 3121 adet 5 basamaklı koddan oluşmaktadır. SITC-3 sınıflandırma listesinin, 1 basamaklı kodları aşağıda gösterilmiştir.

¹⁰ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, 3. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2002, s. 577

¹¹ Türkiye İstatistik Kurumu, *Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri*, Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi-2, TÜİK Matbaası, Ankara, Ocak 2008, s. 22.

SITC–3 Sınıflandırma Listesi:

0. Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri

1. İçki ve Tütün

2. Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler

3. Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler

4. Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar

5. Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Ürünleri

6. Baslıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar

7. Makineler ve Taşıt Araçları

8. Çeşitli Mamul Eşya

9. SITC'de Sınıflandırılmamış Eşyalar

SITC sınıflandırma yöntemiyle ülkelerin sahip oldukları karşılaştırmalı üstünlükler tespit edilmekte, avantajlı ve dezavantajlı oldukları mal grupları bu yöntemle ortaya konulmaktadır.¹² Belli bir döneme ait iki ülkenin ihracat ve ithalat verileri, SITC 1, 2, 3, 4 veya 5 basamağa göre elde edilip sıralandığında, söz konusu mal grubunda hangi ülkenin daha çok avantajlı veya hangi ülkenin daha az avantajlı olduğu büyük ölçüde tahmin edilebilmektedir. Örneğin SITC Revize 3'e göre 2 grubundan belli bir dönem boyunca A ülkesi ile B ülkesi arasındaki dış ticarete, A ülkesi B ülkesine daha fazla ihracat yapıp, daha az ithalat gerçekleştiriyorsa bu mal grubunda A ülkesinin B ülkesine karşı nispi olarak daha avantajlı olduğu veyahut B ülkesinin A ülkesine karşı nispi olarak daha dezavantajlı oldu-

¹² Örnek çalışmalar için bakınız:

Mustafa Ersungur, Alaattin Kızıltan ve Kerem Karabulut, "Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, S. 35, Erzurum, 2007, s. 285–310.

Hüseyin Altay, "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi Kapsamında Türk Endüstrilerinin Avrupa Birliği (15) Pazarındaki Rekabet Gücü Düzeylerinin İncelenmesi: 1995–2007", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, Ağustos 2008, s. 215–239.

Özge Aynagöz Çakmak, "Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama", *Ege Akademik Bakış*, Ege Üniversitesi, C. 5, S. 1-2, Ocak-Temmuz 2005, s. 65-76.

Özge Aynagöz Çakmak ve Şiir Yılmaz, "The Dynamic Effects Of Economic Integration: A Comparative Study On The Competitive Power Of Turkey And EU-8", *The European Trade Study Group (ETSG)*, April 2008, (<http://www.etsg.org/ETSG2008/Papers/Yilmaz.pdf>, E.T: 26.08.2009)

Helena Marques, "Trade Similarities Between Eastern and Southern Europe: Opportunities or Competition?", *The Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy*, Vol. 3, No: 2, Canada, 2002, p. 199-221,

ğu söylenebilmektedir. Bu durumda iki ülke arasında avantajlı olunan mal grubunda söz konusu ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu kabul edilebilmektedir.¹³

Ayrıca, literatürde ülkeler arasında var olan karşılaştırmalı üstünlüklerin göreceli kavramlarla değil de, sayısal yöntemlerle ölçülmesine yönelik farklı çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda ilk çalışmaları Liesner ortaya koymuştur.¹⁴ Daha sonra bu çalışmalar Balassa tarafından geliştirilmiş ve literatürde Balassa İndeksi olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Balassa'ya göre ülkeler arasındaki karşılaştırmalı üstünlükleri belirleyen birçok faktör bulunmaktadır. Hatta bu faktörlerin bazıları daha etkin iken bazıları da karşılaştırmalı üstünlüklerin belirlenmesinde nispeten daha zayıf kalmaktadır. Bu etkinlik ve zayıflığa bağlı olarak da bu faktörlerin ölçülmesi zorlaşmaktadır. Bu açıdan Balassa, gözlemlenebilir ya da gözlemlenmiş ticari ilişkileri temel alıp ölçülen karşılaştırmalı üstünlüğü "Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler"¹⁶ olarak adlandırmıştır.¹⁷ Bu alanda en çok kullanılan bir diğer kriter de T. L. Vollrath'ın geliştirdiği indekslerdir.¹⁸ Bu çalışmalarda indekisleme yöntemiyle ülkelerin açıklanmış ihracat değerlerinden karşılaştırmalı olarak ülkelerin avantajlı veya dezavantajlı olduğu sektörler tespit edilmeye çalışılmaktadır. Aşağıda formüle edilen indeks, literatürde geliştirilmiş ve yaygın olarak kullanılan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri ölçmeye yarayan bir indekstir.

$$RCA = \ln \left[\frac{X_{ij} / X_{it}}{M_{ij} / M_{it}} \right]$$

Denklemdede;

RCA : Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük indeksini,

X_{ij} : J ülkesinin i mal grubunda yaptığı ihracatını,

X_{it} : J ülkesinin i mal grubunda yaptığı toplam ihracatı,

M_{ij} : J ülkesinin i mal grubunda yaptığı ithalatı,

¹³ Ersungur, Kızıltan ve Karabulut, agm, s. 285-310.

¹⁴ H. H. Liesner, "The European Common Market and British Industry", *Economic Journal*, No. 68, 1958, pp. 302-316.

¹⁵ Bela Balassa, "Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage", *The Manchester School*, No. 33, 1965, pp. 99-123.

¹⁶ Orginal ifade Revealed Comparative Advantage'dir. (Balassa, *ibid*, pp. 99-123)

¹⁷ Altay, agm, s. 215-239.

¹⁸ Utku Utkulu, *Türkiye'nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2005, s. 14-17.

Mit : J ülkesinin i mal grubunda yaptığı toplam ithalatı ifade etmektedir.

RCA'nın alabileceği değerlere göre karşılaştırmalı üstünlüğün veya rekabet gücünün değerlendirilmesi ise şöyle yapılmaktadır:

İlgili sektör veya mal grubunda,

$RCA > 0,5$ ise ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünün yüksek olduğu;

$0,5 > RCA > -0,5$ ise karşılaştırmalı üstünlüğün marjinal sınırdaki olduğu,

$RCA < -0,5$ ise karşılaştırmalı üstünlüğün çok düşük olduğu yorumu yapılmaktadır.

5.2. Endüstriler Arası Ticaret ve Endüstri İçi Ticaret: Grubel-Lloyd İndeksi

Endüstriler arası ticaret (EAT) farklı nitelikteki endüstrilere giren malların ithalat ve ihracatına dayanan ticaret şeklidir. Özellikle gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında kendini gösterir. Az gelişmiş ülkeler sanayileşmiş ülkelere emek yoğun endüstrilerin mallarını ihraç edip, onlardan sermaye yoğun endüstrilerin mallarını ithal ederler.¹⁹ Klasik dış ticaret teorileri EAT'ı konu edinmektedir. Örneğin Heckscher-Ohlin Teorisi EAT ile açıklanmaktadır. Buna göre bir ülkenin emek yoğun mal olan bulunduğu ihraç edip buna karşılık sermaye yoğun cep telefonu ithal etmesi EAT olarak adlandırılabilir.²⁰

EAT, endüstriler arası uzmanlaşmayı öngörmektedir. Her ülke karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu endüstride uzmanlaşır. Ülkelerde belli endüstrilerde karşılaştırmalı üstünlükler artarken diğer endüstrilerde karşılaştırmalı üstünlükler azalır. Bunun sonucunda bir ülkenin ihraç ürünleri ile ithal ürünleri arasındaki benzerlikler sürekli azalır.²¹

Endüstri içi ticaret (EİT) ise, faktör girdileri ve tüketim açısından birbirlerine yakın ikame mallarının eş zamanlı ithalat ve ihracatı olarak tanımlanmaktadır.²² Bir başka ifadeyle, benzer özelliklerdeki ülkeler arası aynı endüstriye ait bir malın hem ithalatının hem de ihracatının yapılması sonucu ortaya çıkan ticaret EİT'tir. Özellikle sanayileşmiş ülkeler arasında

¹⁹ Seyidoğlu, agm, s. 170.

²⁰ Paul R. Krugman and Maurice Obstfeld, *International Economics Theory And Policy*, Sixth Edition, Addison-Wesley World Student Series, USA, 2003, pp. 67-91.

Robert M. Dunn and John H. Mutti, *International Economics*, 6th Edition, Routledge, New York, 2004, pp. 52-64.

Kenan Çelik, *Uluslararası İktisat*, 4. Baskı, Murathan Yayınevi, Trabzon, 2008, s. 101-139.

²¹ Robert J. Carbaugh, *International Economics*, Tenth Edition, Thomson South Western, USA, 2005, p. 77.

²² Feride Doğaner Gönel, "Tekstil Sektöründe Endüstri İçi Ticaret", <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/tekstilsayi21.doc>, Erişim: 25.08.2009

bu tür bir dış ticaret görülmektedir. Benzer faktör yoğunluktaki malların aynı ülke tarafından hem ithalatının hem de ihracatının yapılması EİT kavramıyla açıklanmaktadır.

Ekonomik entegrasyon teorileri açısından durum değerlendirildiğinde, iki ülke arasında EİT yapılıyorsa bu ekonomiler rakip ekonomi olarak, EAT yapılıyorsa bu ekonomiler de tamamlayıcı ekonomiler olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik entegrasyon teorisine göre, serbest piyasa koşullarına sahip rakip ekonomiler arasında daha çok endüstri içi ticaret, kaynakların daha etkin kullanımını sağlayacaktır. Bu bakımdan aynı endüstri içinde karşılıklı ticaretin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır

İki ülke arasındaki ticaretin EİT veya EAT olduğu, o ülke ekonomilerinin tamamlayıcı mı yoksa rakip ekonomiler mi olduğunun temel göstergelerinden biri olması nedeniyle önem arz etmektedir. Bu durumun tespiti iki ülke arasındaki ticaretin EİT mi yoksa EAT mı olduğunun ölçülmesiyle ortaya konulmaktadır. EİT ölçümlerinde Herbert Grubel ve Peter Lloyd'un klasikleşmiş denklemlerinden yararlanılır. Literatürde Grubel-Lloyd İndeksi olarak adlandırılır. Grubel-Lloyd denklemi aşağıda verilmiştir.

$$EIT = 1 - \frac{|X_{ij} - M_{ij}|}{(X_{ij} + M_{ij})}$$

Denklemden;

EİT : Endüstri içi ticaret katsayısını,

X_{ij} : J ülkesinin i malı ihracatını,

M_{ij} : J ülkesinin i malı ithalatını,

$X_{ij} + M_{ij}$: J ülkesinin i malındaki dış ticaret hacmini,

$|X_{ij} - M_{ij}|$: J ülkesinin i malındaki dış ticaret açığı veya fazlasını göstermektedir.

Bu denkleme göre EİT katsayısı “0” ile “1” arasında bir sayıdır. “0” çıkması EİT olmadığı, “1” olması ise bir endüstrinin malının ihraç ve ithalinin birbirine eşit olduğunu yani EİT’in maksimum olduğunu göstermektedir. Katsayı 1’e ne derece yaklaşırsa, EİT’in o derece fazla olduğu söylenir.

Bir mal değil de, bir mal grubunda EİT hesaplanmak istenirse, denklem aşağıdaki şekilde değiştirilmelidir.

$$EIT = 1 - \frac{|\sum X_{ij} - \sum M_{ij}|}{(\sum X_{ij} + \sum M_{ij})}$$

5.3. İhracat Yapısındaki Benzerlikler: İhracat Benzerlik İndeksi

Ülkelerin ihracat yapılarının benzer veya farklı olması ekonomik entegrasyonun başarı şartları arasında yer almaktadır. Aynı pazarda benzer ihracat yapılarına sahip ülkeler arasında rekabetin, farklı ihracat yapılarına sahip ülkelere oranla daha etkili olacağı beklenmektedir.²³ Rakip ülkelerin hangilerinin olduğunu belirlemek için Finger ve Kreinin'in geliştirdiği ihracat benzerlik indeksi (ESI) (Export Similarity Index) kullanılmaktadır.²⁴ ESI ile iki ülke veya ülke grubu arasındaki ihracatın benzerliğinin zaman içindeki değişimi gözlemlenebilir. Böylece ülkelerin ihracat yapısı ve ekonomik yapısının zaman içinde daha benzer ya da daha farklı hale gelme derecesi konusunda bir yorum yapılması mümkün olabilir.²⁵

ESI, aynı pazarda yer alan herhangi iki ülkenin, herhangi mal veya mal gruplarında pazara yapmış oldukları toplam ihracat içindeki paylarının minimum değerlerinin toplanmasıyla bulunur.²⁶ ESI aşağıdaki şekilde formüle edilmektedir.

$$ESI_{(ab,c)} = \sum_j \min \left[\frac{X_{j(a,c)}}{\sum_j X_{j(a,c)}}, \frac{X_{j(b,c)}}{\sum_j X_{j(b,c)}} \right]$$

Denklemden;

ESI (ab,c) : a ve b ülkelerinin c pazarındaki ihracat benzerlik indeksini,

$X_{j(a,c)}$: a ülkesinin c pazarına j malı ihracatını,

$\sum_j X_{j(a,c)}$: a ülkesinin c pazarına j malından toplam ihracatını,

$X_{j(b,c)}$: b ülkesinin c pazarına j malı ihracatını,

²³ Besim Üstünel, *Milletlerarası İktisadi Birleşme Teorisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1960, s. 34.

²⁴ J.M. Finger and M.E Kreinin, "A Measure of Export Similarity and Its Possible Uses", *Economic Journal*, No: 89, 1979, pp. 905-912.

²⁵ Koray Gürpınar ve Mehmet Barca, "Türk Mobilya Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücü Düzeyi ve Nedenleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, C. X, S. 1, 2008, s. 266.

²⁶ Güzin Erlat and Seda Ekmen, "Export Similarity and Competitiveness: The Case of Turkey in the EU Market", *Anadolu International Conference in Economics*, Econ Anadolu 2009, Eskişehir, p. 4.

$\sum X_{j(b,c)}$: b ülkesinin c pazarına j malından toplam ihracatını ifade etmektedir.

İhracat benzerlik indeksi, “0” ile “100” arasında bir değer almaktadır. ESI=0 olması, karşılaştırılan iki ülkenin ihracat yapılarının tamamen farklı olduğunu; ESI=100 olması ise, karşılaştırılan iki ülkenin ihracat yapılarının tamamen benzer olduğunu göstermektedir.

ESI değeri ne kadar yüksek hesap edilirse, iki ülke ekonomilerinin o denli rakip veya iki ülke arasında rekabetin o denli yüksek olduğu anlamına gelmektedir.²⁷

6. Analiz Sonuçları ve Yorumlar

Türkiye ile ECO bölgesi arasında 2000–2008 dönemi dış ticaret verileri SITC-3’e göre mal grupları bazında dağılımları Tablo 4’te yer almaktadır. Her mal grubuna ait RCA değerlerinin de hesaplandığı tabloda X Türkiye’nin bölgeye ihracatını; M ise Türkiye’nin bölgeden ithalatını temsil etmektedir. Tablo yardımıyla Türkiye’nin ECO bölgesinde hangi mal gruplarında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, hangi mal gruplarında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tablo 4: SITC -3’e Göre Türkiye-ECO Dış Ticaret Verileri ve Hesaplanan RCA İndeks Değerleri

	0		1		2		3		4		5		6		7		8	
	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M	X	M
2000	129989	19877	8801,8	171	25775	185418	23934,6	980414	5553	1505	114249	14181	266413	320261	202003	8814	89807	11207
2001	128589	21917	3429	0	17524	83506	22921	825869	1337	0	120988	23808	237131	280605	312607	7816,8	68733	18157
2002	104948	85454	16889	0	10652	225149	18072	873594	749	0	163370	36866	339702	479431	300699	5571	93791	12319
2003	116332	182564	44338	3	20376	108484	26237	140343	1304,9	18	204774	33740	544618	622929	439940	10888,7	197530	21662
2004	121545	52121	40744	52700	22588	173388	59781	1559409	1945	219	246455	97042,3	824492	795989	591672	315752	247571	18157
2005	179046	63388	78980	49	25107	144422	75104	2847659	3645	64,8	379896	97678,7	976957	1417312	886802	11556	389633	23663
2006	214448	104193	127565	269	30055	215486	49080	4122987	268269	0	496986	276929,8	1194947	2513570	1085834	17717	487707	44495
2007	248846	256283	102732	16	37954	237126	35197	5403515	5397	0	579701	317409	1597809	2460085	1432607	30124	607897	70020
2008	321764	528303	101136	2	44519	205972	217400	6372335	6999	0	731914	342014	2185622	2687225	1312042	36241	770138	128385
RCA	0,69		2,81		-1,38		-3,34		5,61		1,41		0,18		3,28		2,66	

X=İhracat

M= İthalat

Kaynak:UN, United Nations Statistics Division – Commodity Trade Statistics (COMTRADE) verilerine dayanılarak oluşturulmuştur.

²⁷ Ali Rıza Sandalcılar, *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın Ticari Analizi -SITC Sınıflandırılması ve Çekim Modeli Üzerine Bir Uygulama-*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2010, s. 83-89.

Mal grupları bazında hesaplanan RCA indeks değerleri büyükten küçüğe doğru sıralandığında Türkiye-ECO arasında karşılaştırmalı üstünlükler ortaya çıkarılmış olur.

Tablo 5: Türkiye'nin ECO Bölgesinde Karşılaştırmalı Üstünlüğe Sahip Olduğu Mal Grupları

Sıralama	SITC Mal Grubu Nosu	SITC Mal Grubu Adı I	RCA İndeksi	
1. Sırada	4	Hayvansal, Bitkisel, Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar	5,61	Kar. Üst. Var
2. Sırada	7	Makineler ve Taşıt Araçları	3,28	
3. Sırada	1	İçki ve Tütün	2,81	
4. Sırada	8	Çeşitli Mamul Eşya	2,66	
5. Sırada	5	Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Ürünleri	1,41	
6. Sırada	0	Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri	0,69	
7. Sırada	6	Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar	0,18	Kar. Üst. M.S.
8. Sırada	2	Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler	-1,38	Kar. Üst. Yok
9. Sırada	3	Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler	-3,34	

Kaynak: Tablo 4'deki verilerden oluşturulmuştur.

Tablo 5'te de görüldüğü gibi Türkiye bölgede en fazla karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu mal grubu "Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar (4)" dir. Bu gruba ait RCA indeksi 5,61 olarak hesaplanmıştır. İkinci sırada "Makineler ve Taşıt Araçları (7)"; üçüncü sırada "İçki ve Tütün (1)"; dördüncü sırada "Çeşitli Mamul Eşya (8)"; beşinci sırada "Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Ürünleri (5)"; altıncı sırada "Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri (0)" gelmektedir. Bu gruplara ait RCA indeksleri sırasıyla (3,28); (2,81); (2,66); (1,41) ve (0,69) olarak hesaplanmıştır. Yedinci sırada "Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar (6)" grubu yer almakta ve bu grupta RCA indeksi (0,18)'dir. Bu durumda bu mal grubunda karşılaştırmalı üstünlüğün marjinal sınırlar arasında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sekiz ve dokuzuncu sırada "Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler (2)" ve "Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler (3)" grubu yer almaktadır. RCA indeksleri, bu mal gruplarında (-1,38) ve (-3,34) olarak hesaplanmıştır. Türkiye ECO bölgesinde bu mal gruplarında

karşılaştırmalı üstünlüğe sahip bulunmamaktadır. Bir diğer ifadeyle Türkiye bölgesinde bu mal gruplarında dezavantajlı konumda yer almaktadır.

Tablo 6: Türkiye-ECO G-L İndeksi

Yıllar	0	1	2	3	4	5	6	7	8
2000	0,27	0,04	0,27	0,05	0,43	0,22	0,91	0,08	0,22
2001	0,29	0,00	0,35	0,05	0,00	0,33	0,99	0,05	0,42
2002	0,90	0,00	0,09	0,04	0,00	0,37	0,83	0,04	0,22
2003	0,78	0,00	0,32	0,04	0,03	0,32	0,93	0,05	0,20
2004	0,60	0,87	0,23	0,07	0,20	0,57	0,98	0,70	0,14
2005	0,52	0,00	0,30	0,05	0,03	0,41	0,82	0,03	0,11
2006	0,65	0,00	0,24	0,02	0,00	0,72	0,64	0,03	0,17
2007	0,99	0,00	0,28	0,01	0,00	0,71	0,79	0,04	0,21
2008	0,76	0,00	0,36	0,06	0,00	0,64	0,90	0,04	0,29
Ortalama	0,64	0,10	0,27	0,04	0,08	0,47	0,87	0,12	0,22

Kaynak: UN, *Commodity Trade Statistics Database* (COMTRADE) verilerine dayanılarak hesaplanmıştır.

2000–2008 döneminde Türkiye ile ECO bölgesi arasında oluşan ticaretin EİT mi yoksa EAT mı olduğu G-L indeksi hesaplamaları ile Tablo 6’da gösterilmiştir. Buna göre, Türkiye’nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu 5 numaralı mal grubunda G-L indeksi sürekli bir artış göstermekte ve var olan EAT, EİT’e doğru kaymaktadır. Bu mal grubunda ortalama G-L indeksi 0,47’dir. Türkiye’nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu 1, 4, 7 ve 8 numaralı mal gruplarında ticaret EAT şeklindedir; 6 numaralı mal grubunda ortalama G-L indeksi 0,87 olarak hesaplanmış ve bu grupta ticaretin EİT şeklinde devam etmekte olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin bölgedeki karşılaştırmalı üstünlüğünü kaybetmeye başladığı 0 numaralı mal grubunda ise G-L indeksi ortalama 0,64 olarak hesaplanmıştır, bu mal grubunda da ticaret EİT şeklinde yapılmaktadır. Türkiye’nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığı 2 ve 3 numaralı mal gruplarında ise G-L indeksi oldukça düşük hesaplanmıştır, ticaret bu mal gruplarında EAT şekli kendini göstermektedir.

Türkiye ile ECO bölgesi arasındaki ticaret değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisi ile bölge ekonomileri arasında ticaretin çok büyük oranda EAT şeklinde yapıldığı ve bu durum ekonomik entegrasyonlar teorisi açısından incelendiğinde Türkiye ekonomisi ile bölge ekonomilerinin rakip ekonomiler olmaktan ziyade, tamamlayıcı ekonomiler konumunda olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 7:Türkiye-ECO İhracat Benzerlik İndeksi

ECO Ülkeleri	İran	Pakistan	Afganistan	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye	27	60	13	34	40	52	42	50	52

Kaynak: UN, United Nations Statistics Division, *Commodity Trade Statistics Database* verilerine dayanılarak oluşturulmuştur.

Türkiye ile diğer ECO ülkelerinin ihracat yapılarının karşılaştırılabilmesi için ihracat benzerlik indeksleri (ESI) hesaplanmıştır. Tablo 7’de gösterilen ESI göz önüne alındığında, ECO bölgesine Türkiye’nin yaptığı ihracat sırasıyla en fazla Pakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan, İran ve Afganistan’a benzemektedir. Pazarda Türkiye’nin en güçlü rakibi Pakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gözükmektedir.

7. Sonuç

ECO, 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuş bir bölgesel ekonomik örgüttür. 1992 yılında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ı bünyesine dâhil ederek üye sayısını 10’a yükseltmiştir. Üye ülkeler arasında ileri düzeyde ekonomik işbirliği hedeflenmektedir. Özellikle bölgede ticaretin kolaylaştırılması ve arttırılması için yoğun gayretler gösterilmektedir.

Türkiye’nin dış ticaretinde ECO bölgesinin önemi her geçen gün artmaktadır. 2000 yılında Türkiye’nin toplam ihracatı içinde ECO ülkelerinin payı %3,15 iken, bu oran 2008 yılında %4,73’e ulaşmıştır. Benzer durum ithalat için de söz konusudur. 2000 yılında %2,83 olan oran, 2008 yılında %6,55’e yükselmiştir. Yıllar itibarıyla Türkiye’nin ihracat ve ithalatındaki artış da göz önüne alındığında, ECO ülkelerinin paylarındaki artış daha fazla önem arz etmektedir.

SITC yardımıyla yapılan analizlerde Türkiye’nin ECO bölgesinde altı mal grubunda karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu, iki mal grubunda karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunmadığı ve bir mal grubunda ise karşı-

laştırmalı üstünlüğün marjinal sınırlar arasında kaldığı tespit edilmiştir. Karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan mal grupları sırasıyla “Hayvansal, Bitkisel Katı ve Sıvı Yağlar, Mumlar (4)”; “Makineler ve Taşıt Araçları (7)”; “İçki ve Tütün (1)”; “Çeşitli Mamul Eşya (8)”; “Başka Yerde Belirtilmeyen Kimya Sanayi ve Ürünleri (5)”; “Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri (0)”dir. Karşılaştırmalı üstünlüğün bulunmadığı mal grupları ise “Akaryakıt Hariç Yenilmeyen Hammaddeler (2)” ve “Mineral Yakıtlar, Yağlar ve Alkali Ürünler (3)”dir. Karşılaştırmalı üstünlüğün marjinal sınırlar içerisinde olduğu mal grubu “Başlıca Sınıflara Ayrılan İşlenmiş Mallar (6)”dir.

Diğer yandan bölge ülkeleri ile yapılan ticaretin ağırlıklı olarak daha çok EAT şeklinde olması, bu ülkeler ile Türkiye arasındaki entegrasyonun tamamlayıcı ekonomiler arasındaki entegrasyona örnek teşkil ettiğini göstermektedir. Bu bakımdan bölge içinde ticaretin geliştirilmesinin daha çok tarifelerin indirilmesi ekseninde olması yerine, ülkelerin gelir artışlarına bağlı bir seyir izlemesi muhtemeldir.

Genel anlamda Türkiye bu ülkelere mamul mallar ihraç etmektedir. Bu malların katma değerinin hammaddelere göre daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Ancak mamul mal üretiminde Türkiye’nin diğer dünya ülkeleri ile rekabet halinde olması, bu malların ECO bölgesine ihracatını da etkileyecektir.

Sonuç itibarıyla ECO bölgesine dâhil ülkeler arasındaki ticaretin geliştirilebilmesi için, özellikle sanayi ve teknoloji alanında işbirliğinin ileri götürülmesi ve böylece üye ülkelerin ekonomik yapıları ve üretimlerinin çeşitlendirilmesi ile gelir seviyelerinin artırılmasının yararlı olacağı ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Altay, Hüseyin. “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi Kapsamında Türk Endüstrilerinin Avrupa Birliği (15) Pazarındaki Rekabet Gücü Düzeylerinin İncelenmesi: 1995–2007”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21, Ağustos 2008, s. 215-239,
- Aynagöz Çakmak, Özge. “Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Rekabet Gücü: Türkiye Tekstil ve Hazır Giyim Endüstrisi Üzerine Bir Uygulama”, *Ege Akademik Bakış*, Ege Üniversitesi C. 5, S. 1–2, Ocak-Temmuz 2005, s. 65–76.
- Balassa, Bela. “Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage”, *The Manchester School*, No. 33, 1965, p. 99–123.
- Carbaugh, Robert J. *International Economics*, Tenth Edition, Thomson South Western, USA, 2005.
- Çakmak Aynagöz, Özge and Şiir Yılmaz. “The Dynamic Effects of Economic Integration: A Comparative Study on the Competitive Power of Turkey and EU-8”, *The European Trade Study Group (ETSG)*, April 2008, (<http://www.etsg.org/ETSG2008/Papers/Yilmaz.pdf>, E.T: 26.08.2009)
- Çelik, Kenan. *Uluslararası İktisat*, 4. Baskı, Murathan Yayınevi, Trabzon, 2008.
- Dunn, Robert M. and John M. Mutti. *International Economics*, 6th Edition, Routledge, New York, 2004.
- ECO Sekreteryası, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim: 24.05.2010
- ECO Ticaret Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim: 24.05.2010
- ECO Gümrük Konularında Karşılıklı Yönetimsel Yardımlaşma Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim: 01.06.2010
- ECO Transit Taşımacılık Çerçeve Anlaşması, <http://www.ecosecretariat.org>, Erişim:01.06.2010
- Erlat, Güzin and Seda Ekmen. “Export Similarity and Competitiveness: The Case of Turkey in the EU Market”, *Anadolu International Conference in Economics*, EconAnadolu 2009, Eskişehir.

- Ersungur, Mustafa, Alaattin Kızıltan ve Kerem Karabulut. "Türkiye İle Diğer Türk Cumhuriyetlerinin Ekonomik İlişkilerinin Analizi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 14, S. 35, Erzurum, 2007, s. 285-310.
- Eşiyok, B. Ali. "Türkiye Ekonomisinin Rekabet Gücündeki Gelişmeler ve Faktör Kullanım Yoğunluklarına Göre Dış Ticaretin Yapısı", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, C. 44, S. 514, 2007.
- Finger, J.M. and M.E. Kreinin. "A Measure of Export Similarity and Its Possible Uses", *Economic Journal*, Number: 89, 1979, p. 905-912.
- Gönel, Feride Doğaner. "Tekstil Sektöründe Endüstri İçi Ticaret", (<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/TanitimKoordinasyonDb/tekstilsayi21.doc>, Erişim: 25.08.2009)
- Gürpınar, Koray ve Mehmet Barca. "Türk Mobilya Sektörünün Uluslararası Rekabet Gücü Düzeyi ve Nedenleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, C. X, S. 1, 2008.
- Işık, Orhan. "Trade Facilitation and Trade Development Strategy: ECO Experience", *UNCTAD, Expert Meeting on Trade Facilitation as an Engine for Development*, Geneva, 21-23 September 2005.
- Kızıltan, Alaattin ve Ali Rıza Sandalcılar. "Türkiye-Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Arasındaki Potansiyel Ticaret: Çekim Modeli Yaklaşımı", *II. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, 28-30 Mayıs 2010, Sakarya.
- Krugman, Paul R. and Maurice Obstfeld, *International Economics Theory and Policy*, Sixth Edition, Addison-Wesley World Student Series, USA, 2003.
- Liesner, H. H. "The European Common Market and British Industry", *Economic Journal*, Number: 68, 1958, p. 302-316.
- Marques, Helena. "Trade Similarities Between Eastern and Southern Europe: Opportunities or Competition?", *The Estey Centre Journal of International Law and Trade Policy*, Vol. 3, No. 2, 2002 Canada, p. 199-221,
- Sandalcılar, Ali Rıza. *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın Ticari Analizi -SITC Sınıflandırılması ve Çekim Modeli Üzerine Bir Uygulama-*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Erzurum, 2010.

- Seyidoğlu, Halil. *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, 3. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul, 2002.
- Seyidoğlu, Halil. *Uluslararası İktisat*, 3. Baskı, Can Yayınları, İstanbul 2002.
- Şimşek, Nevzat, Dilek Seymen ve Utku Utkulu. “Turkey’s Competitiveness in the EU Market: A Comparison of Different Trade Measures”, *European Trade Group, 9th Annual Conference*, Athens University of Economics and Business, 2007.
- Şimşek, Nevzat ve Said Azizullah Sadat. “ECO Pazarında Türkiye:1997–2005 Dönemi Rekabet Gücü Analizi”, *Sosyoekonomi*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Temmuz-Aralık 2009.
- Tahir, Pervez. “Prospects of Economic Integration among the ECO Countries”, *The Pakistan Development Review*, Vol: 43, No: 4, Part: II, Winter 2004, pp. 913-923.
- TÜİK. *Dış Ticaret İstatistikleri ve Endeksleri*, Sorularla Resmi İstatistikler Dizisi–2, TÜİK Matbaası, Ankara, Ocak 2008.
- TÜRKSAM. Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi, <http://www.turksam.org/tr/a1372.html>, Erişim:23.08.2009.
- Utkulu, Utku. *Türkiye’nin Dış Ticareti ve Değişen Mukayeseli Üstünlükler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2005.
- Üstünel, Besim. *Milletlerarası İktisadi Birleşme Teorisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1960.

Türk Halk İnanmalarında Dunganlar

Yaşar KALAFAT¹
Derya YELİS²

Özet

Dunganlar, ‘dönmeler / döngeler’ olarak anlayabileceğimiz bir topluluktur. Daha geç dönemlerde Budizm’den İslamiyet’e geçtikleri için bu şekilde adlandırılmış olmalıdırlar. 1877 ile 1883 yılları arasında Çin’den Kırgızistan topraklarına göç etmişlerdir. Çin’de iken birkaç milyon oldukları tahmin edilen Dunganlar göçler sırasında çok zayıf vermişlerdir. Sovyetler Birliği döneminde toplan nüfusları Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan’a dağılmış halde ancak 120 bin civarında idi. 2009 nüfus sayımı sonuçlarına göre Kırgızistan’da yaşayan Dunganların sayısı 58.400’tür. Bu bildiride Dunganların etnik kimliklerine dair farklı görüşlere de yer verilmiş; Kırgızistan Dunganlarının kısa tarihleri ve yerleşim yerleri ele alınmıştır. Dungan halk inanmalarına dair bilgi verilirken; Dungan inanç dünyası, doğum ve doğumla ilgili inançlar, evlilik ve evliliğe yönelik inanmalar, ölüm ve ölümlle ilgili inançlar ile diğer inançlar değerlendirilmiştir. Yapılan karşılaştırmalar sonunda Dunganlara ait halk inançlarının diğer Türk halkların inançları ile birçok noktada birleştiği görülmüştür. Farklı olanlara da makale içinde işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *doğum, evlilik, ölüm, bereket, Budizm, İslam*

¹ Dr., Halkbilim araştırmacısı, yasarkalafat@gmail.com

² Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu Öğretim Görevlisi, d_yelis@hotmail.com

The Turkish Folk Beliefs at Dungans'

Abstract

Dungans', also referred to 'dönmeler/döngeler', may be understood as a community. They may be called as such because they converted to Islam from Buddhism at a later period. They migrated to Kyrgyzstan from China between 1877 and 1883. While they were in China, their population was to be thought around a few million. However, they gave so many casualties as the time of migration. During the Soviet Union era, their total population was around 120,000 and spread in Kyrgyzstan, Uzbekistan and Kazakhstan. According to 2009 population census, Dungans' population living in Kyrgyzstan is 58,400. Different views were given regarding Dungans' ethnic identity in this paper. Kyrgyz Dungans' short history and settlement places were also discussed in the paper. As providing information about Dungans' beliefs, birth and birth related beliefs, marriage and marriage oriented beliefs, death and death related beliefs and other beliefs were evaluated. After making a comparison, it was seen that Dungans' beliefs meet at a common ground with other Turkish people's beliefs. The different ones also pointed at in the article.

Keywords: *birth, marriage, death, fertility, Buddhism, Islam*

1. Giriş

Dunganlar konusunu ele alma fikri, II. Uluslararası Türk Kültür Kongresi münasebetiyle Nisan 2010'da Çeşme'de doğdu. Türk kültür coğrafyasındaki ana dili Türkçe olmayan halkların halk kültürleri tartışılıyordu. Yakutistan'da yaşamakta olan anadili Türkçe olan Kamlık inançlı Altay Türk topluluklarından Dolganlarla İslamiyet'i din olarak kabul etmiş Dunganların farklı toplumlar olduğu gerçeği de böylece açığa çıkmış olacaktı. O gün alandan derleme yapma ve yapılan derlemelerin karşılaştırmalarının yapılması üstlenildi. Bu vesile ile muhtemelen alanındaki ilk çalışmalarından birisi yapılmış oldu. Çalışmada; "Kırgızistan'da Dunganlar" bölümünde Dunganlar hakkında kısa tarihi bilgi verilirken; bölgeye ne zaman ve hangi şartlarda geldikleri, nerelere ne şekilde yerleştikleri, buldukları toplumun demografik yapısı içerisindeki yerleri, kültürel etkinlikleri ve bugün itibarıyla işgal alanları üzerinde duruldu.

Dunganlar, batı Türkçesi ile ifade edersek Döngenler/Dönmelerdir. Eski dinleri olan Budizm'den İslam'a geçmiş Müslüman Kırgız Türk toplumu ile bütünleşmişlerdir. Kırgız Müslümanlığında Kamlık inanç sisteminin bariz izlerinin yaşadığı bilinmektedir. Böylece Müslüman toplumların inanç dünyasında Budizm'in izlerini ararken Döngenler farklı bir laboratuvar özelliğindedir. Esasen bir Budizm-Kamizm inanç sentezi olarak bilinen ve 'Ak Din' diye tanımlanan inanç çevrelerinin olduğu da bilinmektedir. Günümüzde Azerbaycan ve Anadolu Türklüğü halk inanmalarında yaşamakta olan Budizm izlerinin yeri de yeterince tanımlanamamıştır. Bu itibarla Döngenler/Dunganlar, Türk halkların halk inanmalarını inceleyenler için çok önemli bir araştırma vasatıdır.

Kırgızistan'da Hıristiyan Karluk Türkleri de bulunmaktadır. Bunlar İli havzası ve Çüy nehrinin yukarı mecralarında Navakath şehri çevresinde yaşamaktadırlar. Karlukların, Suriyeli Nesturi misyonerleri tarafından Hıristiyanlaştırıldıkları görüşü oldukça yaygındır. Ayrıca Kaşgar ve Navakath bölgelerinde Moğol istilası döneminde Katolik Hıristiyanlık baş göstermişti. IX. ve X. yüzyıllarda Kırgızlar üzerinde Altay-Doğu Türkistan'a yakın çevrelerdeki Budist sanatı ve Maniheizm kültürünün etkileri de görülmektedir.³

³ Mustafa Erdem, "Kırgız Türkleri", *Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Dungan halk inanmaları konusu incelenirken benzerlerinde olduğu gibi hayatın doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş safhaları sıralaması esas alındı. Ayrıca Dungan halk inanmalarını tanıtıcı, ayna, süpürge ve benzeri konulara dair açıklamalar yapıldı. Alandan yapılmış her tespitin hemen ardından Türk kültürlü halklar arasındaki aynı konulu inançlara kısaca yer verilerek varsa benzerliklere ve farklılıklara işaret edildi.

Dunganların Kırgızistan Türk kültür coğrafyasındaki sosyo-kültürel konumları, Anadolu Türk kültür coğrafyasındaki Patriyotların durumunu andırmaktadır. Patriyotlar da 88 yıl evvel 1 Mayıs 1923 tarihinde yapılmış Mecburi Nüfus Göçü Anlaşması gereğince Türkiye'yi yurt edinmiş, geçmişte Ortodoksluktan Müslümanlığa geçmiş Rum asıllı Türklerdir. Patriyotlar, ana dilleri Rumca olduğu halde, günümüzde Rumcanın yanı sıra Türkçe de konuşmaktadırlar.

Patriyotların beslenme, eğlence gibi kültürleri, halk oyunları, halk musikileri, gelenekleri, Anadolu halk kültüründen genelde pek farklılık göstermez. Onlar kültürleri ile Anadolu Türk kültürüne melez kültür rengi katmışlardır.⁴ Bize göre Dunganlar için de aynı şey söylenebilir.

Ancak, Türk tarih araştırmacılarından Zeki Velidi Togan *Umumi Türk Tarihine Giriş* isimli eserini yazdığı yıllarda Döngenlerin Çin'de birkaç milyon olduklarını belirtmektedir. Döngen toplumunun tamamen Müslüman olup kavmiyet itibariyle de kendilerini 'Eski Türk' saydıklarını belirtmektedir.⁵ Togan'ın açıklamalarına göre Döngenler Budizm'den Müslümanlığa döndükleri için bu ismi almamışlardır. "Moğollar zamanından kalan ve sonraları Doğu Türkistan'da cereyan eden hadiselerde kuzey Çin'e gidip yerleşen ve Çinlileşen Müslüman Türk unsurlar Döngen ismiyle tanınmışlardır."⁶

Bu tespitten yola çıkarak, Döngenlerin halkiyatında yaşayan Kamalık inanç geleneklerinin onların bidayetden inanç biçimlerinin bir parçası oldukları söylenebilir. Nitekim Togan, Eberhard'a da gönderme yaparak, "Birçok yerde eski örf ve adetlerini hatta antropolojik hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir."⁷ demektedir.

⁴ Serdar Bombacı, "1923 Yılında İmzalanan Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesi Bağlamında Kültürel Açıdan Patriyotlar", *Folklor Halkbilim Dergisi*, S. 70, Ekim 2010, s. 45-52.

⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 2.

⁶ *Age*, s. 150.

⁷ *Age*, s. 150.

Dungan etnik kimliği ile ilgili araştırmalar Kırgızistan'da da yapılmaktadır.⁸

Dungan halk inançları kültürünün Kırgızistan genel halk inanmaları kültürüne katkısını anlamak için Dungan olmayan Kırgızların halk inançlarının tespiti yeterli olmamıştır. Bu ihtiyaç, arşivimizin yanı sıra büyük ölçüde Kemal Polat'ın çalışmaları ile giderilmiştir.⁹ Dunganların Müslüman olmamış ve Kırgızistan'a geçmemiş soydaşlarının halk inanç kültürünün yakından görülebilmesine ihtiyaç vardır. Bu yapılabildiği takdirde Dunganların inanç katmanlaşmasının derinliklerine gidilebilecektir. Kırgızistan halk inanmalarının bir kısmını Kazaklar, Karakalpaklar, Özbekler ve

⁸ Aşağıda yer alan tüm bilgiler Kırgız Bilimler Akademisince (NAUK) Çin-Dungan Araştırma Merkezinin onayı ve merkezin üyesi olan Prof.Dr. M.X. İmazov redaktörlüğünde 2009 yılında basılmış olan *Dungan Ansiklopedisi*'ndeki 10, 11 ve 13. sayfalarda yer almaktadır.

Каунагын орјинал ади: «Дунганская Энциклопедия», Институт этнического и культурного наследия Академии Наук Кыргызской Республики, Бишкек-2009, С.10–11–13.Главный редактор- М.Х. Имазов, доктор филологических наук, профессор .

H. Yusurov'a göre Dunganlar tarih araştırmalarında yer alan Togon (Tu-YU-Hun: Çince) halkından gelmektedir. (Togan Çarlığı: çarlık deniyor ama bir devlet olabilir) Togonlar Saydam dağ steplerinin geniş bir alanında yerleşik haldeydiler. Togonların yükselişi Tan İmparatorluğu zamanına denk gelir (618–907). Togonlar Doğu Tibet kabileleri tarafından yok edilmiştir. 663 yılında Nohebo liderliğindeki Togon askerleri Tibetlilere yenilir, sağ kalanlar Çin'in Lancou bölgesine kaçarlar, orada yaşamlarına devam ederler ve böylece Dunganlar oluşmaya başlar.

Stratanoviç'e göre ise Dunganlar Kidan İmparatorluğunun Mancur Bölgesindeki Turugan yerli halkından gelmektedir. Kidanlar hakkındaki ilk bilgiler Çin yazılı kaynaklarında M.Ö. 471 yılına aittir. (Vasilyev, *Orta Asya'nın Doğu Bölgeleri Tarihi*, 10 ve 13. yy, 1857, s. 8 / Васильев В.П. История и древности восточной части Средней Азии от X-XIII вв. (с приложением перевода китайских известий о киданях, чжурчженях и монголо-татарах).-СПб., 1857.-С. 8.) Turugan: Bir rivayete göre 'debisi hızlı akarsu' anlamına gelmektedir. Bir başka rivayete göre de 'nehirin yukarı kıyısında yaşayanlar' anlamına gelmektedir. Bu Turugan halkı Dunganların atalarıydı. Bu bilgi antropoloji ve kültür araştırmalarına dayanmaktadır.

Ancak Çin ve Dungan araştırmacılarının efsanelerden de yararlanarak yaptığı pek çok çalışmaya rağmen Dunganların kökeninin tek bir halktan geldiğini söylemek şimdiye kadar mümkün olmamıştır.

M. Ya. Suşanlo'ya göre ise Tangut (Çince: Si Sa) devletinin tarih ve kültürü araştırılırken Dunganların kuzey grubunun oluşmasında söz konusu devletin büyük katkıları olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bilgi Kiçanov Y. İ. *Si Sa Devlet Sistemi* adlı kitapta yer almaktadır. 1959, s. 103 / Кычанов Е.И. Государственное устройство Си Ся// Уч. Зап. ЛГУ.- №281.- Сер. Востоковед.наук.- Выпуск 10.- 1959.- С. 103.

Çin Araştırmacısı Lin Gan ise Dungan halkının Pers, Arap, Uygur, Han, Moğol halklarından ortaya çıktığını iddia etmektedir. Günümüzdeki araştırmacılar da Çin'e sonradan gelen bu halklardan Dunganların oluştuğunu söylemektedirler.

Çinliler Dunganlara 'hueyhuey' demektedir. Diğer yandan Çin-Dungan araştırmacılarına göre Çin'in doğu bölgesi de aynı adla anılmaktadır. Yani 'hueyhuey' hem Dungan halkını hem de Çin'in doğu bölgesini ifade etmektedir. Bay Şou'i'ye, Han Daocen'e ve Din İmin'e göre bu isme ilk olarak -Çin geleneklerinde yer alan soy sistemine göre- Sun soyu zamanındaki kaynaklarda rastlanmaktadır. (M.Ö. 960–1279) Bu isim o zamanlar doğudan yani Arabistan, Pers ve Orta Asya'dan gelenler için kullanılmaktaydı. Aynı isim diğer Dungan kaynaklarında da yer almaktadır.

⁹ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2005.

Ruslarınki ile karşılaştıran çalışmalar da yapılmıştır.¹⁰ Alanın teorik çalışması ise Nezir Temur tarafından gerçekleştirilmiştir.¹¹

2. Kırgızistan'da Dunganlar

Orta Asya Dunganları, 130 sene önce Çin'den buraya Rusya İmparatorluğu döneminde göç etmiş olan Dunganlardır. Tsin İmparatorluğu Dungan topluluklarına baskı yapınca, Dunganlar, Çin'in kuzey-batısında ayaklandılar. Ancak ne yazık ki topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Dungan askerleri, aileleriyle birlikte Ak-Su (Sincan) şehrinde Rusya sınırlarına doğru üç fasıla ile akın ederek göç etmeye başladılar.

1877 Ekim başında Yusuf Hazret liderliğindeki Gansuy Dunganları, Rusya Çarlığına sığınan ilk Dungan gruptur. Çok uzun bir yolculuktan sonra bugünkü Karakol şehrine 1116 kişi ulaşabilmiştir. Şehirden 6–7 km uzaklıkta verilen topraklara yerleşmişler ve kurmuş oldukları bu köye 'İrdik' adını vermişlerdir. Halen bu köy aynı adla bir Dungan köyü olarak varlığını sürdürmektedir.

Göçlerin en büyüğünü Şensi bölgesinden gelen grup oluşturmuştur. Dunganlar, Bay Yanhu önderliğinde Rusya sınırlarını Aralık 1877'de geçerek Narın şehrine, 27 Aralık'ta da 3314 kişi olarak Tokmok şehrine ulaşabilmiştir.

Üçüncü göç akını ise Gansuy Dunganlarınınıdır. Bu göç, Madajen liderliğinde gerçekleştirilmiş ve daha güneydeki Fergana vadisine kadar uzanmıştır. Bunlar da, 1878 yılında 779 kişi olarak Oş şehrine varmışlardır.

Dördüncü göç ise 1881–1883 yılları arasında gerçekleşmiştir. Kısacası günümüzde Kırgızistan'da yaşayan Dunganlar, genellikle Çin'in Gansu ve Şensi bölgelerinden gelmiş olan Dunganların torunlarıdır.

Eski Sovyetler Birliği sınırlarında yaşayan toplam Dungan nüfusu, 120 binden fazladır. Büyük çoğunluğu Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan topraklarında yerleşik durumdadır. 2009 nüfus sayımına göre Kırgızistan'da kayıtlı Dungan nüfusu 58.400'dür, ancak gerçekte 60 binden fazla olduğu söylenmektedir. Yine 2009 istatistikî bilgilerine göre, Dunganlar Kırgızistan içerisinde yaşayan toplumlar arasında nüfus yönünden Kırgız, Özbek ve Ruslardan sonra dördüncü sırada yer almaktadır.

¹⁰ Abdıldacan Akmataliyev, *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanlar (Evlilik Geleneği ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebî Eseri ve Tarihi Kahramanlar)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

¹¹ Nezir Temur, *Folklor ve İdeoloji, (Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Çalışmaları ve Politikalar 1917–1958)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011.

Dunganlar Kırgızistan'a göç ettikten sonra kendi yazı dillerini kullanarak edebiyat oluşturmaya çalışmışlardır. Bu sebeple denebilir ki, günümüz Dunganca'nın ilk adımları Kırgızistan'da atılmıştır. Yasir Şivaza adlı Dungan şairi bu temellerin atılmasında büyük rol oynamıştır. Halen Kırgızistan Akademiya Nauk'ta Dungan ve Çin Araştırma Merkezi bulunmaktadır. Bu sebeple Kırgızistan, Dunganlar için kültür ve eğitim merkezi sayılabilir.

Kırgızistan sınırları içerisinde Dunganlar değişik alanlarda çalışmaktadır. Kırgızistan'da 1996'dan beri *Huyemin Bo* adlı Dunganca ve Rusça yayınlanan renkli baskı gazetenin bugün Kazakistan, Özbekistan ve Çin'e de dağıtım yapılmaktadır.

2007 yılında Kırgızistan ve Orta Asya'nın en büyük Dungan köyü olan Aleksandrovka Köyünün kuruluşunun 125, Dunganların Kırgızistan'a göçünün 130. yılı resmi törenle kutlanmıştır. O dönemin Cumhurbaşkanı Kurmanbek Bakiyev de kutlamalara bizzat katılmıştır.

Kırgızistan'daki Dunganlar Birliği'nin başına 4 Aralık 2010'da Nasiza Sumar Havazoviç getirilmiştir.

Dunganların geçim kaynağı çiftçiliktir. Çiftçilikte başarılı olmalarının en büyük sebebi, sulama sisteminin çok geliştirilmiş olmasıdır. En çok yetiştirilen sebzeler soğan, havuç, biber, patlıcan, karpuz ve kavundur. Dungan mutfağında pirinç ön plana çıkar. Pirinç pek çok yemeğin temel maddesidir.¹²

3. Dungan Halk İnanmalarında Bazı Karşılaştırmalar

3.1 Doğum ve Doğumla İlgili İnançlar

Dungan halk inanmalarında da doğal olarak doğuma ve çocuğa yönelik olan uygulama ve inançlar vardır. Dunganlarda çocuğun olması, cinsiyetinin belirlenebilmesi için yapılan uygulamalar oldukça çeşitlidir. Dunganlar, sünnet olan çocuğun sünnet parçasını yemeleri halinde çocuklarının olacağına inanırlar.¹³ Parçanın saklanması, gerdek gecesi eşine verilmesi, onun da sahibinin yastığına koyması gibi inançlar çok sık görülmeseler de Anadolu Türklüğünde de rastlanan inançlardandır. Sünnet parçası batı

¹² Bu konuda Kırgızistan Dunganlar Birliği resmî kayıtlarında daha geniş bilgi bulmak mümkündür.

¹³ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza: 53 yaşında, ürün pazarlama ve hemşirelik bölümünden mezun, Şin'Şu Birliği (Dungan Yardımlaşma Vakfı) ve Kırgızistan Dunganlar Birliği Yönetim Kurulu üyesi, Çocuk ve Aile Komisyonu ve Aleksandrovka Köyü İhtiyar Meclisi üyesi.

Türklüğünde, kırsal kesimde daha ziyade temiz bir yere gömülür.¹⁴ Kadınların sünnet parçasını yemeleri halinde çocuklarının olacağı inancı ilk defa Dunganlarda görülmektedir.

Dungan düğünlerinde gelinin başına yapılan saçından kuru kayısı ve cevizi yemeleri halinde erkek, şekerlemeyi yemeleri halinde ise kız çocukları olacağına inanılır.¹⁵ Batı Türklüğünde erkek çocuğa hamile hanımın tatlıya, kız çocuğa hamile olanın ise ekşiye aşereceği inancı vardır.¹⁶

Dunganlarda başka bir ailenin, özellikle maddi açıdan zor durumda olan bir ailenin çocuğunu evlat edinmeleri, annelik duygusunu geliştireceği için çocuklarının olmasını kolaylaştıracağına inanılır.¹⁷ Bu tespit Türk kültürlü halklar arasında ilk defa yapılmış olmaktadır.

Dunganlarda aynı aileden kardeşlerin aynı günde düğün yapması halinde kardeşlerden birinin çocukları olmayacağına yönelik inanışlar vardır.¹⁸ Türkmenistan’da gelin toyu ile sünnet toyunun aynı şenlikte kutlanıldığına çok sık rastlanır. Dunganlardaki bu inancı birebir karşılayan bir inanç şekli Türk kültürlü halklar arasında bilinmemekle beraber, iki erkek kardeşin aynı anda evlenmeleri ve çocuk sahibi olabilmeleri ‘kara iye’lerin ve kem gözlerin ilgi alanı dışında değildir. Anadolu’nun bazı yörelerinde ikiz çocuğun olduğu, bilhassa ikiz erkek çocuğun olduğu, nazar değmesinden sakınma adına bir dönem saklanırdı.

Dungan bir bayan erkek ya da kız çocuk istiyorsa erkek veya kız çocuğu olan bir başka bayanla bele bağlanan kuşağını değiştirir.¹⁹ Bu uygulama farklı biçimleri ile Türk kültür coğrafyasında da oldukça yaygındır ve kişiöğlü kültü ile ilgilidir. Çok çocuklu veya erkek çocuklu annelerin bebeklerini büyüttükleri beşikler çocuğu veya erkek çocuğu yaşamayan anneler tarafından kullanılır. Ocağın veya annenin kutuna inanılır. Beşiğe de sinmiş olan bu kuttan yararlanmak istenilir. Korunmakta olan bu beşik tercih edilir.²⁰

¹⁴ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 270–279.

¹⁵ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova: 64 yaşında, 10 çocuk annesi olması sebebiyle ‘Çok Çocuklu Anne Ödülü’ sahibi.

¹⁶ Yaşar Kalafat, “Sivas Yöresi Örneklere İle Türk Halk İnançlarında Aşermek / Yeriklemek”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 2002, S. 10, s. 169–173.

¹⁷ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

¹⁸ Kaynak kişi, aynı.

¹⁹ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

²⁰ Yaşar Kalafat, *Ahlatşahlardan Günümüze Bitlis ve Çevresi Halk İnançları*, Berikan Yayınları, Ankara, 2009, s. 19.

Dunganlarda da çocuğun yaşayabilmesi veya sağlıklı olabilmesi için onlara verilen isimlerden, yapılan bir takım büyüsel işlemlerden medet umulur. Kişioğlu, od/ateş, kurban, kültlerinden yararlanılır.²¹

Dunganlarda bebeği yaşamayan annenin bebeğinin yaşaması için bebeğine Türkiye Türkçesindeki ‘Dursun’, ‘Durdu’, Kırgızcadaki ‘Toktosun’, ‘Toktogül’ örneklerinde olduğu gibi ‘ölmesin, dursun, yaşasın’ anlamına gelen Dunganca ‘Tünce’ ya da ‘Sünje’ ismi verilmektedir. Tünce veya Sünje ismi her iki cinsten çocuğa da konulabilmenin yanı sıra ikinci isim olarak da verilebilir.²² Bazı batı kaynakları Dunganları Tüngani olarak zikreder. Çocuklara konulan isimlerle gayp âlemine bazı mesajlar verilebileceği inancı Türk kültürlü halklarda oldukça yaygındır. Kız çocuk istemeyen aile çocuğuna Kız Yeter, çocuk isteyen aile ise çocuğuna Betsi ismi koyar. Doğan çocukların cinsiyetinde bir değişiklik olmasını dileyen kimseler çocuklarına Döndü ismini koyarlar. Uzun süre çocuğu olmayan aile, çocukları olduğunda çocuklarına Şükrü, Şükriye veya Hamdi, Hamide ismini koyarlar. Bu tür örneklemeleri çoğaltmak mümkündür.²³

Dunganlar yaşamayan bebeklerinin yaşaması için çocuğa içinde dua olan muska takarlar.²⁴ Duanın, her türlü görünmeyen tehditler için de koruyucu olduğu inancı Türk kültürlü halklar arasında çok yaygındır. Dua taşınabilir ve saklanabilir özelliği ile de ‘muska’, ‘hamaylı’, ‘boylama’, ‘pozu bent’, ‘tılsımlı gömlek’ ve benzeri biçimlere dönüştürülür.²⁵

Dunganlarda çocukları çok ve sağlıklı olan bir anneden ikinci anne (kamma) olması istenir, ancak ikinci anne/kamma olması istenen kişi bunu ‘kendi çocuklarından birine kötülük geleceği’ inancıyla reddedebilir. Bu inanışa rağmen genellikle istek kabul edilmektedir. Kabul edilmesi halinde çocuğun maddi ve manevi ihtiyaçlarıyla ömür boyu ilgilenilmesi gerekir.²⁶

Dunganlardaki Kamma inanç ve uygulaması bizim için tamamen yeni bir tespittir. Kelime, yazımı ve mahiyeti bakımından kumayı çağrıştırmaktadır. Çocukları sağlıklı anne kara iyelere karşı korunmalı annedir.

²¹ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna: 57 yaşında, Yetimler Vakfı üyesi.

²² Kaynak kişi, aynı.

²³ Yaşar Kalafat, “Dedem Korkut Kültür Elllerinde Adlanma”, *Prof Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s. 520–541.

²⁴ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

²⁵ Yaşar Kalafat, “Hatay ve Çevresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda ‘Fal’ İnanç”, *Hatay Tarih, Dil ve Kültür Bilgi Şöleni*, 11–12 Nisan 2008, Hatay Folklor Araştırma Derneği; Hatay, 2010, s. 140–149.

²⁶ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

Bu iyeler genelde sağlıklı çocukların sağlığını bozan güçler olarak bilinirler. Korunmaya alınmış anne, bu imtiyazını sorumsuzca kullanır ise riske atmış olabilir, şeklinde bir izah yapılabilir.²⁷ Kırgızlarda da çocuğu sağlıklı olmayan bir aile bu çocuğu bir süreliğine, genellikle iyileşinceye ya da yaşamından ümit kesilinceye kadar, çocukları sağlıklı olan bir aileye bakım için verir; sonrasında sembolik bir maddi bedel karşılığı çocuğunu geri alır. Bu maddi bedel bir küçükbaş hayvan olabileceği gibi bir miktar para da olabilir.²⁸

Türkmenistan ve Türkiye’de çocuğu yaşamayan aileler, çocukları yaşasın diye onları bir yatıra özel bir uygulama ile satarlar ve yaşayan çocuğa Satılmış veya Satı ismini koyarlar. Özbekistan’da bu uygulama Beşik Toyu’nda çocuğun annesi ile çok çocuklu bir anne arasında yapılır. Anne üç defa bebeği “sattım” der ve diğer hanıma verir. Çok çocuklu hanım her defasında “aldım” der. Bu sembolik satışta bebek, beşiğin altından verilir üstünden alınır.

Beşik Toyu inanç ve uygulaması Kırgızlarda da vardır. Centek Toy, bebeğin dünyaya gelişi münasebeti ile yapılan toy olarak bilinir ve çok şaşaalı kutlanır.²⁹ Doğum Toyu, Diş Toyu, Saç Toyu, Ad Toyu, İlk Adım Toyu, Sünnet Toyu, Asker Toyu Türk kültür coğrafyasında toy karakterli şenliklerdendir.

Dunganlarda yaşamayacağına ihtimal verilen çocuğun yaşaması için alınma ‘ateş isi/ocak isi’ ya da ‘kurban kanı’ sürülür.³⁰ Bu iki uygulamanın her ikisi de Türk kökenli halklarda çok yaygındır. Ancak bu uygulama yaşamayacağına ihtimal verilen çocuklardan ziyade nazardan korunması istenilen kimseler için alınmış bir tedbir olarak bilinir. İs, kara ve parlaklığı gölgelediği için tercih edilir. Ocak kültü ile bağlantılı olabilir³¹. Yeni sağılmış ineğin taze süt kovanının üzerine de aynı amaçla kömür parçası atılır. Kurban kanı kullanımı, sadece çocuk için değil, yeni gelin ve adına kurban kesilen herkes için geçerlidir.³²

²⁷ Yaşar Kalafat, “Bingöl ve Yöresi Örnekleri İle Halk İnançlarında ‘Cini Başına Çıkmak’ Deyimine Dair”, *II. Bingöl Sempozyumu*, 25–27 Temmuz 2008, Bingöl Kültür Derneği, Bingöl, 2009, s. 140–147.

²⁸ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

²⁹ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 120.

³⁰ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova: 55 yaşında, ev hanımı, ‘Çok Çocuklu Anne Ödülü’ sahibi.

³¹ Yaşar Kalafat, “Akşehir Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Od/ateş/Ocak İyesi”, *I. Uluslararası Selçuklu’dan Günümüze Akşehir Kongresi ve sanat Etkinlikleri*, 20–21 Kasım 2008; ed. Y. Küçükdağ ve M. Çıpan, Konya, 2010, s. 121- 39.

³² Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

Dunganlarda ayağı basmayan, yürümekte gecikmiş çocukların yürüyebilmesi için dua edilir. Böylece ayaklarının basıp emsalleri gibi yürüyebileceklerine inanılır.³³

Ayağı basmayan, yürümekte geciken çocuklar için batı Türklüğünde de çeşitli uygulamalar yapılır. Mesela farklı tatbik biçimleri ile köstek kesilir, farklı bir dinden bir kimsenin mezarına bastırılır, ocağa götürülür.³⁴ Kırgızlarda da tuşoo kesüü (ayak bağı kesme) geleneği yapılır. Bu uygulamaya ilk adım töreni olarak da bilinmektedir. Hatta yetişkin insanlarda dahi işleri ters gidiyorsa bu uygulama yapılabilir.³⁵

Türk kültürlü halklarda ‘bağlanmak’, ‘bağlamak’ ve ‘bağını çözmek’ bir büyü ve büyüden kurtarma yöntemidir. Damat ve hastalıklar bağlanabilir ve bağlanmamak için bazı uygulamalar yapılır.³⁶

Dunganlarda çocuğa nazar değmemesi ve nazarın giderilmesi için birtakım uygulamalar yapılır. Bu maksatla nazar duası okunur. Çocuğun yastığının altına ayna konur. Dunganlarda al rengin kötü güçlerden koruyacağı inancı vardır. Nazardan korunmak için yukarıda da değinildiği gibi çocuğun anlına ateş isi/ocak isi veya kurban kanı sürülür. Ak ve kara renklerden oluşan nazar boncuğu takılır.³⁷ Türkmenistan Türkmenlerinde araba direksiyonlarına, genç kızların bel ve bileklerine ak ve kara yün ipliğinden örülmüş kordon bağlanılarak nazara karşı korunmak istenir ve Anadolu’da doğu Karadeniz bölgesinde bu şekilde örülmüş kordonlara takılmış nazarlıklarla hayvanlar kem gözden korunmak istenir.³⁸ Ak ve kara göz boncuğu, diğer adıyla nazar boncuğu eski Sovyetler Birliğinin tamamında vardır. Kırgızların yanı sıra Özbekler, Kazaklar ve Ruslar da ak ve kara göz boncuğu takarlar. Onlarda mavinin batı Türklüğünde olduğu gibi nazardan koruyacağı inancı yoktur; hatta Kırgızistan’ın güneyinde mavi yas rengidir.³⁹

³³ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

³⁴ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 270–279.

³⁵ Derya Yelis, *Kırgızcada Kutlama Kalıpları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bışkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dilbilim Anabilim Dalı, Bışkek, 2006.

³⁶ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna: 65 yaşında, 2 çocuk ve 8 torun sahibi, İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretmeni, eğitim alanında pek çok ödülleri var, annesi Tatar, babası Dungan.

³⁷ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

³⁸ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna: 51 yaşında, Rus Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Şin’Şu Birliği üyesi

³⁹ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

Mavi, mistik muhtevası Gök Tengri inanç sistemi ile ilgilidir. Ulu Tanrının, göğün rengi olarak bilinir. Gök Medrese, Gök Mescit gibi kutsal mekânların adlandırılmalarında bu hususun da etkisi vardır.

‘Ayna’nın Türk kültürlü halklarda çok geniş ve inanç içerikli bir uygulama alanı vardır. Ayna etrafında bir kült oluşmuştur. Ayna falda, büyüde, rüyada, cenazede, kırklı olma halinde, düğünlerde, kırılması durumunda farklı mesajlar verir. Çoğu kere aydınlığın simgesi olarak bilinir.⁴⁰ Ancak nazara karşı bebeklerin korunmasında aynanın kullanılması ilk defa Dunganlarda görülmektedir.

Türk kültürlü halklarda al da doğumda, kırk çıkmasında, düğünde, ölümdе, önemsenen ve benimsenen bir renktir.⁴¹

Dunganlarda anne ve çocuğu kötü güçlerden korumak için bir takım tedbir amaçlı uygulamalar yapılır. Dunganlarda anne ve çocuğun bulunduğu odanın kapısına al bez bağlarlar. Bu uygulama alın kötülüklerden koruyacağı inancından kaynaklanmakla birlikte bir duyuru niteliği de taşımaktadır. Böylece o odada bir loğusa ve bebek olduğu bilinir ve o odaya kimse girmez. Al bez bağlama, hastanın odasını belirlemek amacıyla da kullanılır. Bir anlamda kırmızı bez Dunganlarda duyuru sembolüdür.⁴²

Dunganlarda loğusa kadın, doğumdan sonraki kırk gün boyunca eşiyile birlikte olmaz.⁴³ Bu husus İslam’da dinî bir hükümdür. Kanama süresi boyunca eşler arasında ilişki haram kılınmıştır.

Dunganlarda doğumdan sonra anne kırk gün boyunca evde hiçbir iş yapmaz ve eşikten dışarı çıkmaz.⁴⁴ Bu uygulamanın iş yapmama boyutu, zayıf düşmüş vücuda toparlanabilmesi için itina gösterme amaçlıdır. Eşikten dışarıya çıkmaması da korunma amaçlıdır. İnanç boyutu itibariyle eşiğin altındaki koruyucu ev iyisi evin içini korumaktadır. Eşiğin dışı bilhassa akşamdan sonra güvenli değildir.⁴⁵

⁴⁰ Yaşar Kalafat, “Halk İnançlarında Hususiyile Tahtacılar Ayna” *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu*, Antalya, 26–27 Kasım 1993; Ankara, 1995, s. 75–107.

⁴¹ Yaşar Kalafat, “Van Gölü Havzası Merkezli Türk Kültür Coğrafyasında Renkler” *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 12–14 Haziran 2008; İstanbul, 2010, s. 129–134.

⁴² Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

⁴³ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

⁴⁴ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁴⁵ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 180–185.

Dunganlarda damat tarafından gelinin anne ve babasına bazı hediyeler alınır. Hediyelerin belli bir şekli, türü ya da maddi bakımdan ölçüsü yoktur. Anneye hediye olarak genellikle başörtüsü verilir.⁴⁶ Bu uygulama batı Türklüğünde ‘ana hakkı’, ‘baba hakkı’, ‘süt hakkı’ veya ‘süt parası’ gibi isimlerle bilinir.⁴⁷

Dunganlarda ‘saç’ etrafında da bazı inanmalar oluşmuştur. Dunganlarda çocuğun kesilen ilk saçına bakılarak niyet tutmak isteyen kişi ya da çocuğun annesi için daha sonraki doğacak bebeğinin cinsiyetini tahmin konusunda fal açılır. Bunun için saç avuç içinde yuvarlanır, eğer yusyuvarlak olursa kız, ‘kuyruklu’ tabir edilen şekilde saçaklı yuvarlak olursa erkek çocuk olacağına inanılır.⁴⁸

Kırgızlarda çocuğun kırkı çıkmadan veya kırkı çıktığı gün ‘karın saçı alma’ uygulaması yapılır. Çocuğun doğumunun 20. gününde yani yarı kırkında yapılan bu uygulamaya ‘ilk saç kesme’ denir. Saçı ‘başı esen/boru bütün’ kimse kesmelidir. Bu kimse sevilip sayılan, uzun ömürlü, sağlıklı bir kimsedir. Kız çocuklar için bayan saç kesici erkek çocuklar için erkek saç kesici seçilir. Saç kesinlikle ateşe atılmaz.⁴⁹ Bazı Kırgız çocukların başında birkaç saç teli daha uzun veya farklı olur. Bu saç telleri kutsal sayılır ve bunlar ‘mazar saç’ diye bilinirler. 4–5 yaşlarındaki kız çocuklarının saçları örülür aralarına mavi boncuk konulur.⁵⁰

Saç etrafında Türk kültürlü halklarda bir kült oluşmuştur: Hakas ve Altay Türklerinde kişinin kutunun saç diplerinde olduğuna inanılır. Bu itibarla saçın ayak altında kalması istenmez. Saçın bilhassa bayan saçının korumaya alınması Türk kültürlü halkların genelinde yaygındır. Toplanan saç bir duvar kovuğu veya benzeri bir yere konur. Saçtan hareketle büyü yapılır.⁵¹

Dunganlarda kesilen saç mutlaka toprağa gömülür. Toprağa gömme uygulaması saç, tırnak ya da vücuttan bir et parçası için de geçerlidir. Bu tür aksam kesinlikle toprağa gömülür.⁵²

⁴⁶ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

⁴⁷ Yaşar Kalafat, “Bazı Kültür Kodları İtibariyle Rumeli – Anadolu Türkleri; Karşılaştırmalı Halk İnançlarında Haklaşmak – Helalleşmek”, *İçel Kültürü*, S. 58, Temmuz 1998, s. 26–28.

⁴⁸ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

⁴⁹ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 117.

⁵⁰ *Age*, s. 119.

⁵¹ Yaşar Kalafat, “Balkan Türklerinde Örneklemelemlerle Halk İnançlarında Saç”, *BAL-TAM, Türklük Bilgisi*, Mart 2005, s. 208–212

⁵² Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

Bazı Dungan aileler saç saklarlar. Bu uygulamanın sebebi konusunda pek bir bilgi yoktur. Yapılan görüşmelerde “Sadece gelenek olduğu için!” şeklinde bir yanıt alınmıştır.⁵³ Saçın saklanma sebebi kötü niyetli kimse-lerin eline geçmesini önlemek olabilir. Anadolu Türk kültür coğrafyasında bebeğin ilk saç bazı yerlerle altınla bazı yerlerde ise tezekle tartılır, ağırlı-ğınca sadaka verilir.⁵⁴ Altınla tartılması saç kıymetini anlatmak için olabi-lirken, tezekle tartılması da, aynı inanç içeriğinden hareketle, kara iyelerin muhtemel zararından korunmak için yapılmış olabilir.

Dunganlarda patlayan ilk diş veya çürüdüğü için çıkan ilk diş için özel ve inanç içerikli toy türünden bir işlem yapılmaz. Ancak çıkan dişin gelişi güzel atılması veya saklanması cihetine gidilmeyip muhakkak toprağa gömülmesine özen gösterilir.⁵⁵ Batı Türklüğünde ilk dişin çıktığını gören diş sahibi bebeğe bir hediye alır. İlk diş için Türkmenlerde diş toyu yapılır. Anadolu’da ise hedik yapılır, ikram için ailenin yakınları toplanır, ço-cuklar sevindirilir. Çıkan diş çok kere sağlam diş dileği ile bacaya atılır.⁵⁶

Dunganlarda kesilen tırnak veya bebeğe ait kesilmiş ilk tırnak için özel bir işlem yapılmaz. Ancak vücudun artık aksamı saç ve benzeri gibi şeylerde olduğu gibi tırnak da toprağa gömülür. Bu uygulama ilk tırnak ve diğer tırnaklar için de aynıdır.⁵⁷

Bu uygulamanın izahı batı Türklüğündeki ‘toprağa emanet etme’ veya ‘toprağa sırlama’ inancı ile ilgili olabilir.⁵⁸ Toprağın saklayıcı ve koruyucu bir özelliğinin olduğuna inanılır. Kişioğlunun mahşer günü ayağa kalkar-ken bütün parçaları ile bütünleşeceği inancı vardır.

Dunganlarda bebek dünyaya gelince onun halk arasında ‘bebeğin eşi’ olarak tabir edilen plasenta parçası muhakkak toprağa gömülmek istenir. Bebeğin göbek bağının da keza toprağa gömülmesi gerektiğine inanılır. Ancak günümüzde hastanede doğum yapıldığı için bu uygulama neredey-se tamamen ortadan kalkmıştır, yapılmamaktadır.⁵⁹

⁵³ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁵⁴ Yaşar Kalafat, “Balkan Türklerinde Örneklemelemlerle Halk İnançlarında Saç” *BAL-TAM, Türklük Bilgisi*, Mart 2005, s. 208–212.

⁵⁵ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

⁵⁶ Yaşar Kalafat, “Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saç”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*, 23–25 Kasım 2007; Çorum, 2008, s. 1139–1149.

⁵⁷ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

⁵⁸ Yaşar Kalafat, “Türk Halk İnanmalarında Toprak Bir Tabu mu idi?” *ACTA TURCICA* <<http://www.actaturcica.com>>

⁵⁹ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

Anadolu Türklüğünde bu inanç gömülecek eş ile çocuğun geleceği arasında bir bağ kurulması şeklinde geliştirilmiştir. Eş cami dibine gömülür ise çocuğun dindar, okul dibine gömülür ise memur, ahırın duvar dibine gömülür ise çiftçi olacağına inanılır.⁶⁰

Dunganlarda sünnet yaşı tek rakamlardan seçilir. Çocuklar genellikle 3, 5 ya da 7 yaşında sünnet yaptırılır. Kesinlikle çift sayı olmaması gerekir. Ancak günümüzde bebek doğar doğmaz hastanede sünnet de ettirilmektedir. Sünnet parçasına yönelik uygulama çocuğun olmasına dönük inançtaki şekildedir. Sünnet parçası eğer hastane ortamında değilse köpek, kedi gibi hayvanların bulup da yememesi için mutlaka toprağa gömülür.⁶¹

Kırgızlarda sünnet esnasında çocuğun gözleri beyaz bir bezle bağlanır. Eline düğünde kesilen hayvanın kuyruk sokumu kemiği verilir. Sünnette kesilen yere mavi paçavra yakılıp külü bastırılır.⁶² Mavinin Türk kültürü halklardaki renk ortak paydası olma özelliğini Dunganlarda göremiyoruz. Dunganlar Müslümanlık inanç sınırlarında kalıp onlara daha fazla bağlı ve eski inanç sistemleri karşısında daha tepkili bir tercih yapmış intibai bırakmaktadır.

Tek sayıların önemi Türk kültür coğrafyasında bilinirken, Anadolu'nun bazı yörelerinde yapılan bir tespite, toplu sünnet olacak çocuk sayısı tek rakama tekabül ediyor ise onun çifte tamamlanması istenir. Yeni bir sünnet adayı çocuk bulunamaz ise sünnet yapılma yoluyla dökülecek şahıs kan sayısını çifte çıkarabilmek için bir 'horoz' kesilir.

3.2. Evlilik ve Evliliğe Yönelik İnanmalar

Dungan aileler farklı etnik kültür kesimlerinden (Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycan, Ahıska Türkü...) kız alıp verirler. Hatta bunu kanın karışması ve daha sağlıklı nesiller ortaya çıkması için gayet hoş karşılamaktadırlar. Ancak, özellikle verecekleri kızlar için, Müslüman olan bir kültürle evliliğe sıcak bakmaktadırlar. Gelin olarak alacakları kızlarını Müslüman olma şartıyla aldıklarından böyle bir ayırım yoktur. Farklı dinlerden kesimlerle evlenme gün geçtikçe artmaktadır. Ancak Müslüman olmayan Hıristiyan, Yahudi, Budist gibi dinlere mensup toplumlara kızlarını gelin

⁶⁰ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 258-270.

⁶¹ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁶² Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 131.

olarak vermezler.⁶³ Eski dinleri Budizm olmasına rağmen evliliklerde o dine de karşıdırlar.

Dunganlarda çift eşliliğe itibar edilmez. Çift eşlilik yok denecek kadar azdır. Toplum bu tür evliliği hoş karşılamaz. Sadece, erkek diğer eşine çocukları bırakıp başka bir hanımla evlilik yapabilir.⁶⁴

Kırgızlarda yakın evlilik de yoktur. Evlilik için yedi göbek sayılır. Yedi atanın nesli birbirine öz kardeş sayılır, birbirleriyle evlenemezler. “Karma demir keskin olur” denir. Sütkardeşleri de birbiriyle evlenemezler.⁶⁵ Sütkardeşi ile evlenilemeyeceği İslam’da da geçerli olan bir hükümdür.

Dunganlarda kız kaçırma yöntemi ile evlilik yok denecek kadar azdır. Kızın erkeğe kaçması şeklinde zor kullanmadan yapılan kocaya kaçmalar yoluyla evlenmelere rastlanır.⁶⁶ Kırgızlarda Kız kaçırma, ‘ala kaçuu’ olarak bilinir.

Dunganlarda ‘başlık’ uygulaması vardır. Günümüz şartlarında Dunganlarda başlık ortalama 10.000 som (250 dolar)’dır. Ayrıca ‘çay’ diye bilinen bir tertip şeklinde uygulanır. Çay; bir kg. ceviz, bir kg. çekirdeksiz kayısı, bir kg. kaliteli çikolata, yarım kg. çaydan oluşmaktadır. Damat tarafından gelinin -duruma göre- on ile yirmi akrabasına ayrı ayrı paketler halinde verilir. Bu takdime iade olarak her bir aile gelin kızın ailesine çeyize katkı olması mahiyetinde –günümüz şartlarında- yaklaşık elli ile yüz dolar arasında maddi yardımda bulunurlar. Bu para çeyizin hazırlanmasında kullanılır.⁶⁷ Başlık(kalın) Türk költürlü halkların genelinde bu arada Kırgızlarda da vardır. Çapraz evlilik yapan aileler birbirlerinden başlık almazlar.⁶⁸

Dunganlarda çeyiz olarak iğneden ipliğe her şey geline aittir. Bu toplumda çeyize oldukça yüksek bir bütçe ayrılmaktadır.⁶⁹

Dunganlarda nadiren görünse de içgüvey yöntemi ile aile oluşturma vardır. Daha ziyade kız evinin erkek çocuğu yok ise, ebeveynlerin sağlık durumu bu tarz yuva kurmayı zorunlu kılıyorsa veya sağlık durumları uy-

⁶³ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

⁶⁴ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

⁶⁵ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 147.

⁶⁶ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

⁶⁷ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁶⁸ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 159.

⁶⁹ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

gun değilse içgüvey uygulaması gündeme gelebilir. İçgüvey evin en küçük kızı için alınır. İçgüvey olarak evlenme erkek tarafınca pek hoş karşılanmaz, kınanır.⁷⁰ İç güvey olarak ev kurma yöntemi batı Türklüğünde de pek hoş karşılanmaz. Kırgızlarda bu yöntemle evlenene iç güvey anlamında ‘küç köyöö’ denir.

Gelinin eli bereketli olsun, bereketi ve zenginliğiyle gelsin diye düğünde gelinin başından bozuk para saçılır.⁷¹ ‘Saçı’nın bereket getireceği inancı Türk kültür coğrafyasında pek yaygındır. Gelin saçısındaki yerine göre buğday veya pirinç bereketi simgeler. Gelinin bereketi için başka uygulamalar da yapılır.⁷² Kansız kurban olarak bilinen saçının çok çeşitleri vardır. Gelin saçılarının içine de tatlılar, meyveler ve bozuk para gibi farklı şeyler konur.⁷³

Yenisay Kırgızlarında kabile reisleri toplanıp Tengri ve ruhlara koyun, öküz gibi canlı kurbanlar verirlerken; saçı olarak sarı, kırmızı, ak ve bu arada mavi çaput da bağlıyorlardı.⁷⁴

Dunganlarda genç kızların kısmetlerinin açılması için gerek ebeveynler ve gerekse kısmeti açılması istenen kimse dua eder. Böylece kısmetlerinin açılacağına inanılır.⁷⁵

Dungan ailelerde düğün 3 gün sürmekle birlikte düğüne ait geleneklerin yerine getirilmesi bir haftada tamamlanır. Namus ve bekâret konusunda bir sorun olmadığını belirtmek için, oğlan tarafı, kız evini yemeğe davet eder ve “Kızını aldım” der. Bir sonraki gün kızın ailesi yeni evli çifti ziyaret için davete icabet eder.⁷⁶ Damat kızın ailesinin yanına giderek “Kızınızı aldım” demesi, bekâret konusunda bir sorun olmadığını beyan etmek içindir ve kızın ailesini yemeğe davet etmesi de sorun olmadığını tescili gibidir.

Batı Türklüğünde de ‘al bezi’ bekâret simgesi olarak kabul edilir ve özellikle kırsal kesimlerde çok önemsenir. Bu tespitin de farklılıklar göste-

⁷⁰ Kaynak kişi, Cisiza Zeynep Yusuzovna: 55 yaşında, Aleksandrova Köyü Meclis (ihtiyar meclisi) Başkanı.

⁷¹ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

⁷² Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 290–308.

⁷³ Yaşar Kalafat, “Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saçı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çorum Sempozyumu*, 23–25 Kasım 2007; Çorum 2008, s. 1139–1149.

⁷⁴ Anvar Baytur, *Kırgız Tarihinin Leksikaları I-II*, Bişkek, 1992; zikreden Kemal Polat, *age*, s. 30.

⁷⁵ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

⁷⁶ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

rebilen çeşitli uygulamaları vardır. Bunun, ‘bekâret bezi’, ‘kızlık bezi’ gibi isimleri de vardır. Bu konuda sonuç beklenilen gibi çıkmaz ise bu durumda uygulanan çeşitli formaliteler de vardır.⁷⁷

Dungan düğünlerinde Kırgızlardaki ‘ulak tartış’ ya da ‘kız kumay’ gibi çeşitli sportif faaliyetlerden ziyade genellikle Rus âdetlerinden esinlenen oyunlar oynanmaktadır.⁷⁸ Batı Türklüğünde bu sporlar yerini at yarışı, cirit, güreş ve benzerlerine bırakmıştır.

Ayrıca Dunganlara has olan ‘gelin ve damat saklama’ âdeti yaşatılmaktadır. Damadın evine düğün alayı ile gelen gelini o evden kimsenin görmemesi gerekir. Bu sebeple evdekiler o yöne asla bakmazlar ve gelin beraberinde geldiği kişilerin nezaretinde damadın evine sokulup ‘ko’da kendisine hazırlanmış olan perdeyle kapatılmış yere oturtulur.⁷⁹ Aynı şekilde gelin tarafı da damadı görmemelidir. Gelin burada bir gün boyunca saklanır. Damat sağdıcının da yardımıyla odaya girmeye çalışır. Evdekiler damadı, çevresinde dans ederek engellemeye çalışır. Damat tüm engellemelere rağmen odaya girer ve gelinin yazmasını başından alıp kalbinin üzerinde tutarak kendi annesine verir. Anne de yazmayı kabul eder.⁸⁰

Batı Türklüğünde muhtemel bir büyüünün önünü almak, damadın bağlanmasına mani olmak için nikâh saati hasım olacak kimselerden saklanır. Batı Türklüğünde damat gerdek odasına arkadaşlarınınca sırtı yumruklanarak sokulur. Batı Türklüğünde gelin belirleme döneminde damat adayı veya kaynana gelin adayının başına düğün evinde yazma atarak onu sahiplenmiş olur. Gelin bu gelişmeden memnun ise damat için oynar.

Dunganlarda hem damadın hem de gelinin evlerinin kapısına al/kırmızı renkli kumaş bağlarlar. ‘Düğün bayrağı’ da denilebilecek bu kumaşın üzerine ‘Mutluluklar’ türünden iyi dilek sözleri ve çiftlerin adlarının baş harfleri yazılır. Eskiden bu kırmızı kumaşın çiçek desenli olmasına dikkat edilirmiş; ancak günümüzde sadece kırmızı renk olması yeterli bulunmaktadır. Kırmızı, Çinlilerde de kötülükten koruyan bir renktir.⁸¹

Azerbaycan Türk kültür coğrafyasının Türk kültürlü halklarından Ka-

⁷⁷ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁷⁸ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

⁷⁹ Ko: Tüm Dungan evlerinde oturma odasının yarısını kaplayacak şekilde yapılmış yüksekçe, seki benzeri bir sohbet yeridir. Ko, Anadolu evlerindeki eyvana benzer. (Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova: 55 yaşında, ev hanımı, ‘Çok Çocuklu Anne Ödülü’ sahibi.)

⁸⁰ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

⁸¹ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

raçilerde yas evinin kapısına kara, düğün evinin kapısına ise al bez asılır. Bu uygulama komşu halklarda da görülmeğe başlanmıştır.⁸² Dunganlarda çok eskiden kına yakmak türünden geleneklerin varlığından sözedilmektedir, ama uygulamasına hiç tanık olunmamıştır. Bu bakımdan günümüzde böyle bir gelenek yoktur, denebilir. Düğünden bir gün önce kızlar ve erkekler ayrı ayrı toplanıp eğlenirler. Bunun Rus kültürünün bir geleneği olduğu, adına da, ‘kızlar partisi’ anlamına gelen ‘deviçnik’ denildiği ifade edilmektedir.⁸³ Kırgızlarda erkek tarafından yapılan düğüne ‘küçük düğün’ ve kız tarafınca yapılan düğüne ise ‘büyük düğün’ denir.⁸⁴ Küçük toy ve büyük toy tanımlamaları batı Türklüğünde de vardır.

Anadolu Türk kültür coğrafyasında ‘kısır gecesi’, ‘kına gecesi’, ‘veda gecesi’, ‘kız kıza gecesi’, ‘bekârlığa veda gecesi’ gibi geceler yapılır. Dunganlardaki ‘deviçnik’in bir Rus geleneği olduğu konusunda kuşkulardır.

3.3. Ölüm ve Ölümle İlgili İnançlar

Dunganlarda ölüm yası ‘kırk gün’ sürmektedir.⁸⁵ Anadolu Türk kültür coğrafyasında bölgelere göre değişmekle beraber yasin en yoğun dönemi ilk kırk gündür. Senesine kadar süren yaslar vardır. Uzaktan taziyeye gelenler için bu süre uzayabilir.⁸⁶

Dunganlarda yasta olan bayanlar Müslümanlığın gereği olarak beyaz başörtüsü takarlar ve bu başörtüsünü kırk gün boyunca yıkamazlar. Erkekler ise sakal tıraşı olmazlar.⁸⁷ Kırgızlarda yas alameti Türk kökenli halkların genelinde olduğu gibi karadır. Kırgız ve Kazaklarda yas çadırına kara bayrak asılırken Güney ve Kuzey Azerbaycan’da yas evine ‘kara bayrak’ asılır. Günümüzde Kırgızistan’da kadınlar yas alameti olarak kara veya mavi giyerler. Bu tercihi yaslının ölene olan yakınlığı belirler. Kocasını ölen kadın karalar giyinirken akrabadan ölü sahipleri mavi giyinirler. Kara giyene ‘karaluu’ mavi giyene ise ‘kökü bar’ denir.⁸⁸ Bize göre fazla zorlama

⁸² Yaşar Kalafat, “Türk Kökenli Halklardan Karaçilerde Halk İnançları”, *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, S. 13, Eylül 2010, s. 276- 287.

⁸³ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

⁸⁴ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 170

⁸⁵ Kaynak kişi, Cisiza Zeynep Yusuzovna.

⁸⁶ Kaynak kişi, Fayina Marova Şabarovna.

⁸⁷ Yaşar Kalafat, “Van Gölü Havzası Örnekleri İle Halk İnançlarımızda Ölüm Meleği”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Editör Oktay Belli, Ankara, 2007, s. 332-342.

⁸⁸ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 237.

yapmış olmaz isek kara giyinen ölenin yakınının karalı yaşlı oluşunda kara iyeler sorumlu tutulmuş olmalıdır. Onun acısı farklıdır. Mavi giyinen ölü yakını ise ölüyü Gök Tanrı'ya göndererek kutun rengini seçmiştir. Nitekim yasta sakal uzatılır, fakat saç kesilir. Saç mutluluğun simgesidir. Sakal ise kederi simgeler.

Biz, Harezm bölgesinde, yas renginin yer yer hâlâ mavi olduğunu, cenazelerde kadınların mavi giyindiklerini, örtü olarak da daha ziyade mavi yazma kullandıklarını gözlemlemiştik.

Anadolu'da yas rengi karadır. Yas boyunca farklı elbiseler giyilmemesine özen gösterilir. Yaşlı aileyi yastan, yakınları berbere ve hamama götürerek çıkarırlar. Çok kere traş için berber yas evine götürülür.

Dungan cenazelerinde ölü odası 'kırk gün' boyunca aydınlatılır, Ölü odası asla karanlıkta bırakılmaz. Çünkü ölen kişinin ruhu kırk gün boyunca orayı terk etmez, inancı vardır.⁸⁹ Anadolu'da da ölü evinin bilhassa ona ait olan, canını teslim ettiği odanın ışıkları söndürülmez; bazı yerlerde bu süre üç günle sınırlıdır. Ölen kimsenin ruhunun kırk gün evinin etrafında olacağı inancı batı Türklüğünde de çok yaygındır.⁹⁰

Dunganlarda ölü evi ya da odası 'arça' ile kırk gün boyunca tütsülenir.⁹¹ Tütsü, Türk kültürlü halklarda çok yaygın bir uygulamadır. Tütsünün en yoğun uygulandığı şekil üzerliktir. Tütsü, korunmak ve kurtulmak için doğumda, evlilikte, ölümden, hasatta yapılır. Evler, işyerleri, düğün salonları, insanlar, meydanlar tütsülenir.⁹²

Dunganlarda aynaların üzeri kapatılır, ölen kişinin ruhunun yansıyacağına ve evdekileri korkutacağına inanılır.⁹³ Üzeri kapatılmış ayna görüntüyü yansıtamayacağı için korkuya yol açamamış olacaktır. Bu uygulama batı Türklüğünde de vardır.

Dunganlarda dört gün boyunca ölü evinde yemek pişirilmez, bir iş yapılmaz. Yakınları yemek pişirip ölü evine götürür.⁹⁴ Batı Türklüğünde bu

⁸⁹ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁹⁰ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 421-437.

⁹¹ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

⁹² Yaşar Kalafat, "Bahçelievler Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Üzerlik İnanç ve Uygulamalar" *Kodlar ve Kültür 1, Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları*, Berikan Yayınları, Ankara, 2009, s. 55-77.

⁹³ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁹⁴ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

süre üç gündür. “Üç gün ocak yakılmaz” denir.⁹⁵ ‘Ölü aşı/kara aş’ ve ‘yas tutma/aza kütü’ Kırgızlarda da vardır.⁹⁶ Ölü aşının Anadolu’da ‘ölü ekmeği’, ‘ölü hayrı’, ‘azma kürek hakkı’, ölü lokması’ gibi farklı adları vardır.

Dunganlarda ölümün beşinci günü maddi duruma göre koyun veya horoz yahut ikisi birden kesilerek kan akıtılıp Kuran okunur.⁹⁷ Bu uygulama da batı Türklüğünde vardır. Kesilecek hayvanı ölü evinin yakınları getirirler. Bu ikrama yörelere göre farklı isimler verilir.⁹⁸

Dunganlarda ölü, dini inanışın gereğince en kısa sürede defnedilir.⁹⁹ Bu uygulama da batı Türk halk inanışları ile uyum içermektedir. Yatak ömrü istenilmezken “üç gün yatak dördüncü gün toprak” denir. Ağır seyreden hastalıklar için “Allah iki iyinin birisini versin” denir. Ölen kimse için bir süre bekletilmesi için bir mecburiyet yok ise “Yerine uğurlanmalı” denir.¹⁰⁰

Dungan toplumunda kadınlar asla mezarlığa gitmez.¹⁰¹ Kadınlara bir kısım dinî uygulamalarda bazı kısıtlamaların getirilmesi halk inanmalarındaki devamlılık bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. Kamlik inanç sisteminde de kadınlar ve bilhassa belirli yaş sınırları içindeki kadınlar bazı dini uygulamaların dışında tutulmuşlardır.¹⁰²

Dunganlar, “Dinimiz, doğum anında ağlamak, ölüm anında ise sevinmek gerekir.” derler.¹⁰³ Anadolu Türk halk inanmalarında da “Ağlayanla ağla, gülenle gül, yalnız kalınca gönül küpünü doldur”, “Ağlamasını bilmeyen gülmesini de bilmez”, “Ölüsünde ağlayanı toyunda oynayanı olmayan zavallıdır” şeklinde değerlendirmeler vardır. Cenazede taşkınlık yaparak ağlamak ilahî takdire isyan sayılır.

⁹⁵ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁹⁶ Kemal Polat, *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*, s. 231–233.

⁹⁷ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

⁹⁸ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

⁹⁹ Kaynak kişi, aynı.

¹⁰⁰ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 421–437.

¹⁰¹ Kaynak kişi, Hasanza Lazuyam Huseyevna: 61 yaşında, Şin’Şu Birliği üyesi.

¹⁰² Yaşar Kalafat, “Destanî Katmanlaşma Sürecinde Türk Kültürlü Halklarda Kadın Teması İle İlgili İnançlar-Türk Halk İnançlarında Kadın”, *Epik Türk Anenesinde Destan, Ortak Türk Keçmişinden Ortak Türk Geleceğine*, 25–26 Kasım 2010; *VI. Uluslararası Folklor Konferansının Materyalleri*, Bakı, 2010 s. 496–504.

¹⁰³ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

Dungan inançlarına göre ölüm, daha iyi bir dünyaya göçtür.¹⁰⁴ Ölüm vuslattır.¹⁰⁵ Dunganlarda “İyileri Allah yanına daha erken alır.” inancı vardır.¹⁰⁶ Yukarıda da belirtildiği gibi bu inançlar İslam kültürünün ortak ürünleridirler. Bu inançta ölüm aslında sonsuz ve iyi bir hayata yolculuktur.

Ölüm Müslümanlar için haktır. Ölüm söz konusu olunca, “Allah elden ayaktan düşürmesin” denir. Bu, kendi kendine yetebilirken ölmeyi ifade etmektedir. Tedavisi çok uzun süre alan ve çok çileli olan hastalıklar için “Allah iki iyinin birini versin” denir. Bu ifade ölümün de bir iyi hâl olduğunu anlatır.

Dunganlarda mezarlar, Cuma günleri, Ramazan ve özellikle Kurban Bayramının arife gününde, ölümün yıl dönümünde ya da istenildiği zaman ziyaret edilir. Mezarlar sadece erkekler tarafından ziyaret edilir. Mezarın üzerinde ya da çevresinde asla temizlik ya da sulama yapılmaz; ağaç dikilebilir ancak bu ağaç tabiat ortamında sulanmaya bırakılır. Şartlara göre kurban kesilip dua okunur. Eskiden belirlemek için mezarın üzerine taş konurdu, ancak günümüzde mezar taşı yaptırma geleneği yaygınlaşmaktadır.¹⁰⁷

Dunganlarda türbe inancı kesinlikle yoktur. Türbelerden medet umulmaz, onlara adak bezi bağlanmaz veya niyet taşı yapıştırmaz.¹⁰⁸ Bu tespit Dungan İslamının, halk İslam’ından uzak, daha kitabî bir İslam olarak yer tuttuğunu göstermektedir. Kırgız mezar geleneğinde taş kült ve kültürünün önemli bir yer tuttuğu bilinirken Dunganlardaki bu anlayış daha çok Vahhabî mezhebini andırmaktadır.

3.4. Dungan Halk İnanmalarında Yer Alan Diğer Konular

Dunganlarda kurak mevsimlerde yağmurun yağması için bir su kaynağının başında toplu halde dua edilip kurban kesilir. Bu dua sonucu yağmurun yağacağına inanılır.¹⁰⁹ Yağmur dileği ile ilgili olarak yapılan uygulamalar cami avlusunda, açık havada, türbe veya tepe başlarında ve bu arada su başlarında veya su kenarlarında yapılmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁴ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

¹⁰⁵ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

¹⁰⁶ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

¹⁰⁷ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹⁰⁸ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

¹⁰⁹ Kaynak kişi, Hasanza Lazuyam Huseyevna.

¹¹⁰ Yaşar Kalafat “Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası”, *Yağmur Duası Kitabı*, Hazırlayan M. Sabri Koz, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 195–225.

Dunganlarda ay, güneş, yıldızlar etrafında oluşmuş halk inançları yoktur.¹¹¹ Dunganlarda ay ile ilgili inançların olmayışı bizim için sürpriz olmuştur. Anadolu Türk kültür coğrafyasında ay içerikli inançlar çok kere Budizm veya Sabiilik ile ilişkilendirilir.¹¹²

Dunganlarda hayvanlarla ilgili özel inançlar ve uygulamalar da yoktur. Sadece tavşanın kesilirken çıkardığı ses bebek ağlamasına benzetildiği için Dunganlar tavşan eti yemezler.¹¹³ Batı Türklüğünde tavşan ‘hayız’ olduğu için, dudağı yarık olduğu için, fazla yenilince etinin kanser yapacağına inanıldığı için ondan yer yer kaçınılır.¹¹⁴ Bununla beraber yaya veya taşıyla yola çıkan kimsenin tavşanla karşılaşması yolunun kapalı olacağı şeklinde yorumlanır¹¹⁵.

Dungan halk tefekküründe tüm hayvanlar dilsiz bir bebeğe benzetilir; bu sebeple sahiplerinin, hayvanlarına kendisi kadar hatta daha da iyi bakması gerekir. Hayvanına iyi bakmayan biri toplum tarafından ayıplanır.¹¹⁶ Anadolu kültür coğrafyasında çiftlik hayvanları mübarektir. Onlar, Allah’ın dilsiz emanetleridir; zulüm edilmesi katmerli günahtır.

Dunganlarda tabiat unsurlarına yönelik bazı inanç ve uygulamalar vardır. Su ile ilgili inançlarda Özellikle geceleri su kaplarının üzerinin kapatılması gerektiğine inanılır. İnanca göre şeytan açık kaplarda gezebilir.¹¹⁷ Bu inanç ve uygulama batı Türklüğünde de vardır.¹¹⁸ Suyun korunması için çok sayıda değişik uygulamalar yapılır. ‘Muharramiye taşı’ ve ‘muharramlik taşı’ özel zamanlarda Kerbela şehitleri aşkı ile kullanılır ve su içilirken ‘Hüseyin aşkı ile’ denir. Bu taslar veya bardaklar içlerinde suyun olduğunun görünmemesi için mutlaka topraktan yapılır ve yapımlarında Kerbela toprağı kullanılır. Nisan taşlarının durumu da böyledir. Bu taşlarda kutsal olduğuna inanılan nisan yağmuru suyu bulundurulur. Bu suda şifa ve bereket hikmeti olduğuna inanılır.

¹¹¹ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹¹² Kaynak kişi, Cisiza Zeynep Yusuzovna.

¹¹³ Yaşar Kalafat, “Van Gölü Havzası Dinî Tabakalaşmasında Sabiilik İnanç İzleri”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, 10–13 Haziran 2009, Van.

¹¹⁴ Yaşar Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Hayvan”, *Av. Süleyman Kazmaz Armağani*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, Ankara, 2009, s. 261–293.

¹¹⁵ Ayşe Akkaya, *Eğirdir’de Kültür Değişmesi*, Eskişehir, 1997, s. 179.

¹¹⁶ Kaynak kişi, Hasanza Lazuyam Huseyevna.

¹¹⁷ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

¹¹⁸ Yaşar Kalafat, “Türk Destanlarında Su Bir Tabu mu idi?” *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu*, 25–28 Ekim 2010, Lefkoşa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

Dunganlarda gece yere dökülmüş suyun üzerine basılmaması için özen gösterilir.¹¹⁹ Türk halk inançlarında gece yerlerin bağlandığına ve tekin olmadıklarına inanılır, “destur bismillah gerekir” inancı vardır. Gece eşikten dışarı bilhassa sıcak suyun dökülmemesi, görünmeyen şer güçlerin şerrinden korunmak gerektiği inancından kaynaklanır.¹²⁰

Dunganlarda su tutumlu kullanılır. İsrâf günahıdır.¹²¹ İslam israfı genel olarak haram kılmış ve “israf haramdır” demiştir.

Dunganlarda ‘toprak’ etrafında da bazı inançlar gelişmiştir. Toprağın veriminin artması için zaman zaman toprak için kurbanlar kesilir. Tanrı insanoğlunun hayatını devam ettirebilmesi için havada, suda ve karada altışar bin varlık yaratmıştır. Toprağı da insana yardımcı olması için yaratmıştır.¹²²

Torak etrafında oluşan inançlar Türk kültürlü halklarda kült oluşturmuş, toprağın bir tabu olduğu konusu da tartışılmıştır. Toprak etrafında doğum, evlilik ve ölüm dönemleri itibariyle inançlar oluşmuştur. Ölen yakını unutamayıp çok acı çeken çocuklara yakınının mezarından alınmış toprak atılır. “Karı ile kocanın toprağı bir yerden alınmıştır” denir. Öleceği yere gelen kimse için “toprağı çekti” veya öleceğine ihtimal verilen kimse için “burnuna toprak kokusu geliyor” denir.¹²³

Müslüman kültüründe su gibi toprak da aklayıcı paklayıcıdır. Suyun olmadığı hallerde onunla teyemmüm yapılır. Ölümünden sonra dirileceğini en bariz gösteren vasat topraktır. Gökten rahmetin inişi ile toprağın dirilişindeki hikmete iman edilir. Toprakta meyveler ve sebzeler boy verirler. Kur’an’a göre kâfirler hesap gününde “keşke biz de toprak olsaydık” diyeceklerdir.

Dunganlarda dağ, kaya, od/ateş etrafında gelişmiş inançlar yoktur.¹²⁴ Kömür isisi ile ilgili olan inançlar ateş kültü ile izah edilebilir. İslamiyet’in natüralist inançlara karşı oluşundan dolayı cematat ile ilgili inançlar kaybolmuş olmalıdır.

¹¹⁹ Kaynak kişi, Cisiza Zeynep Yusuzovna.

¹²⁰ Yaşar Kalafat “Türk Halk İnançlarında Özellikle Toroslarda Kara İyeler İle İlgili Halk İnançları”, *Güneyde Kültür*, S. 76, Haziran 1995, s. 21–26.

¹²¹ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹²² Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

¹²³ Yaşar Kalafat, “Ağrı Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Toprak Kültü”, *Uluslararası Türk Kültürü’nde Ağrı Dağı Sempozyumu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı ve Iğdır Valiliği, 28–29 Haziran 2008, Iğdır.

¹²⁴ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

Dunganlarda ekmek ve tuzun, asla ayakaltında olmaması ya da üzerine basılmaması gerekir. Bunlar avuçla ya da elle verilmez, mutlaka bir kaba konulup verilir. Dungan halk inanmalarında tuz, dünyadaki iyiliklerin tanığı olarak görülür. Bu sebeple hayvanlar yemlenirken dahi bir miktar tuz verilir.¹²⁵

Batı Türklüğünde ‘ekmek’¹²⁶ ve ‘tuz’¹²⁷ kült oluşturmuştur. Ekmek ve tuz kutsaldır. Bektaşî inançlı Müslüman Türklerde tuzun farklı bir kutsallığı vardır. Bu toplumda yemeğe önce tuz tadılarak başlanır ve yemek tuz tadılarak bitirilir. Trakya Bektaşîleri için tuz “her hâlin ile dengeli ol. Her işe hangi hâl ile başlarsan o hâl ile bitir;” “Gözde faydasız gibi görünenler özde birleşince faydalı olurlar, tat verirler. Sodyum ve klor yalnız başlarına iki zehirdir. Oysa bileşir tuz olurlar” gibi anlamlar taşır. Elbistan’ın Alevî inançlı Müslüman halk arasında dede çırağı uyandırırken onun altına tuz koyar. Bu tuza şifa olsun diye ekmek batırılarak yenir.¹²⁸

Dunganlarda ‘süpürge’ günün herhangi bir saatinde bile asla dik bırakılmamalıdır. Dik bırakılırsa süpürgecin gece şeytana dönüşeceğine inanılır. Süpürge dik tutulur ise düşmanlar başına çıkar, inancı da vardır. Süpürgecin üzerine basılmaz; çünkü süpürge pistir ve kötü güçlerin, cinlerin yuvasıdır, inancı vardır.¹²⁹

Dunganlarda süpürge hava karardıktan sonra kullanılmaz, bereketi süpürür.¹³⁰ Süpürge ile ilgili inançlar, gelecekte haber alma, bereket, şer gibi hususlarla ilişkilendirilmiştir. Onun duruşu, durduğu yer, duruş saati etrafında inançlar oluşmuştur.¹³¹ Batı Anadolu’da mahalleden sevilmeyen bir aile göç etmişse, komşusu olan kadınlar giden ailenin evini, bahçesini, geçtiği yollarını süpürürler. Bu esnada “Sökülüp sökülüp gitsin yeri yurdu, adını unutsun” diyerek sevinirler. Adeta yerin onun adını hatırlayacağına ve kokusunun o yerlere sindiğine inanılır.

¹²⁵ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

¹²⁶ Kaynak kişi, aynı.

¹²⁷ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

¹²⁸ Adnan Demir, “Alevî Bektaşîlerde Yemek ve Sofra Kültürü”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, C. 7, S. 70 s. 38–45.

¹²⁹ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹³⁰ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

¹³¹ Yaşar Kalafat, “Antalya Yöresi Örnekleri İle Türk Kültür Coğrafyasında Süpürge İnancı”, *20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu*, 22–23 Kasım 2007; Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayına haz. Doç. Dr. Mustafa Oral, Antalya, 2008, s. 259–266.

Dunganlarda ‘ayna’ etrafında da inançlar oluşmuştur. Ölü evinde kırk gün boyunca aynaların üzeri kapatılır.¹³²

Dunganlarda yeni doğanın ve annenin yastığının altına kötü güçlerden korumak amacıyla ayna konur.¹³³ Aynanın konulmasının yukarıda da değinildiği gibi izahı muhtemelen onun yansıtıcı özelliği ile ilgili olmalıdır. Sözcügelimi, bazı kara iyeler kendi görüntüleri ile karşılaşmak istememiş olabilirler.

Dunganlarda düğünde ya da düğünden hemen sonra ayna kırılırsa çiftin ayrılacağına inanılır. Bu nedenle özellikle bu zamanlarda çok dikkatli olurlar ve birbirlerini sık sık uyarırlar.¹³⁴ Aynanın kırılmasının uğursuzluğa işaret ettiği inancı batı Türklüğünde de vardır. Cam bardak düştüğünde kırılması istenir. Çıkan sesin kara iyeleri kaçıracağına inanılır. Ancak ayna kırıkları bir arada ise, parçaları nispetinde yansıtıcı durumuna girmiş olmaktadır.

Düğünde gelinin cebine ayna kısmı tene bakacak şekilde konularak, nazardan korunmak istenir.¹³⁵ Batı Türklüğünde gelin sandığına muhakkak ayna konur. Gelin evinden aynaya karşı Kur’an’ı Kerim’in altından çıkarılır. Oğlan evine yüzüne ayna tutularak götürüldüğü gibi uygulamalar da olur.

Dunganlarda kâbus görülmesini engellemek için yastığın altına ayna konur.¹³⁶ Bu uygulama ile cenaze evinde aynaların üzerlerinin örtülmesi, kara iyelerden anne ve yavruyu korumak için yatağının altına ayna konulması inancı aynı bütünün parçaları mahiyetindedirler.

Ayna, sırtı kimyevi bir madde ile sırlanmış oluşunun ötesinde sır saklayan bir camdır. Ayna ile fala bakılır, büyü yapılır. Bebeğin ve kırklı hanımın aynaya bakmaması gerektiği inancı, cenaze evinde, Kur’an okunan yerde aynaların örtülmesi veya ters çevrilmiş olmaları, gece aynaya bakılmaması gerektiği inancı bir bütünün parçaları mahiyetindedir. Halk inançlarında aydınlık geleceği simgeler.¹³⁷

¹³² Kaynak kişi, Sušanlo Hazima Muhazovna.

¹³³ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

¹³⁴ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

¹³⁵ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹³⁶ Kaynak kişi, aynı.

¹³⁷ Yaşar Kalafat “Halk İnançlarında Hususiyile Tahtacılar Ayna” *I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu*, Antalya, 26–27 Kasım 1993; Ankara, 1995, s. 75–107.

Dunganlarda uzun yola çıkan insan ya da akrabalar dualar eşliğinde yola çıkarlar.¹³⁸ Yola çıkana, bilhassa uzun yola çıkana dua etmek, hayırlı yol dilerken sadaka vermek Müslümanlıkta var olan bir uygulamadır. Kamalık inanç sisteminde bu uygulama ‘oboo/ovoo’lara saç yapma şeklinde yaşamaktadır.

Dungan halk inançlarına göre cinler pis yerleri ve pis eşyaları severler. Bu sebeple akşamları bulaşıklar mutlaka yıkanmalı, yaşanan yer her zaman temiz tutulmalıdır.¹³⁹ Bu inanç ve uygulama batı Türklüğünde de vardır.¹⁴⁰

Dunganlarda suda olduğu gibi, hiçbir yiyecek ve içeceğin üzeri açık bırakılmaz.¹⁴¹ Bu uygulama görünmeyen varlıkların dışarıda bırakılmış yiyecek ve içecekleri yiyip içecekleri inancından kaynaklanmaktadır.

Dunganlara göre, cinler insan ve hayvan kılığına girerek aldatmaya ve zarar vermeye çalışırlar. Vücuduna cin giren bir kişi artık onun ermine girer ve onun istediği şekilde davranır. Perilerin de zaman zaman camilerde oynayarak gürültü yaptıkları şeklinde söylentiler vardır. Ancak görüşülen kaynak kişilerin bilgilerine göre yaşanan ya da tanık olunan böyle bir olay yoktur.¹⁴²

Halk inanışlarında cin ve peri içerikli inanmalar büyük ölçüde ortaklık gösterirler. Çok kere de cin ile peri anlam bakımından karıştırılmaktadır. Cinler yaşadıkları yerler, etkinlikleri, gördükleri şekillere göre isimlendirilmişlerdir. Dungan inançlarında cin ve peri inancı batı Türklüğünden farklılık arz etmemektedir.¹⁴³

Dunganlarda nazar ile ilgili inançlar da vardır. Nazardan korunmak ve kurtulmak için ak-kara nazar boncuğu ve muska takılır. Çengelli iğne ağzı kapalı şekilde giysiye iliştilir. Bu amaçla gelin kızın cebine ayna koyulur.¹⁴⁴

¹³⁸ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹³⁹ Kaynak kişi, Mariya Yandavurova Muhameyevna.

¹⁴⁰ Yaşar Kalafat, “Bingöl ve Yöresi Örnekleri İle Halk İnançlarında ‘Cini Başına Çıkmak’ Deyimine Dair”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Kültür Derneği, Bingöl, 25–27 Temmuz 2008; 2009, s. 140–147.

¹⁴¹ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹⁴² Kaynak kişi, aynı.

¹⁴³ Yaşar Kalafat, “Bingöl ve Yöresi Örnekleri İle Halk İnançlarında ‘Cini Başına Çıkmak’ Deyimine Dair”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Kültür Derneği, Bingöl, 25–27 Temmuz 2008; Bingöl, 2009, s. 140–147.

¹⁴⁴ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

Dunganlarda doğal olarak rüya ile ilgili inançlar da vardır. Dunganlarda hamile bayan rüyasında ‘yılan’ görürse erkek, ‘çiçek’ görürse kız doğurur, inancı vardır.¹⁴⁵ Batı Türklüğünde rüyada yılan görülürse düşman anlamına gelir. Anadolu Türk kültür coğrafyasında rüyada ‘kımız gül’ erkek ‘sarı gül’ kız bebek işareti olarak kabul edilir.

Dungan halk inançlarında bir bayan rüyasında ‘balık’ görürse yakın zamanda hamile kalacağına inanılır.¹⁴⁶ Batı Türklüğünde rüyada balık kısım anlamına gelir.

Diğer Dungan inançları arasında, hasta evine ziyarete gidilirken mutlaka et götürülür.¹⁴⁷ Dunganlardaki bu inanç, genel inanç sistematığı ile fevkalade farklılık arz etmektedir. Et, özellikle kırkı çıkmamış anne ve bebeğin odasına asla getirilmez. Bilhassa yeni kesilmiş hayvanın eti konusunda daha da dikkatli davranılır. Bir zaruret var ise anne bebeği ile birlikte odada bulunan bir yükseltinin üzerine çıkartılır. Hayvanın kırkının anne ve bebeğini basabileceği şeklinde de bir inanç vardır.

Dungan bir ailede anne baba yaşlanınca asla yalnız bırakılmaz; ailenin en küçük erkek çocuğu –olmaması halinde en küçük kız çocuk- anne babayla yaşamına devam eder.¹⁴⁸ Atlı göçebe bozkır kültüründe Göktürklerde ve diğer Türk devletlerinde Gültekin/Kültekin örneğinde olduğu gibi yaşlanan anne ve baba, evi terk etmeyen en küçük erkek çocuk ile birlikte yaşarlar. Türkiye’deki Kuzey Kafkas halklarında ise bu görevi ailenin en küçük kız çocuğu üstlenir.¹⁴⁹

4. Sonuç

Dungan halk inanmaları ile Türk halk inançlarının, bir kısmı yeni, bir kısmı kısmen farklı ve bir kısmı da bilinmekte olan bulgularla değerlendirildiğinde birbirleriyle çok benzer ve hatta çoğu kere aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler “kamma”, “et”, “ko” “yılan”, “balık”, “çift rakamlar”, “sünnet parçasının yenilmesi”, “evlatlık-annelik duyguları ilişkisi”, “aynı günde iki kardeşin evlenmesi” gibi konularında yeni yorumlara kapı aralayabilmiştir. Bunlar, bazen, bilinenlerin teyidini sağlamıştır. Ancak gerçek şu ki, Dungan halk inanmaları çiçeğinden henüz yeteri kadar bal alınamamıştır. Mevcut görünümü ile Dungan halk inanmaları, Budizm ve Kamlık inanç sisteminden ziyade İslamî bir karakter arz etmektedir.

¹⁴⁵ Kaynak kişi, Hasanza Lazuyam Huseyevna.

¹⁴⁶ Kaynak kişi, Raziya Malikovna Livaza.

¹⁴⁷ Kaynak kişi, Suşanlo Hazima Muhazovna.

¹⁴⁸ Kaynak kişi, Buddeza Hiyazova.

¹⁴⁹ Kaynak kişi, Zubde Sanjanova.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Ayşe. *Eğirdir 'de Kültür Değişmesi*, Eskişehir, 1997.
- Akmataliyev, Abdıldacan. *Kırgız Folkloru ve Tarihi Kahramanalar (Evlilik Geleneği ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebi Eseri ve Tarihi Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- Baytur, Anvar. *Kırgız Tarihinin Leksiyaları I-II*, Bişkek, 1992; zikreden Kemal Polat.
- Demir, Adnan. “Alevi Bektaşilerde Yemek ve Sofra Kültürü”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, C. 7, S. 70.
- Erdem, Mustafa. *Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Kalafat, Yaşar. “Halk İnançlarında Hususiyle Tahtacılar Ayna”, *I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu*, Antalya, 26–27 Kasım 1993; Ankara, 1995, s. 75–107.
- Kalafat, Yaşar. “Ağrı Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Toprak Kültü”, *Uluslararası Türk Kültürü'nde Ağrı Dağı Sempozyumu*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı ve Iğdır Valiliği, 28–29 Haziran 2008.
- Kalafat, Yaşar. “Akşehir Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Od/Ateş/Ocak İyesi”, *I. Uluslararası Selçukludan Günümüze Akşehir Kongresi ve sanat Etkinlikleri*, 20–21 Kasım 2008; ed. Y. Küçükdağ ve M.Çıpan, Konya, 2010, s. 121- 139.
- Kalafat, Yaşar. “Antalya Yöresi Örnekleri İle Türk Kültür Coğrafyasında Süpürge İnancı”, *20. Yüzyılda Antalya Sempozyumu*, Akdeniz Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 22–23 Kasım 2007; Yayına haz. Doç. Dr. Mustafa Oral, Antalya, 2008, s. 259–266.
- Kalafat, Yaşar. “Bahçelievler Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Üzerlik İnancı ve Uygulamalar”, *Kodlar ve Kültler I, Türk Kültürlü Halklarda Karşılaştırmalı Halk İnançları*, Berikan Yayınları, 2009, s. 55–77.
- Kalafat, Yaşar. “Balkan Türklerinde Örneklemelemlerle Halk İnançlarında Saç”, *BAL-TAM, Türklük Bilgisi*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Mart 2005, s. 208–212.
- Kalafat, Yaşar. “Bingöl ve Yöresi Örnekleri İle Halk İnançlarında ‘Cini Başına Çıkmak’ Deyimine Dair”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Kültür Derneği, 25–27 Temmuz 2008; Bingöl, 2009, s. 140—147.

- Kalafat, Yaşar. “Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saçı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, 23–25 Kasım 2007; Çorum, 2008, s. 1139–1149.
- Kalafat, Yaşar. “Destanî Katmanlaşma Sürecinde Türk Kültürlü Halklarda Kadın Teması İle İlgili İnançlar-Türk Halk İnançlarında Kadın”, *Epik Türk Ananesinde Destan, Ortak Türk Keçmişinden Ortak Türk Geleceğine, VI. Uluslararası Folklor Konferansının Matarialları*, 25–26 Kasım 2010; Bakı, 2010, s. 496–504.
- Kalafat, Yaşar. “Hatay ve Çevresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda ‘Fal’ İnancı”, *Hatay Tarih, Dil ve Kültür Bilgi Şöleni*, Hatay Folklor Araştırma Derneği, 11–12 Nisan 2008; Hatay, 2010, s. 140–149.
- Kalafat, Yaşar. “Türk Destanlarında Su Bir Tabu mu idi?”, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu*, Lefkoşa, 25–28 Ekim 2010.
- Kalafat, Yaşar. “Türk Halk İnançlarında Hayvan”, *Av. Süleyman Kazmaz Armağanı*, Ankara Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, 2009, s. 261–293.
- Kalafat, Yaşar. “Türk Halk İnançlarında Özellikle Toroslarda Kara İyeler İle İlgili Halk İnançları”, *Güneyde Kültür*, S. 6, Haziran 1995, s. 21–26.
- Kalafat, Yaşar. “Türk Kültür Coğrafyasında Yağmur Duası”, *Yağmur Duası Kitabı*, Hazırlayan M. Sabri Koz, Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 195–225.
- Kalafat, Yaşar. “Türk Kültürlü Halklardan Karaçilerde Halk İnançları”, *BAL-TAM, Türklük Bilgisi*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, S. 13, Eylül 2010, s. 276- 287.
- Kalafat, Yaşar. “Van Gölü Havzası Dinî Tabakalaşmasında Sabilik İnanç İzleri”, *V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Van, 10–13 Haziran 2009.
- Kalafat, Yaşar. “Van Gölü Havzası Örnekleri ile Halk İnançlarımızda Ölüm Meleği”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, ed. Oktay Belli, 2007, s. 332–342.
- Kalafat, Yaşar. ”Türk Halk İnanmalarında Toprak Bir Tabu mu idi?”, *ACTA TURCICA* <<http://www.actaturcica.com>>
- Kalafat, Yaşar. *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Berikan Yayınları, Ankara, 2010, s. 421–437.

- Polat, Kemal. *Beşikten Mezara Kırgız Türkleri'nde Gelenek ve İnanışlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.
- Serdar Bombacı. “1923 Yılında İmzalanan Türk ve Yunan Nüfus Mübadelesi Bağlamında Kültürel Açından Patriyotlar”, *Folklor Halkbilim Dergisi*, S. 70, Ekim 2010, s. 45–52.
- Temur, Nezir. *Folklor ve İdeoloji, Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan'da Folklor Çalışmaları ve Politikalar (1917–1958)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011.
- Togan, A. Zeki Velidî. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- Yelis, Derya. *Kırgızcada Kutlama Kalıpları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Dilbilim Anabilim Dalı, Bişkek, 2006.

Kaynak Kişiler:

- Buddeza Hiyazova: 55 yaşında, ev hanımı, ‘Çok Çocuklu Anne Ödülü’ sahibi.
- Cisiza Zeynep Yusuzovna: 55 yaşında, Aleksandrovka Köyü Meclis (ihtiyar meclisi) Başkanı.
- Fayina Marova Şabarovna: 65 yaşında, 2 çocuk ve 8 torun sahibi, İngiliz Dili ve Edebiyatı öğretmeni, eğitim alanında pek çok ödülleri var, annesi Tatar, babası Dungan.
- Hasanza Lazuyam Huseyevna: 61 yaşında, Şin’Şu Birliği üyesi.
- Mariya Yandavurova Muhameyevna: 57 yaşında, Yetimler Vakfı üyesi.
- Raziya Malikovna Livaza: 53 yaşında, ürün pazarlama ve hemşirelik bölümünden mezun, Şin’Şu Birliği (Dungan Yardımlaşma Vakfı) ve Kırgızistan Dunganlar Birliği Yönetim Kurulu üyesi, Çocuk ve Aile Komisyonu ve Aleksandrovka Köyü İhtiyar Meclisi üyesi.
- Suşanlo Hazima Muhazovna: 51 yaşında, Rus Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Şin’Şu Birliği üyesi
- Zubde Sanjanova: 64 yaşında, 10 çocuk annesi olması sebebiyle ‘Çok Çocuklu Anne Ödülü’ sahibi.

Arnavutluk'un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)

Fahri MADEN¹

Özet

Arnavutluk, XV. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmişti. Uzun yıllar Osmanlı idaresinde kalan Arnavutlar, bazı istisnalar dışında Osmanlı yönetimine bağlı kalmışlar ve büyük oranda Müslüman olmuşlardı. XIX. yüzyılda Fransız İhtilali ile başlayan Milliyetçilik akımıyla Balkanlar, çeşitli milletlerin isyanlarının merkezi haline gelmişti. Bu itibarla 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra başlayan Arnavutluk'un bağımsızlık süreci çeşitli isyanlarla hızlanmıştı. 1909 yılından itibaren dört yıl üst üste yaşanan Arnavut isyanları Osmanlı yönetimini zor durumda bırakmıştı. Bu arada Arnavut milliyetçiliği güç kazanmış, Avrupa ülkelerinin de araya girmesiyle bağımsızlık süreci daha da hızlanmıştı. Özellikle bazı Osmanlı devlet adamlarının Arnavutların taleplerine karşı çıkmaları Arnavutların Osmanlı'dan kopmalarına sebep olmuştu. Nitekim 1912 yılında Osmanlı'nın Balkan savaşları ile uğraştığı dönemde Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti. Böylece Osmanlı Devleti, Edirne'nin ötesindeki son topraklarını da kaybetmiş oldu. Makalemizde Arnavutluk'un bağımsızlık sürecinde yaşanan olaylar ele alınmaktadır. Arnavut isyanları karşısında Osmanlı yönetiminin aldığı önlemler ve takip ettiği politikalar incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: *Arnavutluk-Arnavutlar, Prizren Birliği, Arnavut Milliyetçiliği, Balkan Savaşları, İttihat ve Terakki Partisi.*

¹ Dr. Tarih Öğretmeni, fahrimaden@mynet.com

Albania's Independence Process (1877-1913)

Abstract

Albania was joined to Ottoman Empire in XV. Century. Albanians, who were under Ottoman administration for years, were loyal to Ottoman administration and most of them became Muslims. Balkans became the centre of many rebellions with the nationalism movements which started with French revolution in XIX. Century. So, duration of Albania's independence which started after, 1877-1878 Ottoman-Russia war quickened with many rebellions. Ottoman administration was in difficult situation by Albanian rebellions which lasted 4 years since 1909. Mean while Albanian nationalism got strength, process of independence gained speed with the effects of European countries. Especially, some Ottoman's statement's position against Albanians demands caused separation of Albanians from Ottoman. As a matter of fact, Albania declared independence when Ottoman was busy with Balkan wars in 1912. In this way, Ottoman Empire lost the last lands beyond Edirne. In our article, the events which were happened during the duration of Albania's independence are dealt with. Ottoman administration's precautions against Albania's rebellions and their politics are researched.

Keywords: *Albania-Albanians, Prizren Unity, Albanian Nationalism, Balkan Wars, Ittihat and Terakki Party.*

Giriş

Arnavutlar Balkanların en eski kavimlerinden biridir. Kökenlerine dair birbiriyle çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Kafkasya'nın Albania yani Dağıstan bölgesinden oldukları, Yunanlıların eski bir koluna bağlı oldukları ve Traklardan geldikleri iddia edilmektedir. Ancak Arnavutların etnik kökenleri ile ilgili Arnavut tarihçiler tarafından da kabul gören görüş, onların soyunun İlliryyalılara dayandığıdır.² Arnavutluk'un Osmanlılar tarafından fethi XIV. yüzyılda başlamış ve XV. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştı. Uzun yıllar Osmanlı yönetiminde yaşayan Arnavutlar, diğer Balkan uluslarından farklı olarak Osmanlı ile en fazla özdeşleşen halktı. Bu itibarla Arnavutların ulusal bilincinin oluşması diğer Balkan uluslarından daha geç gerçekleşmişti. Zira Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altında kültürel ve dinsel bölünmüşlüklerini sürdürmeleri, ayrıca zamanla İslamlaşan Arnavutların Osmanlı'ya sıkı bir bağlılık içerisinde olmaları aralarında siyasi birlik kurulmasını engellemişti. Dahası Arnavutların meskûn oldukları bölgelerin önce İşkodra ve Yanya, sonra bunlara Manastır ve Kosova gibi vilayetler eklenerek yönetilmesi ve nihayet Sultan II. Mahmud dönemindeki merkezîyetçilik girişimleri onları siyasi bir birlikten uzak tutmuştu.³

Arnavutlar ancak Balkanlar'daki ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler (Sırp, Yunan, Bulgar gibi) ortaya çıkıp bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra ve Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yeni yönetim anlayışı sonrasında milli meselelerini konuşmaya başlamışlardı. Tanzimat'ın ilanı Arnavut ulusal hareketinin bir avuç Arnavut aydını tarafından "kültürel bir hareket" olarak doğmasına neden olmuştu. Artık Arnavutlar yaşadıkları coğrafyada koruyucu Osmanlı gücüne de sahip değillerdi. Arnavutlar, art arda gelen milliyetçi isyanlar nedeniyle Balkanlarda komşu ülkeler karşısında korumasız bir hale gelmişlerdi. Bu şartlar altında Naum Vekilharcı, Thimi Mitko ve Jeronim de Rada gibi Arnavut aydınlar Arnavutluğun geleceği konusunda düşünmeye, Arnavut dil ve kültürünün gelişmesi için çalışmalar yapmaya başlamışlardı. Arnavutların geleceği için Arnavutça eğitim veren okulların açılmasını zaruri gören Vekilharcı, Arnavutların önce eğitim yoluyla bilinçlendirilmesi, sonra da silahlı mücadeleye dayanan ulusal bir kurtuluş hareketinin gerekliliğini dile getirmişti. Vekilharcı,

² Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 19.

³ Nuray Bozboru, "Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi", *Balkanlar El Kitabı*, der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. I, Karam Yayınları, Ankara, 2006, s. 570-571; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, ter. İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s. 392-393.

1825 yılında Arnavutça bir alfabe, 1850 yılında ise Romanya’da “Arnavut Kültür Derneği”ni kurmuştu. Bununla birlikte İtalya’da yaşayan Jeronim de Rada, 1848’de ilk Arnavut gazetesini çıkarmıştı. Mısır’da ikamet eden Thimi Mitko ise Arnavut şiiri üzerine çalışmalar yapmış, böylece Arnavut kültürel hareketinin gelişmesine katkı sağlamıştı. Bunlara Osmanlı merkezi yönetiminde görevler almış, eğitilmiş ve tecrübeli başka aydınların da katılımıyla 1864 yılında İstanbul’da “Arnavut Kültür Derneği” kurulmuştu. Aynı dönemde Arnavutluk’ta başta Şemsettin Sami olmak üzere Arnavut aydınların ve yurtseverlerin çalışmaları Osmanlı yöneticilerinin ve Fener Rum Patrikhanesi’nin tepkilerine rağmen sürdürülmüş, Arnavut muhalefatinin doğmasına ve Arnavutça eğitim veren okulların açılması yönündeki taleplerin artmasına olanak sağlamıştı.⁴

Öte yandan 1875 ve 1876 yıllarında Balkan topraklarında yaşanan ayaklanmalar (Bosna-Hersek ve Bulgaristan) ve bu ayaklanmaları bahane ederek yayılcı emeller izleyen Balkan ülkeleri ve Batılı ülkeler ile, Osmanlı’nın Rusya ile savaşın eşiğine gelmesi Arnavut aydınlarını tekrar harekete geçirmişti. Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ’ın yayılcılık emelleri bir tepki olarak Arnavut milliyetçiliğinin doğurmuştu. Arnavut aydınları 1877 yılında Abdül Fraşheri önderliğinde Yanya’da bir araya gelip Osmanlı’nın Arnavut topraklarını koruyamaması durumunda özerk bir idare kurup kendi topraklarını koruyacaklarını bildirmişlerdi. Ayrıca çeşitli vilayetlere bölünmüş Arnavutluk bölgesinin tek vilayet olarak birleştirilip yönetiminin Arnavutlara bırakılması, eğitim ve yargıda Arnavutçanın geçerli olması gibi taleplerde bulunmuşlardı. Bu talepleri kabul edilme-yen Arnavutlar kendi topraklarını korumak için Osmanlı ordusu ile birlikte Rusya’ya karşı savaşmışlardı.⁵ Ancak 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası ilk defa şartların getirdiği zorunlulukla örgütlenmişlerdi.⁶ Böylece içte ve dışta pek çok mesele ile uğraşan Osmanlı Devleti’nin bu sorunlar yumağına bir de “Arnavut Meselesi” eklenmişti.

1. Prizren ve Beja Birliği

Arnavutluk’un bağımsızlık sürecinin temeli Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına dayanmaktaydı. 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayaste-

⁴ Bozboru, agm, s. 572–573; Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997, s. 189.

⁵ Bozboru, agm, s. 574; Bozboru, *age*, s. 190.

⁶ Hale Şıvgın, “Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 147, Aralık 2003, s. 132–136.

fanos Antlaşmasına göre Arnavutların meskûn oldukları toprakların çoğu yeni kurulan Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ ile Yunanistan'a verilmekteydi. Bunu gören Arnavut aydınları ve yurtseverleri 30 Mayıs 1878'de İstanbul'da bir araya gelmişler ve "Arnavut Haklarını Savunma Komitesi"ni kurmuşlardı. Ayrıca burada Abdül Fraşheri, Sami kardeşler, İşkodralı Vasa Paşa ve Leskovikli Jana Vreto gibi Arnavut aydınları Prizren'de milli bir kongre toplanması kararı almışlardı. Yine Arnavut halkı arasında da sözü edilen antlaşmaya tepkiler oluşmaya başlamıştı. Bu gelişmeler sırasında Arnavutlar, özellikle Karadağ'a karşı Avusturya ve Osmanlı Devleti tarafından da desteklenmişlerdi. Nitekim ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanında Yanya mebusu olan Abdül Fraşheri'nin girişimi ve Arnavutluk'un bütün bölgelerinden 300 kadar temsilcinin katılımıyla Berlin Kongresi'nden üç gün önce, 10 Haziran 1878'de Prizren'de bir kongre toplanmıştı. Böylece oluşturulan Prizren Birliği, Berlin Kongresi'ne katılan devletlere ve Osmanlı hükümetine muhtıralar göndererek birliğin amaçlarını dile getirmişti. Bu birliğin amacı Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'daki Arnavutları milli birlik içinde toplamaktı. Prizren Birliği bir yandan Arnavut topraklarını yabancı devletlerin işgalinden savunmak için silahlı mücadele verirken, diğer yandan da Arnavutluk'a özerk bir statü kazandırmak umuduyla siyasi faaliyetlere başlamıştı. Bu itibarla bazı görüş ayrılıklarıyla birlikte kongre, Arnavutluk'un tek vilayet altında toplanması, diplomatik mücadele ve bağımsızlık statüsünün hazırlanması noktalarında çalışmalarını sürdürmüştü⁷. İlk iş olarak birlik, anayasa yapmaya ve böylece Arnavut vilayetlerini merkezi Manastır olan tek bir vilayette birleştirmeye koyulmuştu.⁸

Ayastefanos Antlaşmasına karşı oluşturulan Prizren Birliği'nin Berlin Antlaşmasından beklentisi büyüktü. Ancak özellikle Bismark'ın etkin olduğu Berlin Kongresi'nde Ayastefanos Antlaşmasında yer alan Arnavutların meskûn olduğu toprakların bir kısmının Karadağ'a bırakılması kararı aynen kabul edilmişti. Bismark, Arnavut ulusunun varlığını reddetmekle aslında Arnavutların milli bilinçlerinin oluşmasına katkıda bulunmuştu.⁹ Arnavutlar, Berlin Antlaşmasından bekledikleri neticenin çıkmaması üzerine silahlı mücadele içerisine girmişlerdi. Berlin Antlaşmasına göre,

⁷ Necip Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara, 1978, s. 8; Bozbor, *age*, s. 190–193. Jelavich toplantıya 80 kişinin katıldığını bildirmektedir. (Jelavich, *age*, s. 394) Süleyman Külçe ise toplantıya 38 Müslüman ve 5 Hıristiyan olmak üzere 43 kişinin katıldığını iddia etmektedir. (Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir Yayınları, İzmir, 1944, s. 250)

⁸ Yücel Yiğit, "Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti", *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall 2009, s. 2469. Prizren Birliği'nin kuruluş amacı ve faaliyetleri için bkz. BOA, Y.PRK.MYD, 2/1-2.

⁹ Bozbor, *age*, s. 188.

Arnavutların çoğunlukta oldukları Gosiva ve Plava bölgeleri Karadağ'a verilmişti. Bunun üzerine Karadağ, bölgeye asker sevk edince, Arnavutlarla Karadağ kuvvetleri arasında savaş başladı ve Arnavutlar Karadağ kuvvetlerini geri püskürttüler. Arnavut liderler buraları kendi memleketlerinin bir parçası olarak görüyorlardı. Arnavut ayaklanması genişleyince, 1880 yılının Haziran ayında Berlin'de bir konferans daha toplandı. Konferansta Karadağ'a Gosiva ve Plava'nın yerine Ülgün ve Bar limanlarının verilmesine karar verildi. Ancak Arnavutlar, Ülgün ve Bar'ı teslim etmediler. Osmanlı Devleti, büyük devletlerin de karışmaya hazırlanmış olduklarını görünce¹⁰ olayın ciddiyetini anlayarak, Arnavutluk'a Derviş Paşa komutasında büyük bir askeri kuvvet gönderip, Ülgün'ü Arnavutlardan alıp Karadağ'a teslim etti. Derviş Paşa Ülgün'ü Karadağ'a teslim ettikten sonra İstanbul'a dönerken Prizren Birliği, Aralık 1880'de yaptığı toplantıda geçici bir Arnavut hükümeti kurulduğunu ilan etti.¹¹ Böylece Berlin Antlaşması, Arnavut bağımsızlık hareketinin fitilini ateşlemiş oldu.

Prizren Birliği, Sultan II. Abdülhamid'in 1881 yılının Mart ve Nisan aylarında bölgeye yine Derviş Paşa komutasında başlattığı askeri hareketle sona erdi.¹² Derviş Paşa, 29 Nisan 1881'de Firzovik yakınlarında Prizren Birliği güçlerini mağlup etmiş, bunlardan bazılarını tutuklayıp idam ettirmiş, ileri gelenlerini ise sürgüne göndermişti.¹³ Arnavutlar bu birlikle ilk defa bir araya gelmişler ve seslerini uluslararası arenada duyurabilmişlerdi. Birlik, bağımsızlığa uzanan Arnavutluk ulusal hareketinin çıkış noktası

¹⁰ Avrupa devletleri Ülgün'ün Karadağ'a bırakılması için Ülgün limanını silah atmadan ve karaya asker çıkarmadan iki aydan fazla işgal edip, Osmanlı yönetimini kendi tebaasıyla savaşarak Ülgün'ü Karadağ'a teslim etmeye zorlamışlardı. (Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi Balkanlar'ın Kördüğümü*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 117-118)

¹¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 540-542; Jelavich, *age*, s. 395-396; İrtem, *age*, s. 119; Şıvgın, "Arnavutlarda Milli Bilincin...", s. 143-144.

¹² Prizren İttihat Cemiyetinin başarısız olması üzerine Arnavut liderleri bir beyanname yayımlayarak durumu 30 Nisan 1881'de Osmanlı hükümetine iletmışler, burada yabancı güçlerin provokasyonu ile cemiyetin amacından saptığını, bazı art niyetlilerin silaha sarılıp isyan ettikleri ifade edilmişti. Ayrıca halkın artık vergi verip asker toplanmasına ses çıkartmayacağı ve vilayetlerin birleştirilmesi fikrinden vazgeçildiği, aksine hareket edenlerin hükümete teslim edileceği bildirilip güven tazelemeye çalışılmıştı. (BOA, A.PRK.MYD, 2/1-5; Yiğit, agm, s. 2476) Ancak Derviş Paşa, bölgeden ayrılırken Prizren Mutasarrıfı İbrahim Paşa'dan silahların toplanması, vergilerin tahsili ve nüfus sayımının yapılmasını istemişti. Ancak çocuklarını askere göndermek istemeyen Arnavutlar, 1884 tarihinde isyan ederek büyük bir yangın çıkarmışlardı. Bunu 1885'te halkın elindeki silahların toplanmasına karşı çıkartılan bir diğer isyan izlemişti. İsyân kısa sürede etrafa yayılınca Osmanlı hükümeti Veysel Paşa'ya Kosova'ya gönderip isyanı bastırmıştı. (Yiğit, agm, s. 2478)

¹³ BOA, A.MKT.MHM, 486/60-79; Yiğit, agm, s. 2476. Elbasan'da yakalanan Abdül Fraşeri, Prizren'de yargılanarak idama mahkûm edilmiş, ancak siyasetle uğraşmamak şartıyla cezası müebbet hapse çevrilip, önce Balıkesir'e sonra İstanbul'a gönderilmişti. (Yiğit, agm)

olmuştu. Başlangıçta Berlin Antlaşmasıyla Arnavutluk bölgesine ait bir kısım toprakların diğer Balkan devletlerine bırakılması karşısında Arnavutlar arasında beliren tepkiye Sultan II. Abdülhamid de destek vermişti. Aslında Prizren Birliği'nin ulusçu çalışmalarından rahatsız olan Sultan II. Abdülhamid, bu harekete muhafazakâr Arnavutlar aracılığıyla dini bir görünüm vermek, böylece hareketin ulusçu içeriğini zayıflatarak bölgedeki yabancı işgallerine karşı bir direniş unsuru olarak kullanmak niyetindeydi. Ancak oluşan Prizren Birliği hareketinin Arnavut aydınları tarafından "Arnavutluk'un özerkliği elde etme hareketine" dönüştürülmesi Sultan II. Abdülhamid'i rahatsız edince bu hareketi bastırmaya yönlendirmişti.¹⁴ Ancak yine de Sultan, Prizren Birliği'nin bastırılmasında acele etmemişti. Sultan'ı harekete geçiren saik, 25 Mart 1881'de Yunanistan ile olan sınır anlaşmazlığının çözülmesi olmuştu. Sultan, bu birliği bölgedeki Slav yayılmacılığına karşı da bir supap olarak düşünmüş, istediği hedefin gerçekleşmesi durumunda da ortadan kaldırılması gerektiğine karar vermişti.¹⁵

Prizren Birliği'nin dağılmasından sonra yeraltına çekilen Arnavutluk'un özerkliği meselesi, 1893 yılında baş gösteren Makedonya sorunuyla¹⁶ birlikte tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Bu sırada Bulgar komitacılarının Makedonya'ya saldırımları ve bölgenin Bulgaristan'a ilhak edilmesi tehlikesine karşı Berlin Antlaşmasında önerilen reformları gündeme getirmişti. Arnavutlar, Makedonya'da reform yapılması durumunda Slav tehlikesinin artacağı ve Arnavut topraklarının parçalanacağı endişesine kapılmışlar, pek çok toplantı yaparak buralarda aldıkları Arnavutların tek bir vilayet içinde birleştirilmesi, kendi dillerinde eğitim yapma hakkına sahip olmaları ve Makedonya sınırları içinde Arnavutların yaşadıkları toprakların reformlardan muaf tutulması gibi kararları Sultan II. Abdülhamid'e bildirmişlerdi.¹⁷

¹⁴ Bozboru, *age*, s. 188 ve 197.

¹⁵ *Age*, s. 204–205.

¹⁶ 1893'te Bulgar komitacılarının faaliyete geçmesiyle başlayan Makedonya sorunu bölgeye özerklik verilmesi noktasına gelmişti. Arnavutlar reformların yalnızca bölgedeki Hristiyan nüfusun koşullarının iyileştirilmesiyle sınırlı olmasından ve bölgeye Hristiyan jandarmaların gönderilmesinden rahatsız olmuşlardı. O kadar ki bu reformlardan tatmin olmayan Hristiyan unsurların bir de milliyetçi eylemlere girişmeleri Arnavutların geleceği açısından oldukça tehlikeli görülmüştü. (Bozboru, *agm*, s. 580) Ayrıca Makedonya'da yapılmak istenen reformların Arnavutları rahatsız eden diğer boyutları için bkz. Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902–1908 Yıllarında Makedonya (Rumeli Vilayeti) Sorunu", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.XII, S. 1–2, Ankara, 1996, s. 248–253.

¹⁷ Bozboru, *age*, s. 209–210. 1896'da Dritta Cemiyeti, Arnavutluk'ta yapılacak ıslahatın, çoğunluğu Arnavut olan Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinin bir eyalet haline getirilip Arnavut vali idaresine verilmesi, Arnavutçanın resmi dil olması, Arnavutların ayinlerini istedikleri dilde yapabilmeleri gibi esaslara dayandırılmasını istemişti. (İrtem, *age*, s. 123)

Bu taleplere karşı Osmanlı hükümetinin sessiz kalması üzerine ise 1896'da İpek'te,¹⁸ 1897 ve 1899 yıllarında Peja'da 500 Arnavut delegenin katıldığı toplantılar yapılmışsa da aralarındaki görüş ayrılıkları nedeniyle Arnavutların ortak bir karar almaları mümkün olmamıştı. Prizren Birliğini yeniden canlandırma girişimi olan bu toplantıların başarısız olması, Sultan II. Abdülhamid yanlısı Arnavut bey ve paşaların hâlâ etkin bir konumda olmalarından kaynaklanmıştı. Neticede Peja Birliği, kan davasına son verilmesi dışında kesin bir karar alamamış, siyasi bir proje üretememişti.¹⁹

Peja Birliği girişiminin dışında Arnavutluk'ta 1902'ye kadar bağımsızlık açısından kayda değer bir gelişme olmamıştı. Bu dönemde daha çok Arnavut dil ve kültürünün gelişimi faaliyetleri hızlandırılmış, yerel sorunlar ile ulusal eğitim ve alfabe meseleleri tartışılmıştır.²⁰ Bununla birlikte 1902'de başlayan Makedonya'daki anarşik olaylar²¹ Arnavutları tekrar hareketlendirmiş, Makedonya'da yapılmak istenen reformlar onları karşıt eylemlere yönlendirmişti. Bütün bu gelişmeler Arnavut bağımsızlık düşüncesinin adım adım gelişmesine ve güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim 1905 yılında Manastır'da bir grup genç entelektüel, "Arnavutluk'un Özgürlüğü İçin Komite" kurup, çete grupları oluşturmaya başlamışlardı. Bu arada ilk Arnavut çete örgütü Manastır'da Lise Müdürü Baja Topulli tarafından teşkil edilmişti. Bunlar 1906 yılı Ocak ayından itibaren dağa çıkarak güneyde Türk jandarmalarına ve aynı zamanda Yunanlılara karşı mücadeleye başlamışlardı. Bu ilk çeteyi bir süre sonra diğerleri izlemişti.²² Arnavut çete hareketleri Bektaşiler tarafından da desteklenmiş, Bajo Tapulli'nin çetesi Melsan tekkesinde kurulup tekke şeyhi Hüseyin Baba tarafından himaye edilmişti. Arnavutluk'taki diğer Bektaşi tekkelerinin de Arnavut çetelerine ve bağımsızlık hareketine katkıları olmuştu.²³ Böylece

¹⁸ Hacı Zekâ liderliğinde İpek'te Hamam Cami'nde yapılan bu toplantının esin kaynağı Prizren Birliği'ydi. Ancak bu yeni oluşuma bölgede "İpek Birliği" adı verilmişti. (Yiğit, agm, s. 2477)

¹⁹ Bozboru, agm, s. 577-578.

²⁰ Bozboru, *age*, s. 212-225. Bu dönemde İtalya'da çalışmalarda bulunan Arnavut Ulusçu Derneği, 1 Ocak 1898'de Sultan II. Abdülhamid'den Arnavut vilayetlerinde Arnavutçanın ulusal bir dil olarak kullanımını talep etmiş, 1899 tarihinde ise İşkodra, Kosova, Manastır, Selanik ve Yanya vilayetlerinin Sultan'ın otoritesi altında bölgesel bir komiserlik olarak bir araya getirilmesini istemişti. Yine Napoli'de kurulan Arnavut Siyasi Komitesi, 1897'de Arnavutluk'un özerkliği için İtalya'ya başvurmuştu. Kısacası Prizren Birliği sonrası gerek yurt dışında gerekse Arnavutların meskün oldukları bölgelerde yaşayan Arnavutlar, liderleri arasındaki görüş farklılarına rağmen Arnavut bağımsızlık hareketini savunmak ve meseleyi uluslararası alana taşımak için yoğun bir çaba içerisinde olmuşlardı. (*Age*, s. 261-264)

²¹ Makedonya'da yaşanan hadiseler için bkz: Şıvgın, "Makedonya (Rumeli Vilayeti) Sorunu", s. 241-269.

²² Şıvgın, "Arnavutlarda Millî Bilincin...", s. 151; Bozboru, agm, s. 580.

²³ Nathalie Clayer, "Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu", çev. O. Koloğlu, *Toplumsal Tarih*, S. 2, Şubat 1994, s. 58-61. Bektaşilerin Arnavut bağımsızlık sürecine verdikleri destek daha geniş bir şekilde

1902 yılından itibaren Arnavutlar arasında yeniden canlanan ulusçu faaliyetler hızla gelişmiş, 1907 ortalarında kuzeydeki ve güneydeki Arnavutlar arasında meydana gelen ortak hareket çabaları yabancı devletlerin dahi dikkatini çekmişti. Bu durum Osmanlı yönetimini çok sayıda Arnavut'u tutuklamaya ve pek çoğunu sürgüne göndermeye itmişti. Ancak Osmanlı idaresinin meseleyi yönetim açısından çözme çalışmaları artık Arnavutları memnun etmekten oldukça uzaklaşmıştı. 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya bölgesine ulaşması Arnavut bağımsızlık hareketi için yeni bir dönüm noktası olmuştu.²⁴

Haziran 1908'de Firzovik'te binlerce Arnavut'un katıldığı ayaklanma, Sultan II. Abdülhamid rejimine karşı faaliyet içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne II. Meşrutiyet'in ilanı konusunda önemli bir destek sağlamıştı. Arnavut milliyetçileri Sultan II. Abdülhamid'den elde edemedikleri özerkliği yeni kurulacak olan Meşrutiyet rejiminden bekliyorlardı. Bu sebeple Arnavutların önemli bir kısmı –ki Faik Konitza gibi bazı ulusçu Arnavut aydınları Sultan II. Abdülhamid yanlısı bir politika izlemişlerdi- Jön Türk hareketine destek vermişlerdi.²⁵ Zira Arnavutları, Prizren Birliği'nin dağıtılmasından çok Makedonya reformları rahatsız etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamid'i devirmek adına Arnavutların desteğine ihtiyaç duymuş, bu arada Arnavutların özerklik beklentilerine yeşil ışık yakmıştı. Neticede II. Meşrutiyet'in ilanı hiç de küçümsenmeyecek derecede Arnavutların desteğiyle mümkün olabilmişti.²⁶

2. II. Meşrutiyet'in İlk Yılları: Arnavut Bağımsızlık Sürecinin Hızlanması

Arnavutlar, II. Meşrutiyet'in ilanını coşkuyla karşılamışlar, yeni yönetim şeklini Arnavutluk'un özerkliğinin tanınmasıyla sonuçlanacak reformların başlangıcı olarak düşünmüşlerdi. Ancak bu umutları kısa sürede sönmüş ve Arnavutlar hayal kırıklığına uğramışlardı. Gerçi II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Arnavutluk'ta yeniden Arnavut okulları ve Başkim kulüpleri kurulmuş, Arnavutça yayınlar başlamıştı. Hatta 1908 yılında "Başkim Kulübü" Kuzey ve Güney Arnavutluk'ta "Prizren Arnavut İttihadı Kongresi"

araştırılmayı beklemektedir. Zira bugün Arnavutluk'ta pek çok Bektaşî dervişinin mezar taşında Arnavutluk'un bağımsızlığı için savaşırken hayatını kaybettiği yazılıdır.

²⁴ Bozboru, *age*, s. 253–254.

²⁵ Bozboru, *age*, s. 264–270.

²⁶ Gazmend Shpuza, "Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi", *Osmanlı*, C. II, Ankara, 1999, s. 465; Falma Fshazi, "2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı'nın Düşman Olduğu 'O An'", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38, Mart 2008, s. 169.

kararlarını canlandırmak amacıyla bir beyanname yayınlamıştı. Bu beyanname Arnavut politikacıları için, adeta bir anayasa ilanı demektir.²⁷ Bu arada Arnavutlar arasında fikir ayrılıkları da devam ediyor, Ortodoks ve Müslüman muhafazakar Arnavutlar arasındaki görüş farklılığı ortak kararlar alınmasını zorlaştırıyordu. Kasım 1908’de Manastır’da toplanan kongrede tek bir alfabe konusunda fikir birliği sağlanamamışsa da Arnavutça eğitim meselesinde anlaşmaya varılmıştı.²⁸ Ancak bir süre sonra İttihat ve Terakki Partisi bu kulüp ve okulları kapatıp Arnavutça yayınları yasakladı.²⁹ İttihatçılar Arnavutları milliyetçi hareketleri dolayısıyla “hain” olarak görmeye, Sultan II. Abdülhamid’in işbirlikçisi ve taraftarı olarak algılamaya başladılar.³⁰ İttihatçıların Meşrutiyet zemininden kaymakta olduklarını düşünen Arnavutlar ise bağımsızlık düşüncelerine bir adım daha ivme kazandırmışlar, hatta tekrar isyan hareketlerine başladılar.

2.1. 1909 Arnavut İsyanı

Meşrutiyet’in ilanı sonrasında zorunlu askerlik hizmetinin sıkı bir şekilde uygulanacağını anlaşılmaması Arnavutları rahatsız etmişti. Üstelik İttihatçıların, Arnavut okullarında Türkçeyi zorunlu ders olarak Arap harfleri ile okutmak konusunda ısrarlı davranmaları ve Arnavutların silahsızlandırılması düşüncesinin ortaya çıkması mecliste İttihatçılarla Arnavut mebusları karşı karşıya getirmişti.³¹ Böylece Meşrutiyetten beklentilerinin tam tersi uygulamalarla karşılaşan Arnavutluk’ta, ayrıca Avusturya ve İtalya başta olmak üzere yabancı tahrik ve teşvikleriyle 1909 yılının bahar aylarında kıpırdanmalar başlamıştı. Nihayet 31 Mart olayları sonrasında daha Meşrutiyetin birinci yılı dolmadan, İpek’te Arnavut isyanı meydana geldi. İsyanı bastırmak için görevlendirilen Cavit Paşa, sert tutumu ile başlangıçta isyanı kontrol altına almış, fakat daha sonra bu sert tutum Arnavutların tepkisini çekerek isyan daha geniş alana yayılmıştı. Arnavut isyancılar, İsa Bolatin’in teşvikiyle Firzovik’te toplanmışlar, şeriatın emrettiği vergiler dışında herhangi bir vergi vermeyeceklerini ilan etmişlerdi.³²

²⁷ Celal Bayar, *Ben de Yazdım - Milli Mücadele’ye Gidiş*, C. II, Sabah Kitapları, İstanbul, 1966, s. 506.

²⁸ Bozboru, agm, s. 582.

²⁹ “Arnavutluk”, *Türk Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul, 1971, s. 378.

³⁰ Fshazi, agm, s. 174.

³¹ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Bülke Yayınları, İstanbul, 2004, s. 352–353.

³² Çelik, *age*, s. 356–357.

Bu isyan ve Cavit Paşa'nın icraatları meclisteki Arnavut mebusları tarafından da tepkiyle karşılanmıştı. O kadar ki, beş Arnavut mebus Cavid Paşa aleyhine Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa'nın yanıtlamasını istedikleri bir takrir vermişler, Cavid Paşa'dan İpek'te neden evlere toparlarla saldırı düzenlediğini açıklanmasını istemişlerdi.³³ Sonuçta isyan şiddetle bastırılmış, ancak isyanın bu bastırılış şekli Arnavutların bağımsızlık süreçlerini yavaşlatmaya ve ortadan kaldırmaya yetmemişti.

2.2. 1910 Arnavut İsyanı

Meşrutiyet döneminde Arnavutluk'ta çıkan bir başka ayaklanma, 18 Mart 1910 tarihinde duhuliye (oktruva) vergisinin³⁴ kaldırılmasını isteyen bini aşkın Arnavut'un Priştine'de bazı caddeleri işgal etmesi ile başlamıştı. Bunlara nasihat heyeti gönderildiğinde isyancılar dört kalem verginin dışında vergi vermeyeceklerini, özgürlük, adalet, eşitlik, okul, jandarma ve karakol istediklerini bildirmişlerdi. Ayaklanmanın en önemli nedenleri arasında Kosova'da uygulamaya konan duhuliye vergisine halkın tepki göstermesi, yumurta ve sakal vergisi alınacağına dair söylentilerin yayılması ve harf sorunu bulunuyordu. İsyanın lideri İsa Bolatin, Kosova Valisinin duhuliye vergisini Üsküp'te uygulamaya koymasını fırsat bilerek, önceden hazırlanan ihtilal programını hayata geçirmişti. İsyancılar yeni konulmuş vergilerin kaldırılmasını, mecburi askerlik kanununun değiştirilmesini, halkın elindeki silahların toplanması hakkındaki hükümet kararının geri alınmasını istemişlerdi. Meclise de Arnavutluk'ta asker toplanması sırasında yolsuzluk yapıldığını ve hükümet memurlarının Meşrutiyete aykırı davranışlar sergilediklerini ileri süren 24 imzalı bir telgraf gönderilmişti.

1910 Arnavut isyanının bastırılması görevine yine Cavit Paşa atanmıştı. Ancak daha sonra hükümet bunun yaratabileceği sıkıntıları göz önüne alarak bu göreve Şevket Turgut Paşa'yı getirmişti. Bölgede öncelikle örfi idare ilan olunmuş, ardından 15 gün içerisinde ahalinin ellerindeki silahları yetkililere teslim etmeleri, teslim etmemeleri halinde elinde silah bulunanların şiddetle cezalandırılacakları bildirilmişti. Sonrasında ise Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bizzat kendisi ayaklanma bölgesine giderek sert tedbirler almak suretiyle bu isyanı bastırmıştı.³⁵ Osmanlı kuvvetlerine

³³ *Age*, s. 369.

³⁴ Giriş vergisi anlamına gelen duhuliye, şehir ve kasabalara ticaret maksadıyla getirilen eşyadan alınan vergi olup Fransızcası 'octroi' idi. Bu vergiyle elde edilen gelirler belediye ihtiyaçları için sarf edilirdi. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB, İstanbul, 2004, s. 480)

³⁵ Çelik, *age*, s. 371–378.

mağlup olan İsa Bolatini ve arkadaşları Karadağ'a sığınmak zorunda kalmışlar, böylece tüm Kosova'ya yaymaya çalışılan bir Arnavut isyanı daha başarısızlıkla sonuçlanmıştı.³⁶

2.3. 1911 Arnavut İsyanı ve Sultan Reşad'ın Arnavutluk Seyahati

1911 yılı başlarında Kuzey Arnavutluk'ta Malisörlerin yaşadıkları bölgede yeni bir isyan hareketi daha başladı. Özellikle Karadağ'a sığınan Katolik Arnavutlar, Karadağ'ın da teşviki ile Osmanlı karakollarına saldırıya geçmiş ve isyan kısa sürede yayıldı. Bu gelişmeler üzerine daha önce olduğu gibi konu yine Arnavut mebuslar tarafından mecliste gündeme getirildi. Mayıs 1911 tarihinde Avlonya'da (Vlore) toplanan bir Arnavut komitesi İşkodra, Yanya, Kosova ve Manastır vilayetlerinin Osmanlı devleti içerisinde özerk bir Arnavutluk teşkil edecek şekilde birleştirilmesini istedi. Nisan ayı başında ise Malisör liderleri büyük devletlere sundukları muhturada Arnavutluk'un "tamamiyet-i mülkiyesi", Arnavutçanın lisanı resmi olarak kabulü ve bölgeye bir Arnavut vali tayini gibi taleplerde bulundular. Oysa Osmanlı hükümeti Malisörlere verdiği cevapta asilerin üç gün içinde ülkelerine geri dönerek silahlarını teslim etmemeleri halinde kanuni işlemlere başlayacağı uyarısını yapmıştı.³⁷ Bu sırada bir yıl önce kendisine Karadağ Kralı unvanını veren Nikola, silah dağıtarak ve sığınma hakkı vererek isyancıları Osmanlı'ya karşı desteklemişti.³⁸

1911'de Kosova-Üsküp vilayetinde başlayıp, İşkodra vilayetine taşan isyan, Meclisteki Arnavut milletvekillerinin yumuşak bir siyasetle meselelerin kapanacağını söylemelerine rağmen hükümet tarafından sert önlemlerle bastırılma yoluna gidilmişti. Mahmut Şevket Paşa, 82 piyade taburu gibi çok büyük bir kuvvetle Arnavutluk'un adeta altını üstüne getirdi. Mağrur insanlar olan Arnavut erkekleri kadınları önünde falakaya yatırılmış, sonuçta dağlık arazide çete savaşlarına girişmelerine rağmen Arnavutlar ezilerek isyanlarına son verilmişti. Ancak isyan sırasında Arnavutların çoğunluk teşkil ettikleri üç vilayette (Kosova, İşkodra ve Yanya) büyük huzursuzluk yaşanmıştı. Bu huzursuzluğun yaralarını sarmak için isyan sonrası Arnavutlara yönelik genel af ilan edilip, silah taşımalarına, okullarında ve idari işlemlerinde Latin harflerini kullanmalarına da izin verildi. Bu arada vergiler de hafifletilerek idari görevlere Arnavutların atanması

³⁶ BOA, HR. SYS, 134/3-34; BOA, HR. SYS, 150/16; BOA, HR. SYS, 151/52-82.

³⁷ Çelik, *age*, s. 405, 435.

³⁸ Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul, 2003, s. 12.

yoluna gidildi.³⁹ On bir maddeye çıkan bu ayrıcalıklarla isyancılar taleplerinden hemen hemen hepsini elde etmiş bulunuyorlardı. Ancak Osmanlı hükümetinin kabul ettiği bu ayrıcalıklar sadece İşkodra bölgesi Arnavutları için geçerli olmuş, bütün Arnavutları ve Arnavutluk’u kapsamamıştı.⁴⁰ Bu durum diğer bölgelerde yaşayan Arnavutların tepkilerine yol açmış ve ilerideki isyan hareketlerine bir bahane teşkil etmişti.

Öte yandan 1911 yılının Mart ayının sonlarına doğru Arnavut asıllı bir İtalyan avukat olan Terenc Toçi Karadağ topraklarına girmişti. Görevi Arnavut isyancı Malisörleri hakkında İtalyan gazetelerine bilgi sağlamak olan Terenc Toçi daha sonra Mirdita’ya geçerek papaz Preng Doçi ile beraber 25 Nisan 1911 tarihinde Fan Kilisesi’nde bir toplantı düzenlemişler ve 27 Nisan 1911 tarihinde Arnavutluk’un bağımsızlığını ilan ederek Terenc Toçi başkanlığında bir hükümet kurulmasını kararlaştırmışlardı. Ancak Terenc Toçi’nin manevrası, Malisörler üzerinde büyük bir etkisi olmadığı gibi Osmanlı hükümeti tarafından da ciddiye alınmamıştı.⁴¹ Zira Arnavutların gönlünü kazanmak için Sultan Reşad, Haziran 1911’de bölgeye seyahate çıkmıştı. Kanuni Sultan Süleyman’dan beri hiçbir padişah Arnavutların yaşadıkları bölgelere ayak basmamıştı. 16 Haziran 1911’de Kosova sahrasına inen Sultan Reşad, yaklaşık yüz bin Arnavutla cuma namazı kılmış, Mahmud Şevket Paşa’nın 82 taburla getiremediği barışı böylece temin etmişti.⁴²

3. 1912 Arnavut İsyanı

3.1. İsyanın Sebepleri

1912 yılının ilk aylarında yapılan ve “Sopalı Seçim” ismiyle tarihe geçen seçimlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin zorla meclis çoğunluğunu elde etmesi ve neticede yüz mebusun meclis dışında kalması görünürdeki isyan sebeplerinden biriydi.⁴³ Zira seçilmekten mahrum kalan mebuslar

³⁹ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 174.

⁴⁰ Çelik, *age*, s. 426–427.

⁴¹ BOA, HR. SYS, 145/27; 1911 Arnavut isyanı hakkında detaylı bilgiler için bkz. Hasan Bello, *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk’ta 1911 Malisörler İsyanı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 27–56.

⁴² BOA, HR. SYS, 145/57; Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, C. XII, Hayat Kitapları, İstanbul, 1967, s. 213–214; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, s. 383. Dönemin gazetelerine göre Sultan’ı karşılamak için yaklaşık üç yüz bin Arnavut toplanmıştı. “Padişahım çok yaşa” çığlıklarıyla halkın büyük bir tezahüratta bulunduğu görülmüştü. (*Sabah*, 17 Haziran 1911, s. 1–2; *İttihad*, 18 Haziran 1911, s. 2)

⁴³ Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Yayınları, Ankara, 1993, s. 123.

kendi milletlerini kıskırtmaktan geri durmamışlardı.⁴⁴ Muhalefet sözcülerinden Lütü Fikri Bey, seçim yolsuzluklarıyla bu dönemde ortaya çıkan Arnavut isyanı arasında zaruri bir alaka olduğu görüşündeydi. Ancak Ahmet Hilmi Bey'e göre ise Arnavutlar seçimi bir vesile yapmışlardı.⁴⁵ Dolayısıyla 1912 seçimi isyanın tek sebebi değildi. Buna göre 1912 isyanının sebebi bir taraftan hükümetin yanlış nazariyeleri, diğer taraftan Arnavut reislerinin ihtiras ve menfaatperestliğiydi.⁴⁶

Arnavutların isyan etmesinde, İttihat ve Terakki hükümetlerinin, onlardan şüphe etmeleri ile daima onları tazyik etmeleri de önemli rol oynamıştı. Özellikle Katolik Arnavutlara silah dağıtılırken, Müslüman Arnavutların silahlarını toplamak için şiddet kullanılması onları gücendirmişti.⁴⁷ Arnavutluk'ta silah toplamaya gönderilen askeri kuvvetlerin yaptıkları kötü muameleyle rağmen hükümetin bu fenalıkları yapan kişiler hakkında cezalandırma yoluna gitmemesi anlaşılmasız bir durum olarak değerlendirilmişti.⁴⁸

Arnavut isyanın şiddetlendiği dönemde hükümet kuran Gazi Ahmet Muhtar Paşa, olayın sebeplerini şöyle açıklamaktaydı: “Birincisi eski isyanın sonundan beri yer yer içlerinde bulunan zabitlerin ekserisi tarafından kendilerine kötü muamele yapılması, selam bile verilmemesi, aksine birçok tahkir ve hakaretler edilmesi idi. İkincisi Hıristiyan Malisörlerin isyanda yabancı devletlerin de katkılarıyla silahlanmaları, üçüncüsü ise mebusan seçiminde istedikleri kişileri serbestçe mebus seçmeye başladıklarında, iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın muhalefeti ile karşılaşmaları, Fırka'nın istediği kişileri de kendileri istemediklerinden, isyan ancak hürriyet hareketlerini müdafaa uğrunda baş göstermişti.” Ayrıca Gazi Paşa'ya göre de, isyan denilen bu kıyam devlet aleyhinde bir hareket değil, İttihat ve Terakki'nin Arnavutların hürriyetlerine taarruz etmesine karşı bir tepkiydi.⁴⁹

İsyanda, aslı olmamakla beraber, o günlerde Arnavutluk'ta hayli yankı bulan “devletin namaz, oruç ve sakal gibi mukaddesattan vergi alacağı”

⁴⁴ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 76.

⁴⁵ Alkan, *age*, s. 123.

⁴⁶ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası*, Konstantiniyye 1331, s. 32.

⁴⁷ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 271–272; Rıfat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, 1976, s. 376.

⁴⁸ Çelik, *age*, s. 448.

⁴⁹ Uçarol, *age*, s. 377–378.

söylentileri de etkili olmuştu. Dönemin muhalif siyasilerinin Arnavutları desteklemesi onları isyan hareketlerinde hem tetiklemiş hem de ateşlemişti. Seçimlerde, neredeyse tamamen meclis dışında kalan muhalefet için, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mücadele edecek meşru zemin de daralmıştı. O günlerde belli başlı bütün muhalefet mihraklarının toplandığı bir odak durumunda olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, resmi karar ve idare kurulları itibarıyla olmasa da Rıza Nur gibi tanınmış bir üyesi vasıtasıyla Arnavut isyanına sıcak bakmıştı. Celal Bayar'a göre Arnavut ihtilalcileri temsilci göndererek Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile irtibat kurmak istemişlerse de, fırka ileri gelenleri buna razı olmamışlardı.⁵⁰ Süleyman Nazif ise muhalefetin daha geniş çapta isyanı desteklediğini ileri sürmekteydi. Nazif, Müslüman olan Arnavutlarla, Arnavut olmayan Hürriyet ve İtilafçıların birleştiğini, İtilafçıların ne pahasına olursa olsun hükümeti elde etme hırsı içerisinde olduklarını aktarmaktaydı.⁵¹ Rıza Nur ise Arnavut isyanının muhtelif reisleri ile muhabere ettiğini, böylece Arnavutları isyana teşvik ettiğini, bunun zulme karşı hak ve kahramanlık olduğunu, Arnavutların devleti İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiklerini ifade etmekteydi.⁵²

Ayrıca 1912 Arnavutluk isyanının 1910 yılında toplanan silahların tekrar iadesini temin etmek sebebiyle çıktığı ileri sürülmüştü. Ancak isyanın asıl çıkış sebebinin Arnavut reislerin kendilerine imtiyaz elde etmek için yaptıkları kışkırtmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bunu isyan sırasındaki taleplerinden anlamak mümkündür. Bu durumda Arnavut reislerin isyana sebep olmaları ve meclisin feshini istemeleri yalnız kendi kindar hislerinden, mebus olamamaktan gelen şahsî intikam arzularından doğmuştu.⁵³

3.2. İsyanın Başlaması ve Gelişimi

1911 yılı sonlarında Babıâli'nin gerekli önlemleri almaması halinde yeni bir Arnavutluk ayaklanmasının kaçınılmaz olduğu hakkında Avrupa basınında yazılar çıkmaya başlamıştı. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılması sonucunda eski Arnavut mebusların memleketlerine gittikleri, Arnavutluk'ta mevcut olan hoşnutsuzluğun, bu mebusların gidişiyle daha da artıp bir isyana yol açacağı ileri sürülmüştü.⁵⁴ Bu sırada yurtdışındaki Arnavutlar da,

⁵⁰ Celal Bayar, *age*, C. III, s. 785.

⁵¹ Alkan, *age*, s. 124–125.

⁵² Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. II, İstanbul 1992, s. 377–378.

⁵³ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11253, 1 Ağustos 1912, s. 1.

⁵⁴ *İfham* gazetesinde isyancı zabıtların istekleri şu şekilde sıralanmaktaydı: "...intihabat yolsuz ve nizamsız bir surette icra edilmiş olduğundan intihabat-ı mebusanın yeniden icrası ve kanunda mülhim tebeddül icra edilerek, Hacı Adil Bey'den maadasının kabineden ihracı, İttihat ve Terakki Cemiyet-i

Makedonya ve Arnavutluk'un bağımsızlığı için Bulgar-Makedon komitesi ile işbirliğine girmişlerdi.⁵⁵ Nitekim 1912 yılı Şubat ayının sonunda Simon Doda adlı biri, Arnavutluk'ta ihtilal yapmak için Ragoza'ya gelerek gönüllü kaydetmeye başlamış ve Rumeli ahalisini isyana teşvik etmişti. Nihayet isyan Malisörlerin yeniden harekete geçmeleri ile başlamış, 1912 yılının Mart ve Nisan aylarında başta Kosova olmak üzere Müslüman Arnavutlar da vergi bahanesiyle ayaklanmışlardı.

İsyan Manastır'da telgrafhanenin önünde toplanan binlerce Arnavut'un Saray'a önce şikâyetlerde sonra tehditlerde bulunmalarıyla başlamışlardı. Bunları harekete geçirenler ise, İttihatçılara düşman mebuslar ile isyan bayrağını açmış subayların arkadaşlarından meydana gelen bir rehber kadrosu idi. Arnavutlar, hayatlarını koruyabilmek için evvelce ellerinden alınmış olan silahların geri verilmesi, seçimin kanun dairesinde ve serbest olarak yeniden yapılması, sıkıyönetimin kaldırılması ve Meşrutiyet esaslarının tamamen uygulanması gibi istekleri doğrultusunda ayaklandıklarını söylüyorlardı. Halaskâran Cemiyeti üyeleri de Arnavutluk'ta dağa çıkmış, isyanı adeta tetiklemişlerdi. Diğer taraftan başta Karadağ olmak üzere bazı devletler de bu isyanı körüklemişlerdi.⁵⁶

Ayrıca 13 Mayıs 1912'de İsmail Kemal ve diğer reisler bir takım taleplerde bulunmuşlardı. Bu talepler Arnavutluğun sınırlarının çizilmesi, eski Arnavut ailelerinden birine mensup bir şahsın Arnavut genel valisi olması, başka milletlere mensup bütün memurların Arnavutluk'tan uzaklaştırılıp onların yerine Arnavutların getirilmesi, Latin harfleriyle yazılan Arnavut dilinin resmi dil olması gibi şartları içeriyordu. Bu talepler karşısında 17 Mayıs 1912'de Hacı Adil Bey Arnavutlara taviz verme niteliğinde tedbirler önermişti. Ancak aynı gün Arnavutluk'taki kolordunun komutanı İsmail Fazıl Paşa bir tebliğle Arnavutları ellerindeki silahları kırk sekiz saat içinde teslim etmeye çağırmış, Arnavutlar ertesi gün İpek üzerine genel bir saldırıya geçerek bu çağrıya cevap vermişlerdi.⁵⁷

Bunun üzerine işbaşında bulunan Said Paşa hükümeti ilk olarak Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey başkanlığında bir Islah Heyetini Arnavutluk'a göndermiş, fakat Arnavut çeteleri bu heyete saldırı düzen-

muhteremesinin esas programının harfiyyen mevki-i tatbika ve'zı için cemiyet azalarının itimada layık zevattan teşkili ve cemiyetin bir fırka-i siyasiye olmak üzere alenen icra-yı hareket eylemesi..." (İfham, No:107, 1 Temmuz 1912; Alkan, *age*, s. 126.

⁵⁵ Çelik, *age*, s. 446.

⁵⁶ Uçarol, *age*, s. 376-377.

⁵⁷ Andonyan, *age*, s. 175.

lemekten geri durmamışlardı. Hatta Hacı Adil Bey Arnavutluk’u teftiş ederken İpek ile Yakova arasında bazı Arnavut liderleri tarafından pusuya düşürülmüş, bu pusudan güçlkle kurtulabilmişti.⁵⁸ Bu esnada Manastır’da Altıncı Kolordu Kumandanı olan Fethi Paşa, Arnavutluk üzerine girilen bu hareketin Rumeli’nin geleceği için tehlikeli olacağı uyarısında bulunmuştu Ancak onun bu uyarısı sonuçsuz kalmıştı. Keza Fethi Paşa yazdığı bir mektubunda da ayaklanan Arnavutlarla ilgili teftişte bulunan Hacı Adil Bey ve Mahmud Şevket Paşa’nın tavsiyelerini dikkate almamalarının kötü sonuçlar doğurduğunu belirtmekteydi.⁵⁹

Arnavut isyanı Yakova, İpek ve Priştine’de ciddi boyutlara ulaşmıştı. 20 Mayıs 1912’de Junik köyünde Bayram Curri, Rıza Bey ve İsa Bolatin liderliğinde binlerce Arnavut ile eski mebuslardan Hasan Priştine ve Necip Draga toplanıp yeminleşmişlerdi. Eski Arnavut mebusları siyasi yollarla deviremedikleri İttihat ve Terakki iktidarını, Sultan II. Abdülhamid gibi silah zoruyla devirmeyi amaçlıyorlardı. Adı geçen Arnavut liderleri toplantı sonunda hazırladıkları bir beyannameyi büyük devletlerin konsoloslarına iletmişler, ayaklanma gerekçelerini açıklamışlardı. Bu beyannameye Arnavut liderler iş başındaki hükümetin Kanun-u Esasiye aykırı hareket ettiğini, seçimlere müdahale ettiğini, bu seçimlerde akla hayale gelmedik birçok aykırılıklar yapıldığını, bu politikaların memleketi çöküşe doğru sürükleyeceğini düşündükleri için gerçek meşrutiyetin kurulmasını sağlamak amacı ile ayaklandıklarını belirtmişlerdi. Buna karşılık Osmanlı hükümeti askeri hareketin yanı sıra isyancı liderlerin eşlerini tutuklayarak Arnavutları çok daha fazla kışkırtacak bir tutum içerisine girmişti. Nitekim bu tutum isyanın daha da genişlemesine sebep olmuş, Kuzey Arnavutluk’ta isyancıların sayısı 15-20 bin kişiye ulaşmıştı.⁶⁰

Öte yandan Arnavut isyanı, devamlı olarak Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında bir siyasi malzeme olarak kullanılıyordu. İsyancılar devlet merkezinde kendilerini savunacak kişi ve guruplardan mahrum kalmıyorlardı. Meclisteki Arnavut mebusları, Arnavut ayaklanmasını “zulme karşı ayaklanma” olarak vasıflandırmışlardı. 31 Mart vakasında da isyancı askerleri himaye etmekle suçlanan Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Arnavutluk’a asker sevkini şiddetle eleştirmekte, Arnavutluk’un bir düşman memleketi olmadığını, vaktiyle Meşrutiyet’e önyak olan Arnavut-

⁵⁸ Çelik, *age*, s. 447.

⁵⁹ Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *age*, s. 77-78.

⁶⁰ Çelik, *age*, s. 449-451.

ların şimdi tedip edilmeğe kalkışılmasının garipliğini dile getiriyordu.⁶¹ İsyancıların geniş kapsamlı olmasa da bir aydın gurubunun desteğini aldıkları görülmekteydi. Eski mebuslardan Priştineli Hasan ve Necip Draga, Sinop sürgününden kaçan Yakovalı Rıza, İsa Bolatin ve Sinop mebusu Rıza Nur -Arnavut olmamasına rağmen- isyanı teşvik edip yönlendirenler arasındaydı. Yine Prens Sabahattin siyasi çıkarları için isyana destek veriyordu.⁶²

1912 yılının bahar aylarında iyice yayılan Arnavut isyanı, İttihat ve Terakki Hükümetinin sert askeri tedbirlerine rağmen devam etmiş, 21/22 Haziran 1912 gecesi Manastır dışındaki ordugâhtan bir kısım subayların kaçarak-evvelce Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri Beylerin yapmış oldukları gibi- dağa çıktıkları haberi gelmişti. En kıdemlisi yüzbaşı rütbesinde olan bu zabitlerin isimleri birkaç ihtilâfla tespit edilebilmişti. Bunlar Yüzbaşı Tayyar, Teğmen Tahsin, Yüzbaşı Muhtar, Üsteğmen İbrahim, Teğmen Celal, Kasım ve Melek Fraşeri idi. Sayıları yetmişi bile bulmayan bir gurup zabitin isyan fikrini, bir yıl kadar önce Kristohor Manastırı'nda verilen bir ziyafette ortaya attıkları da ileri sürülmüştü.⁶³ Bu zabitler yayınladıkları beyanname ile mevcut iktidarın dört yıldır vatandaş kanı dökmekten zevk alan, hırs, hıyanet ve intikam duyguları yüzünden vatani perişan eden, meşrutiyet rejimine düşman kimseler olduklarını; memleketi milli vicdana rağmen koyu bir istibdatla idare etmiş olan Yıldız hükümetinin uğradığı akıbeta layık bulduklarını ve pek yakında da uğrayacaklarını; Arnavutluk'ta yıllardır süren zulmün, memleketin her tarafında masum kanna susamışçasına işlenen faciaların hesabının sorulacağını, vatanın iki vilayetini düşmana adeta hediye eden menfaatperestlere milli vakarı vatansever bir azimle göstermek üzere ayaklanan Arnavut vatandaşlarına kattıldıklarını ilan etmişlerdi. İstekleri ise hükümetin derhal çekilmesi, meclisin feshi ile serbest seçimlerin yapılması, İbrahim Hakkı, Mahmut Şevket, Said ve Rıfat Paşalarla, Talat ve Cavid Beylerin derhal mahkeme edilmeleri idi. Bunlar yapılmadıkça silah bırakmayacaklarını da bildirmişlerdi.⁶⁴ Olayın ilginç yönü, bu zabitlerin Arnavutluk'un istiklali yolunda bir iddia taşımamaları ve isteklerinin tamamen iç politikaya ve kısmen mahalli problemlere dönük olmasıydı.⁶⁵

1912 yılı Haziran ayı sonuna doğru ayaklanma, Mirdita bölgesi, Tiran ve İşkodra'yı da içine alan Arnavutluk'un büyük kısmı ile Kosova'nın

⁶¹ Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964, s. 29.

⁶² Alkan, *age*, s. 129.

⁶³ Bayar, *age*, C. II, s. 499.

⁶⁴ *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, (Heyet), C. VI, Güven Basımevi, İstanbul, 1972, s. 3481.

⁶⁵ Alkan, *age*, s. 126.

çoğu yerine yayılmıştı. Ayrıca ordudaki Arnavut subay ve erler de firar etmeye başlamıştı. 22-23 Haziran gecesi 30 subay ve 400 asker birliklerini terk etmişlerdi. Debre ilçesinden firar eden Arnavut subay ve erler, Siyah Cemiyet ve Merkez Komitesi gibi adlar altında faaliyete geçmişlerdi.⁶⁶

Trablusgarp meselesinin devam ettiği günlerde, Arnavutluk'ta isyan çıkması ve bir gurup zabitanın 1908'i hatırlatır tarzda dağa çıkarak bazı siyasi taleplerde bulunmaları, hükümet üzerinde hayli kötü tesirler uyanırmıştı. Hâlbuki Harbiye Nezareti tarafından neşredilen tebliğde hadise çok küçük gösterilmekte, bir takım subayların maiyetlerindeki Arnavutlarla bazı yersiz iddialar ileri sürerek dağa çıktığı, askerlik hayatı için bir leke teşkil eden bu durumun askerlerin politika ile uğraşmalarının kötü bir neticesi olduğu, bu hususu men için bir kanun hazırlanıp hükümete tevdi edildiği, kanun çıkıncaya kadar subayların her türlü siyasi faaliyetten ve fırka kulüplerine devamdan kaçınmaları gerektiği bildirilmişti.⁶⁷ Ancak hükümet Arnavutluk'a asker sevk etmekte güçlük çekmekte, bazı taburlar verilen emirlere itaat etmemekte, isyan II. Meşrutiyet'in ilan olan "Temmuz İnkılâbı"na benzetilmekteydi.

Bunlarla birlikte Arnavut isyanı esnasında Halaskaran Zabitan Gurubunun⁶⁸ ortaya çıkması ve Manastır'da bir kısım subayların kaçarak dağa çıktıkları haberinin gelmesi, askerinin siyasetle ilgisinin kesilmesi için Said Paşa hükümetini radikal önlemler almaya itmışti. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tarafından hazırlanarak meclise sevk edilen konu ile ilgili tasarı, 1 Temmuz 1912 tarihinde ordu mensuplarının siyasi partilere girmelerini, siyasi toplantı ve nümayişlere katılmalarını, kısaca siyasetle uğraşmalarını yasaklayan bir kanun olarak mecliste kabul edilmişti.⁶⁹

⁶⁶ Çelik, *age*, s. 451.

⁶⁷ *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, s. 3482.

⁶⁸ Halâşkâr Zabitan Grubu, 1912 yılının Mayıs ve Haziran aylarında teşekkül etmeye başlamış ve faaliyetlerini Temmuz ayında su yüzüne çıkarmıştı. Erkân-ı Harp Binbaşısı Gelibolulu Kemal Bey, Erkân-ı Harp Kolağası Kastamonulu Hilmi Bey, Süvari Kaymakamı Recep Bey ve Yüzbaşı Kudret Bey'den oluşan gruba Rosinyol Hüsnü, Teğmen Hasan Ali ve Tefvik Bey de dâhil olmuşlardı. Ayrıca Rıza Nur, Mahir Said ve Kemal Mithat Beyler, Bahriye subaylarından İbrahim Aşkı Bey de bu harekete katılmışlardı. Bunların dışında birçok sivil ve asker kökenli şahısların da harekete iştirak ettikleri bilinmekteydi. Arnavutluk isyanı ile Halâşkâr Zabitan Hareketi'nin aynı döneme rastlaması ve her iki hareketin sonucunda meydana gelen olayların iç içe girmesi, bazı şahısların her iki olayda da dâhili bulunması, ayrıca maksatta birlikteliğin görülmesi dikkat çekiciydi. Celal Bayar, Halâşkâran hakkında «cuntacılar» tabirini kullanmaktaydı. (Bayar, *age*, C. II, s. 527, 529 ve 534) Üç devri görmüş ve birçok olaya şahit olmuş bir siyasetçinin kullandığı bu tabirin isabetli olduğu açıktır. Zira burada bir kısım subayların belli amaçlar doğrultusunda iktidarı değiştirmek üzere ordunun içinde meşru olmayan bir tarzda örgütlenmeleri söz konusudur.

⁶⁹ Türkiye siyaseti açısından önemli bir dönüşüm sağlayabilecek olan bu kanunun yürürlüğe girmesi bir hayli gecikmişti. Gazi Muhtar Paşa hükümeti Harbiye Nazırı Nazım Paşa, meclisin kabul ettiği bu kanunu Arnavut ve muhalif mebusların mühlet taleplerine uygun bir şekilde üç aydan fazla bir süre geciktirdikten sonra 8 Ekim 1912'de yürürlüğe koymuştu. (Bayar, *age*, C. II, s. 506 ve 516)

3 Temmuz 1912 itibarıyla Selanik'ten, Manastır vakasının artık eski tesirini kaybetmiş olduğu haberleri gelmekteydi. Diğer taraftan İttihad ve Terakki Partisi'nin Suriye Kongre Heyeti, İstanbul'a çektikleri telgrafta Arnavut kardeşlerimizin arasına fesat tohumları eken bazı menfaatperestlerin sebep olduğu bu elim hadise karşısında itidalle ve sebatla hareket eden meclis mensuplarını ve iş başında bulunan hükümeti takdir ederek bu tavrın devamını arzuladıklarını belirtiyordu.⁷⁰

8 Temmuz 1912'ye gelindiğinde, İşkodra'dan sevk olunan askeri kuvvet Akçahisar yakınlarında isyancılarla karşılaşmış ve onların perişan bir halde dağılmalarını sağlamıştı.⁷¹ Bu arada Arnavutluk'ta Manastır hadisesini tasvip etmeyen ve seçimlerde İttihat ve Terakki'nin takındığı tavrı yerinde bulan Görüce halkının bu tavrı dikkate değerdi. Görüce halkı bilhassa seçimlerde İttihat ve Terakki ruhuyla hareket etmişti. Bölgede isyan hareketlerinin ortaya çıkışı Görüce halkını da olayların içine çekmek isteyen propagandacı kişileri harekete geçirmiş, ancak bu kişiler hiç ummadıkları bir tepkiyle karşılaşmışlardı.⁷² Ancak bu propagandalara Görüce halkı ne kadar dayanabilecekti? Her yanı saran bu isyan ateşi elbette oraya da sıçrayacaktı. Nitekim Temmuz ayının ilerleyen günlerinde İstanbul'a gelen mektuplar Görüce eşrafından bir ikisin de isyana katılmak için firar ettiklerini haber vermekteydi.⁷³

İsyan hareketinin önderlerinden İsa Bolatin ahaliye silah dağıtarak, onları isyana teşvik etmiş, hatta bu konuda zorbalığa başvurmuştu. Zorla idaresine aldığı asilerle Mitrovice civarında sarp kayalıklar arasındaki kartal yuvasını andıran kalelere çıkararak mevzilendi. İsa Bolatin'in niyeti Üsküp'te Arnavutluk'un özerkliğini ilan etmektir.⁷⁴ İsmail Fazıl Paşa bölgeye yeteri miktarda asker sevk etmiş, 12 Temmuz 1912'de isyancılarla yaklaşık 15 saatlik bir savaş meydana gelmişti. Asilerle yapılan bu mücadele bölgede 23 Nisan'dan beri süren takibatın bir neticesiydi. Böylece isyancıların mevzilendikleri kaleler askeri birliklerin eline geçti.⁷⁵

Öte yandan Arnavut isyanı ve Manastır'da bir gurup zabitin dağılması, hükümetin siyasi ağırlığının sarsılması, ardından kabine içinde istifaların birbirini takip etmesi sonucunu doğurmuştu. Önce 9 Temmuz

⁷⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11226, 4 Temmuz 1912, s. 2.

⁷¹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11230, 8 Temmuz 1912, s. 2.

⁷² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11228, 6 Temmuz 1912, s. 2.

⁷³ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11231, 9 Temmuz 1912, s. 2.

⁷⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, C. V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 522.

⁷⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11234, 12 Temmuz 1912, s. 2.

1912’de Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa istifa etmişti.⁷⁶ Kısa bir süre sonra ise Said Paşa mecliste itimat oyu aldıktan bir gün sonra 16 Temmuz 1912’de ani olarak istifa etmiş, bu suretle bir de hükümet buhranı başlamıştı. Bu olayın Arnavut asilerin hükümetin istifasını talep ettikleri bir durumda ortaya çıkması bunalımın büyümesine yol açmıştı. Bu buhran Arnavut isyanında görünürde de olsa bir yatışma sağlandıktan sonra meydana gelse idi korkulacak bir şey olmazdı. En azından hükümet bir avuç asi önünde mağlup olmuş durumunu düşmezdi.⁷⁷ Keza böyle bir ortamda hiç kimse nazırlık yapmak istememişti.

Arnavut isyancılar kendilerine destekçi bulmak amacıyla çeşitli faaliyetlere girişmişlerdi. Mesela Üsküp civarında bulunan Bulgar köylerine dağıttıkları beynamede onları da vatan için savaşmaya davet etmişler, kendilerine katılanlara silah ve mühimmat temin edeceklerini bildirmişlerdi.⁷⁸ Ancak Arnavut asiler Bulgarlardan umdukları yardımı İtalya’dan görmüşlerdi. İtalya isyanının devam ettiği günlerde Arnavutluk’a para ve silah yardımında bulunmuştu. Arnavutluk sularında dolaşan İtalyan balıkçı gemileri silah ve mühimmat taşımıştı. Avlonya limanına yanaşan Karadağ bandıralı birçok yelken gemisi de silah nakline tahsis edilmişti.⁷⁹ Bu sırada Karadağ hükümeti İstanbul maslahatgüzarlığı vasıtasıyla Arnavut isyanında tarafsız hareket ettiğini, Karadağ’ın isyana destek olduğu yolunda çıkan haberlerin doğru olmadığını Babîâli’ye bildirmişti.⁸⁰

Sultan Reşad’ın hükümet kurma görevini Gazi Ahmed Muhtar Paşa’ya vermesiyle 22 Temmuz 1912’de “Büyük Kabine” adıyla anılan yeni bir hükümet kurulmuştu.⁸¹ Bu sıralarda Üsküp’te 10 kadar ecnebi muhabir bulunmaktaydı. Bunlardan Kont Ernest isyancılarla yapılan 12 Temmuz müsademesi sonrası Mitrovice’ye giderek bir takım mahallerin ve bilhassa İsa Bolatin ile asilerin saklandığı kalenin fotoğraflarını çekmişti.⁸² Ayrıca *Kölnische Zeitung* gazetesinin Üsküp muhabiri isyanla mücadele sırasında

⁷⁶ Arnavutluk isyanı ve Halâskarân Hareketi’nin en önemli sonucu sayılabilecek hadiselerden biri, Harbiye Nazırlığı gibi önemli bir mevkide olan kudretli bir paşanın istifası olmuştu. Mahmut Şevket Paşa, İttihatçılara yakınlığıyla bilinen etkili bir kumandandı ve onların hükümetinde görevini sürdürmekteydi. Paşa, Arnavut isyanında yeterli tedbirler alamadığı gerekçesiyle ve bütçe görüşmelerinde bazı ihtilaflar yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştı. (Bayar, *age*, C. II, s. 517 ve 518.)

⁷⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11241, 19 Temmuz 1912, s. 1.

⁷⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11241, 19 Temmuz 1912, s. 2.

⁷⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11241, 19 Temmuz 1912, s. 2.

⁸⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11241, 19 Temmuz 1912, s. 2.

⁸¹ Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XIV, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 34.

⁸² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11235, 13 Temmuz 1912, s. 2.

Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Temmuz ayı başlarında İpek'e gitmiş ve seyahati sırasındaki izlenimlerini aktarmıştı. İsyanın en şiddetli çatışmalarının yaşandığı Mitrovice ve İpek'le ilgili izlenimleri özetle şöyleydi: "Mitrovice şehri civarında kutlu bir askeri heyet hükümfermadır. Erzak ve mühimmat nakletmek için Avusturya'dan birçok iki tekerlekli araba gelmiş. Şehre vardığımız zaman Arnavutların bir gece önce etrafa hücum etmiş olduklarını söylediler. Asiler hükümete sadık olan bir beyin evine saldırıp tahribat yaptıktan sonra tekrar dağa firar etmişler. Bir gün sonra yine ihtilal hareketine katılmayan bir köy üzerine hücum ederek orada da tahribatta bulunmuşlar. İsyan aslında büyük derecede önem taşımıyor. Fakat Makedonyalı eşkıya çeteleri halkı korkutmak ve her tarafta heyecan uyandırmak için hem isyanı büyük gösteriyorlar hem de isyancılara yardım ediyorlar. Mitrovice etrafındaki bütün tepelere askeri kuvvetler yerleştirilmiş. Şehirde gece gündüz askeri birlikler dolaşiyor. İsa Bolatin Mitrovice'den İpek'e kadar uzanacak olan şose yolunun inşasına engel olduğu için inşaat şirketi yol yapımını tatil etmeye mecbur olmuş. Mitrovice ile İpek arasındaki yaklaşık 70 kilometrelik mesafeyi 12 saatte kat ettik. Yolda birkaç yerde askeri müfrezelere tesadüf ettik. Bu sebeple yolda asilerle karşılaşmadık. Asiler telgraf hatlarını tahrip etmişler. Bununla kalmayıp telleri ve direkleri uzak mahallere nakletmişler. Mitrovice kumandanı Nazım Paşa bizi çadırında kabul etti. Mühendis ile yol inşaatı hakkında konuşmaya başladı. Nazım Paşa yol çalışmalarının devamını istiyor. Mühendis ise amelenin asilerden korktukları için işe başlamak istemediklerini söyledi. Ayrıca hasat mevsimi olduğundan yol yapımı aksıyormuş. Nazım Paşa askerin belirli bir yevmiye ile çalıştırılmasına müsaade edeceğini söyledi. Nazım Paşa ile vedalaşarak yolumuza devam ettik. Mitrovice'de müsadememin eserleri görülüyordu. Asiler şehrin etrafındaki büyük ağaçları kısmen kesmişler, ağaçlardan setler inşa ederek oralara sığınmışlar ise de asker tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Her tarafta asker çadırları görülüyor. Mitrovice'de olağanüstü hal ilan edilmiş. Hiç kimse yüksek sesle konuşmuyor. Rast geldiğim bir ihtiyara soru sordum. Adam önce etrafına korkarak baktıktan sonra bana 'İsyan henüz son bulmamıştır.' dedi. İhtiyar asilerin her gün Mitrovice ileri gelenlerine tehdit mektupları göndermekte olduğunu söyledi. Bazılarına gönderdikleri mektuplarda isyana katılmadıkları takdirde evlerini yakacakları tehdidinde bulunmuşlar. Ortalıkta dolaşan şayialara göre asiler askeri kuvvetlere hücum etmeye hazırlanıyorlarmış. Fakat bu şüphelidir. Eğer bir şey elde etmeye ümit ediyorlarsa aldanırlar. Zira buradaki askeri kuvvetlere karşı hiçbir şey yapamayacakları aşikârdır."⁸³

⁸³ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11237, 15 Temmuz 1912, s. 2.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümetinin ele aldığı ilk işlerden biri Arnavut isyanı olmuştu. 1912 yılı Temmuz ayı sonlarında ve Ağustos ayı başlarında gitgide artan Müslüman Arnavut kitleleri, Yakova'da Sait Paşa hükümetine karşı tavrı almış, 1. ve 20. tümen subaylarının bir takımıyla birlikte Üsküp, Priştine ve İpek'e girmişler, Kosova sahrasında toplanmışlar, birçok kıyamlar yapmışlar, suçluları hapisanelerden salıvermişlerdi. Bu arada Arnavut elebaşlarından İsa Bolatin, Sultan II. Abdülhamid'i yeniden tahta çıkarmak ve hiç olmazsa onu Rumeli padişahı yapmak için ant içmişti.⁸⁴

Savaş meydanlarından gelen, savaşın ve isyanların getirdiği faciaları, zararları yakından görmüş ve bu gibi olaylarda büyük tecrübelerin sahibi olmuş bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, isyan hareketlerinde kullanılan askeri tedbirlerin faydadan çok zarar getirdiği ve halkın devlete karşı soğuduğu düşüncesindeydi. Bu sebeple isyanın bastırılmasını kuvvetle değil, ikna ve onların isteklerini kabul yolu ile halletmeye karar vermişti.⁸⁵ Bunun üzerine isyanın yatıştırılması ve Arnavutların şikâyetlerinin araştırılması amacıyla Reşit Akif Paşa'nın bir heyetle Arnavutluk'a gönderilmesi kararı alınmış,⁸⁶ 24 Temmuz 1912'de hükümet bu heyete verilecek talimatı görüşmüştü. Ancak Reşit Akif Paşa hastalığını bahane ederek Arnavutluk'a gitmek istemeyince bu göreve, 28 Temmuz 1912'de eski Trablusgarp vali ve komutanı Müşir İbrahim Paşa tayin edilmişti. Böylece yeni hükümet Arnavutluk'ta kapsamlı bir ıslahat yapılması fikrinde olduğunu göstermek amacıyla isyancılara karşı mümkün olduğunca uzlaşmacı bir yaklaşım içine girmişti.

Hükümetin gönderdiği heyet Priştine'ye geldiği zaman bölgenin ileri gelenleri Arnavutluk'ta yapılmasını istedikleri ıslahatı içeren bir muhtırayı takdim etmişler, ayrıca heyetten meclisin derhal feshedilmesini istemişlerdi. Bu arada 1912 yılı Ağustos ayı başında Arnavut liderler tekrar Priştine'de toplanmışlardı. Bu toplantıda, Arnavut isyancılarının, hedeflerinde bir birlik olmadığı, iki farklı görüşün bulunduğu anlaşılmıştı. Birinci görüşe göre otonomi talebinde ısrar edilmeli, diğerine göre ise yapılacak reformlarla yetinilmeliydi.⁸⁷ Ağustos ayının ilerleyen günlerinde Osmanlı

⁸⁴ Uçarol, *age*, s. 376.

⁸⁵ *Age*, s. 378-379.

⁸⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11242, 20 Temmuz 1912, s. 2.

⁸⁷ Çelik, *age* s. 458. Arnavut reislerinin aralarında ihtilafa düşmeleri bölgeyi ikinci bir tehlikeye sevk etmişti. Keza Arnavut reisleri arasında bir talep birliği bulunmamaktaydı. Bir kısmı yalnız bazı imtiyazlar elde etmek için isyan ettiklerini iddia ederlerken, bir kısmı Meclis-i Mebusan'ın feshini istemekteydi. 31 Temmuz 1912'de Yakovalı ve Priştineli reisler arasında şiddetli bir ihtilâf zuhur ettiği, Yakovalı asilerin isyanın devamında ısrar ettikleri naklediliyordu. (*Tercüman-ı Hakikat*, No: 11253, 1 Ağustos 1912, s. 1-2)

hükümeti “Arnavutluk hadisinin bitmek üzere olduğunu, isyancılarla arada mevcut ihtilafta yalnız ve ehemmiyetsiz bir nokta kaldığını, bu noktanın da en yakın zamanda halledileceğini ve hatta edildiğini” söyleyerek kamuoyunu rahatlatmaya çalışmıştı.⁸⁸ Ancak artan baskılar karşısında hükümet, önce Rumeli’de askerlik suresi biten yüz bin kadar askeri terhis etmiş, hatta İttihatçıların etkili olduğu meclisi feshetmek zorunda kalmıştı.⁸⁹

Bu gelişmelerden cesaret bulan Arnavut isyancılar isteklerini arttırmayı kararlaştırmışlardı. 7 Ağustos 1912’de nasihat heyeti başkanı İbrahim Paşa Arnavut reisleri ile müzakerede bulunmuştu. Başlangıçta hükümetin istifası ve meclisin fesh edilmesi talebinde bulunan asiler, istedikleri olduğu halde hâlâ dağılmamışlardı. Bölgeden kıpırdanma haberleri gelmekteydi. Ağustos’un başında silahlı 400 asinin Prizren şehrine girdiği, yine Arnavutluk’un değişik bölgelerinden gelen 5000 asinin Mitrovice’ye ulaştığı gelen haberler arasındaydı.⁹⁰ İsteklerine cevap alamayan Arnavutlar, 15 Ağustos 1912’de çatışma olmaksızın Üsküp’ü işgal etmişlerdi. Üsküp’te İsa Bolatin, Bayram Curri ve Hasan Priştine liderliğinde yaklaşık 30.000 Arnavut isyancı toplanmıştı.

Arnavut isyanının sürdüğü bu günlerde iç düzensizlik ve huzursuzluk yetmezmiş gibi bir de Balkanlarda Osmanlı Devleti aleyhinde bir ittifak teşekkül etmekteydi. Sırlar ve Bulgarlar, Osmanlı aleyhinde tamamen anlaşmış durumdaydı. Yunan-Bulgar anlaşması için ise görüşmeler sürmekteydi. Trablusgarp savaşını bir an evvel sona erdirmek ve arzu ettiği şekilde bir barış antlaşması elde etmek isteyen İtalyanlar, Arnavutları kışkırtmakta, vasita olarak da Karadağ’ı kullanmaktaydı.⁹¹

15 Ağustos 1912’de Arnavutlar Müşir İbrahim Paşa vasıtasıyla yapı-

⁸⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11271, 19 Ağustos 1912, s. 1. Bunlardan İsmail Fazıl Paşa “Arnavutluk’taki durumun, maksat ve emelleri bilinen fena niyetli şahısların mübalağalı izahlarına rağmen katiyen vahim olmadığını, Arnavutluk’taki karışıklığın pek az bir süre içinde, hatta bir haftaya kadar teskin olunacağını” söylüyordu. (Bayar, *age*, C. III, s. 792)

⁸⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK, Ankara 1999, s. 297. Meclisin feshi Nuradonkyan Efendi’nin bulduğu ve telkin ettiği bir formülle başarılmıştı. Hükümet Ayan Meclisi’ne başvurmuştu. Zira daha önceki meclis 35. maddeden dolayı fesh olunduğundan Ayan Meclisi fesih kararı vermeye yetkiliydi. Bu durumda hükümet Ayan Meclisini meclisin feshine ikna etmeye çalışmıştı. Ayan’ın gizli oturumunda hükümet durumu kendine göre gayet karamsar bir surette anlatmaya çalışmış, Arnavutluk isyanının ancak meclisin feshi ile sükûnet bulacağını iddia etmiş, meclis kapatılmadığı takdirde ihtilalcilerin istila sahalarını genişleteceklerini söylemiş, Arnavutluk’taki altmış taburdan yirmi taburun isyancılarla birleştiğini ifade etmiş, bunlara karşı koymak için eldeki kuvvetin noksanlığını ileri sürmüştü. Bunun üzerine hükümetin istediği fesih kararı Ayan Meclisi’nde müzakere dahi edilmeden çoğunlukla kabul edilmiş, hatta sabah beklenilmeden gece yarısı padişahın iradesi alınmıştı. (Bayar, *age*, C. III, s. 771.)

⁹⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11260, 8 Ağustos 1912, s. 2.

⁹¹ *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3482.

lan tekliflerin Meclis-i Vükela'da kabul edilerek tasdiki için irade-i seniye istemişlerdi.⁹² Sürekli değişen ve her geçen gün yeni maddeler eklenen Arnavut talepleri şu esaslara dayanmaktaydı:

1. Hurufat-ı milliyenin (yani Latin hurufatının) resmen tanınması.
2. Taraf-ı hükümetten idare olunmak şartıyla her yerde mektepler küşadı.
3. Arnavut vilayetlerinde beş kişiden oluşan bir kontrol heyeti bulunması.
4. Her ferde son sistem birer silah itası.
5. Hizmet-i askeriye'nin Arnavutluk'ta icrası.
6. Memurların Arnavut olması.
7. Vergilerin mahallinde sarfi.⁹³

Bu şartlar altında Arnavut talepleri hükümetçe incelenmiş ve makul bulunmuş, konu Meclis-i Vükela'da da görüşülüp silahların iadesi ve önceki iki hükümetin yargılanması dışındaki istekler kabul edilmişti.

19 Ağustos 1912'de isyancılarla Osmanlı hükümeti arasında meydana gelen uyuşma meyvesini vermekte gecikmemişti. Hasan Priştine hükümetin kabul ettiği haklar üzerine taraftarlarına Üsküp'ü terk etmelerini bildirmiş, 20 Ağustos 1912'de isyancıların büyük çoğunluğu şehri boşaltmıştı. Ayrıca Hasan Priştine, Orta ve Güney Arnavutluk'a çektiği telgraflarla hükümetin Arnavut taleplerini yerine getirdiğini, bu nedenle artık mücadeleyi sürdürmelerine gerek kalmadığını bildirmişti.⁹⁴ Nitekim 22 Ağustos 1912'de Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi yaptığı açıklamada Arna-

⁹² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11267, 15 Ağustos 1912, s. 2.

⁹³ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11269, 17 Ağustos 1912, s. 2. Bu istekler 14 maddede toplanmıştı: 1. Şimdiki adliye usulünün uygun bulunmadığı yerlerde, uygulanmak üzere bir kanun tasarısının hazırlanması. 2. Savaş ve olağanüstü durumlar hariç, kur'a askerlerinin hizmetlerini özellikle Rumeli'de yapmaları. 3. Daha önce müsadere edilen ve eski eserlerden olan silahların sahiplerine iadesi. 4. Dil ve yerli gelenekleri bilen memurların tayini. 5. Yanya, Manastır ve Kosova İdadi mekteplerinin Sultanî haline getirilmesi ve yeni Sultanî ve Ziraat mekteplerinin açılması. 6. Medreselerin düzenlenmesi ve yenilerinin yapılması. 7. Serbest olarak hususî okulların açılmasına izin verilmesi. 8. İlk ve Ortaokullarda milli dilin okutulması. 9. Nafia, ticaret ve ziraatın düzenlenmesi, yeni yolların yapılması. 10. Nahiyeler kurulması. 11. İslam âdet ve ahlâkının korunması. 12. Hakkı ve Sait Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye sevkleri. 13. Son harekete katılmış olan bütün suçlulara genel af ilânı. 14. Harap edilmiş ev ve meskenler için Tanzimat verilmesi. (Bayar, *age*, s.782–783; Uçarol, *age*, s.379–380) Aslında Arnavutların talepleri 15 maddeden oluşmaktaydı. On beşinci madde Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçirilmesiydi. Ancak hükümetin bu talepler karşısında asker sevkini tekrar gündeme getirmesi asilerin ısrar etmelerini önlemiş ve 14 maddeden oluşan talepleri kabul edilmişti. (Ahmed Agayef, "Asilerin Metâlibi", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11275, 23 Ağustos 1912, s. 1.)

⁹⁴ Çelik, *age*, s. 459.

vutlara eski silahlarının iade edileceğini, ayrıca silah tevzi etmek üzere bazı yerlerde silah depoları inşa edileceğini bildirmişti.⁹⁵

İsyancılarla bir uzlaşmaya varıldığı bu sırada Avusturya-Macaristan'dan da asileri teskin etmek veya kışkırtmak için alternatif teklifler gelmişti. Avusturya-Macaristan devleti Hariciye nazırı Kont Berchtold'un teklif ettiği program iki maddede toplanıyordu:

1. Memalik-i Osmaniye'deki bütün anasır için adem-i merkeziyet tatbiki.

2. Balkan hükümetlerine muhafaza-i sükun için nasihat itası.⁹⁶

Gazi Muhtar Paşa Jurnal gazetesine verdiği beyanatta Kont Berchtold'un teklifinin kesinlikle ret edildiğini ve hiçbir surette adem-i merkeziyet usulünün tatbik edilmeyeceğini, hele hele yabancı talebi kabul etmeyeceğini ilan etmişti.⁹⁷ Ancak Kont Berchtold'un teklifini İngiltere ve Rusya hükümetleri kabul ettiklerini açıklamışlardı.⁹⁸ Fransa hükümeti ise teklifi inceleyebileceğini söylemişti. Teklife ilk başta hayretle yaşanan Almanya olmuştu. Almanya hükümeti kendisiyle görüşülüp anlaşılmadan Kont Berchtold'un fikirlerini basına açıklamasına kızmıştı.⁹⁹

Arnavut isyanı ve istekleri kabine değişikliği ve meclisin feshedilmesi gibi ciddi sonuçlar doğurmasına rağmen sona erdirilememişti. Keza Arnavutların elde ettikleri önemli imtiyazlar, bölgede heyecana sebep olmuş, hatta muhtariyet isteğini doğurmuştu. Zira 1912 yılı Eylül ayında Arnavutluk'ta yeniden hareketlenmeler görülmeye başlamıştı.¹⁰⁰

Öte yandan Arnavutların meclisin feshini talep etmeleri çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmişti. Dönemin nabzını tutan köşe yazarlarından Ahmed Agayef'e göre, Arnavutların meclisin feshini istemeleri yersiz bir talepti. Hem bu istek tüm Arnavutları kapsamıyor, hem de Arnavutların

⁹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11274, 22 Ağustos 1912, s. 2.

⁹⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11273, 21 Ağustos 1912, s. 1.

⁹⁷ Ahmed Agayef, "Bulgaristan ve Biz", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11279, 29 Ağustos 1912, s. 1.

⁹⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11274, 22 Ağustos 1912, s. 2.

⁹⁹ Bayar, *age*, C. III, s. 793.

¹⁰⁰ 2 Eylül 1912'de düzenlenen İttihat ve Terakki kongresinde "Asilerin hemen bütün istedikleri kabul edildiği halde gene çekilmediklerini ve hatta Köprülü'yü, Selanik'i tehdit ettiklerini görünce Hükümet'in gözü açıldı. Ancak bu zaman Köprülü'ye önemli bir askeri kuvvet gönderildi. İbrahim Paşa da asileri topla tüfikle kesin olarak ezeceğini bildirdi. Bu ciddi durumu görünce tabii olarak ihtilalciler çekilmek zorunda kaldı. İttihat ve Terakki'nin kanunî siyasetine şiddet namı vererek kötülleyen hükümet sonunda aynı siyaseti takip etti." denilmekteydi. (Bayar, *age*, C. III, s. 778)

tamamı fesih isteğinde bulunmuyordu. Bir defa Arnavutların, Arabistan, Suriye, Anadolu, Ermenistan, Trabzon, Kastamonu ve diğer vilayetlerden gelmiş olan mebusların dağılmasını talep etmeye hakları yoktu. Ayrıca Arnavutların bu isteklerini sırf isyan bitsin diye kabul edivermek Osmanlı devletinin geleceği için tehlikeliydi. O gün meclisin feshini talep ederek buna muvaffak olanlar ileride sadrazamı, nazırları ve idare şeklini isteyip istemeyeceklerini kim garanti edebilirdi? Seçilecek yeni meclisi, mesela Anadolu istemez ise buna ne denilecekti?¹⁰¹ Selanik mebusu ve eski Nafia Nazırı Cavid Bey basına verdiği demeçte, adeta İttihat ve Terakki fıkrasının sözcülüğünü yaparak meclisin ancak kanun dairesinde fesh edilebileceğini ifade etmişti. Cavid Bey, hükümetin isterse meclisi dağıtabileceği, ancak böyle bir durumda memlekette daha büyük bir ihtilal olacağı, bu durumda İttihat ve Terakki fıkrasının meşrutiyeti korumak için elinden geleni yapacağı fikrindeydi. Ona göre Arnavut beylerinin Sultan II. Abdülhamid'i tekrar tahta geçirmek gibi gizli emelleri bulunmaktaydı.¹⁰² Meclisin feshi konusuna halktan da tepki gelmişti. Selanik'ten çekilen telgrafta milletin meclisinin birkaç harisin yalancı tehdidi altında kalınıp fesh edilmesi durumunda, Selanik halkının en katî tedbirlere başvurmadan çekinmeyeceği ifade edilmekteydi. Trabzon'dan gelen telgraflarda da halk meşrutiyetin muhafazasına çalışacaklarına dair yemin etmekteydi.¹⁰³

Eylül 1912'de isyanın bastırılması için yapılan askeri harekâtla birlikte, bölgede adliye teşkilatı kurulması çalışmaları başlatılmıştı.¹⁰⁴ Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey mecliste kendisine yönelik soruları yanıtlarken Arnavutluk'taki ıslahat çalışmaları hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermişti. Adil Bey konuşmasında Kuzey Arnavutluk olayının 24 Nisan 1912 tarihinde ortaya çıktığını, İpek ve çevresinde tedbirler alınarak hükümetin varlığını hissettirmeye çalışıldığını, hükümet konağı ve halkı cahillikten kurtarmak için okullar inşa edildiğini dile getirmişti.¹⁰⁵

Arnavut asilerin talepleri kabul edilip isyan yatıştırılmaya başlandığı sırada bölgede yaşayan Hıristiyan Malisörlerde de bir hareketlilik görülmüştü. Sofya'da neşredilen Mir gazetesinde "Arnavutlara her türlü imtiyazlar verildiği halde Hıristiyanlar her şeyden mahrum kalmaktadırlar"

¹⁰¹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11250, 29 Temmuz 1912, s. 1.

¹⁰² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11251, 30 Temmuz 1912, s. 2.

¹⁰³ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11257, 5 Ağustos 1912, s. 2.

¹⁰⁴ *İfham*, No: 1, 22 Eylül 1912, s. 1.

¹⁰⁵ Çelik, *age*, s. 463.

denilmekteydi. Bu haberin daha mürekkebi kurumamıştı ki birkaç Malisör aşiretinin Karadağlılar ile birleşerek Osmanlı askeri üzerine hücum ettiği haberi gelmişti. 22 Ağustos 1912’de ise 400 kadar Malisör başlarında papazlar bulunduğu halde Draç üzerine hücum etmişlerdi. Sabaha kadar devam eden çarpışmalarda Draç ahalisi de askerle birleşmiş ve Malisör hücumunu geri püskürtmüştü. Bu çatışmalarda 30 Malisör ölmüş, 70’e yankını yaralanmıştı. 1 jandarma ve 5 Draçlı hayatını kaybetmişti.¹⁰⁶ Hükümet Malisörleri bu tür hareketlerinden vazgeçirmek amacıyla İşkodra Katolik piskoposunun koruması altında Müslüman ve Hıristiyan Arnavut ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti bölgeye göndermişti. Yine Podgoriçe Şehbenderi Tafilyan Efendi Malisör reislerine Osmanlı hükümetinin bölgede ıslahatın icra edilmesi konusunda karar aldığını, artık ateşin kesilmesi gerektiğini söylemişti.¹⁰⁷

Katolik piskopos ve papazlarının tahriki, Avusturya ve Karadağ’ın teşviki ile Katolik Arnavutları “Drač Baskını” düzenlediler. Yine Hıristiyan Arnavutlardan Malisörler’in isyanı bütün yaz boyunca devam etti, Eylül ayında İşkodra ve civarına hücum etmeleri üzerine, 19 Eylül 1912’de Kosova’da bulunan “Tahkik Heyeti” reisi Müşir İbrahim Paşa’nın İşkodra’ya gitmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Malisör isyanı hakkında icap eden tedbirlerin alınması, İbrahim Paşa’nın İşkodra vali ve komutanı Hasan Rıza Bey ile birlikte çalışması kararlaştırıldı.¹⁰⁸

22 Eylül 1912’de Kuzey Arnavutluk’ta karışıklık devam ederken İşkodra Gölü’nün doğusunda da son derece vahim olaylar meydana gelmişti. Osmanlı hükümeti bu karışıklılar karşısında bölgeye takviye olarak bir fırka asker daha göndermek zorunda kalmıştı. Ayrıca İşkodra şehri bir kaç gündür beri Malisörler tarafından muhasara edildiği için Üsküp’ten acil olarak yardım talep edilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu arada Karadağ hududu yakınlarındaki Tuz kasabası üzerine Malisörler tarafından bir hücum olmuşsa da Osmanlı askerleri tarafından püskürtülmüştü. Yenipazar sancağında sakin Malisörler de harekete geçmiş, bölgedeki heyecan ve galeyana Slav ahalisine de sirayet etmişti. Taşlıca kazasında Arnavutlar harekâta bulunan bir tabur askere hücum ettikleri gibi aynı kazada Slav köylüleri jandarma müfrezesine taarruz etmişlerdi.¹⁰⁹

¹⁰⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11276, 24 Ağustos 1912, s. 2.

¹⁰⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11275, 23 Ağustos 1912, s. 2.

¹⁰⁸ Uçarol, *age*, s. 381.

¹⁰⁹ *İfham*, No: 1, 22 Eylül 1912, s. 2.

3.3. Avrupa Devletlerinin Müdahalesi

Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olarak ortaya çıkan ve sonra uluslararası boyut kazanan ilk olay Arnavutluk meselesi değildi. Daha önce Sırp, Yunan, Bulgar, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanları iç mesele olarak başlayıp dış müdahalelere sebebiyet vermişti. İşte Arnavut isyanı da zamanla uluslararası bir mesele haline getirildi. Rusya, Balkan devletleri aracılığı ile Osmanlı devletini sürekli baskı altında tutmayı, bu devletleri Slav nüfuzu altına alarak boğazlara doğru yayılmayı, yine aynı devletlerden yararlanarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Balkanlarda yayılmasını önlemeye çalışmaktaydı. Avusturya ise, Balkanlarda Rus nüfuzunu baltalamayı, kendisine Selanik doğrultusunda bir yol açmayı ve muhtar bir Arnavutluk kurulmasını sağlayarak Sırbistan'a Adriyatik yolunu kapatmayı düşünmekteydi. Avusturya bu politikada Almanya'dan da destek görmekteydi.¹¹⁰ Ayrıca Avusturya'yı destekleyen ülkeler arasında İtalya da vardı. Ancak İtalya güçlü bir Arnavutluk yerine, Osmanlı Devletine bağlı zayıf bir Arnavutluk istemekteydi.

Arnavutluk'ta muhtariyet idaresine geçiş için daha 1898 senesinden beri Avusturya ve İtalya'nın arasında bir birliktelik bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra, Avusturya-Macaristan hükümeti 1908 yılında Bosna-Hersek'i ilhak ettiği zaman, Avrupa'nın kapılarını açmak için Arnavutluk'ta muhtariyet idaresinin tatbikine karar vermişti.¹¹¹ Bu dönemde İtalya Hariciye Nazırı Mösyo Titovni yaptığı açıklamada Arnavutluk üzerinde İtalya ve Avusturya devletlerinin kendi çıkarlarına olan hedeflerini açıklamaktan çekinmemiştir. Titovni, beyanatında, “(Arnavutların) yalnız limanlarına ehemmiyet veriyoruz. Zira onlar Avusturya ve İtalya hükümetlerine sevkü'l-ceyş nokta-i nazarından Adriyatik'te büyük bir çıkış bahşedecektir. Binaenaleyh İtalya hükümeti onları Avusturya'ya terk etmek istemediği gibi Avusturya dahi İtalya'ya bırakmak istemiyor. Tarafeynden biri bu bâbda bir harekette bulunursa diğeri bütün kuvvetiyle buna mümânat edecektir” demiştir.¹¹²

Hükümetin Arnavutlara tanıdığı hakların tatbikine başlanacağı sırada Türkleri Balkanlardan atmak isteyen Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hücum etmeye karar vermişlerdi. 8 Ekim 1912'de ilk olarak Karadağ Osmanlı'ya saldırmış, 17 Ekim 1912'de ise Osmanlı ile Bulgaris-

¹¹⁰ Çelik, *age*, s. 485.

¹¹¹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11386, 28 Ekim 1912, s. 3.

¹¹² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11258, 6 Ağustos 1912, s. 1.

tan, Sırbistan ve Yunanistan arasında savaş başlamıştı. Tam bu sırada beş Avrupa ülkesi (Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya) Rumeli vilayetlerinde ıslahat yapılması konulu bir notayı Babıâli'ye sunmuşlardı.¹¹³ Öte yandan Balkan savaşının başlaması, Arnavutları ikiye bölmüştü. Özellikle Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetiyle Arnavutluk'un neredeyse tamamının Balkan devletleri tarafından işgali Arnavutları iki tercih arasında bırakmıştı. Ya düşman işgali altında esir yaşayacaklar ya da özgürlük ve bağımsızlık elde edinceye kadar savaşacaklardı. Arnavutlar bu tercihlerden ikincisini kendilerine hedef seçmişlerdi. Bu arada Yan-ya kalesinde Yunanlılara ve İşkodra kalesinde Karadağlılara karşı bütün imkânsızlıklara ve yardım ihtimali olmamasına rağmen büyük bir direnişte bulunmuşlardı.

4. Arnavutluk'un Bağımsızlığı ve Londra Konferansı

Bu ortamda Arnavutluk'un her yerinde, özellikle de Kosova ve Makedonya'da "Anavatanın Kurtuluşu Gizli Teşkilatı" tarafından tertiplenen toplantılar yapılmıştı. Bu gizli teşkilat, 16 Kasım 1912'de Üsküp'te büyük devletlere bir beyanname yollayarak, Arnavutların, Türk hâkimiyetinin devamı için değil kendi memleketlerinin bağımsızlığı için silaha sarılacaklarını bildirmişti. Ayrıca dört Arnavut vilayetinde, yabancı hâkimiyetinin hiçbir türüne artık müsaade etmeyeceklerini ilan etmişti.¹¹⁴ Yine Kasım ayında Romanya'daki Arnavut mülteciler organizasyonu, İsmail Kemal Bey başkanlığında, Bükreş'te Arnavut Milli Kongresi'nin hazırlıkları için toplanmışlardı. İsmail Kemal Bey, bu toplantılar sonrasında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Berchtold ile Budapeşte'de bir görüşme yaparak Avusturya'nın desteğini sağlamaya çalışmıştı. Devam eden günlerde İsmail Kemal Bey Trieste'ye gelmiş, oradan Arnavut ileri gelenleri ile Arnavutluk'taki belediye ve derneklere telgraf çekerek Avlonya'da bir kongre toplanmasını istemişti.¹¹⁵ Bu sırada Osmanlı bakanlar kurulundan çıkan bir karar ilgi çekiciydi. Bu karar ile İsmail Kemal Beyin arkadaşları ile Avlonya'da Arnavut siyasi meselesi hakkında yapacağı kongreye engel olunmaması istenmişti. Hâlbuki gazetelerde Arnavutluk muhtariyet ve istiklâlinden bahsedilmeye başlanmıştı.¹¹⁶

Bu şartlar altında İsmail Kemal Bey önce Romanya yolu ile Triyeste'ye, oradan da yolda kendisine katılan Arnavut vatansever ve aydınlardan olu-

¹¹³ Bayar, *age*, C. III, s. 796.

¹¹⁴ Çelik, *age*, s. 487.

¹¹⁵ *Age*, s. 487.

¹¹⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11370, 4 Aralık 1912, s. 1.

şan bir gurupla Draç'a gitmişti. Osmanlı Devletinin harbi kesin olarak kaybettiği inancıyla Draç'ta 26 Kasım 1912'de bağımsızlık ilan edilmişti. Fakat Draç halkı Osmanlıların yenildiğine inanmadıklarından ve kendi askerlerinin İşkodra'dan Karadağ'a karşı savaştıklarını düşünerek İsmail Kemal Bey'e uymamışlardı.¹¹⁷ Bunun üzerine yine İsmail Kemal Bey liderliğinde, Avlonya'da Müslümanları, Ortodoksları ve Katolikleri temsil eden 83 delegenin iştirak ettiği, "Arnavut Milli Kongresi" toplanmıştı. Kongre, görüşmeler sonunda 28 Kasım 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığını kesin olarak ilan etmişti.¹¹⁸ 4 Aralık 1912'de ise Avlonya'da ilk Arnavut geçici hükümeti ve 18 kişilik bir milli meclis kurulmuştu. Ayrıca Geçici Arnavut Hükümeti başkanı İsmail Kemal Bey, aynı tarihte Babıâli'ye şu telgrafi göndermişti: "Şimdiye kadar Hükümet-i Osmaniyye'ye sadık kalan, bu sadakati nâkız her türlü ahvalden ictinab eden, daima Hükümet-i Osmaniyye'ye yardım eyleyen İşkodra ve Yanya vilayetleri hukuk-ı milliyelerinin muhafazası için, müstakil hareket eylemeğe müttehiden karar verdiklerinden Hükümet-i Osmaniyyenin kendilerine diriğ-i muâvenet buyrulmasını reca eyerler."¹¹⁹ Bu telgraf "İstiklal" yani bağımsızlık anlamına gelmekteydi. Oysa birkaç ay önce İsmail Kemal Bey Korfu'da bir Yunan gazetesine Arnavutluk meselesi hakkında yaptığı açıklamada müstakil Arnavutluk peşinde koştuğunu söylemekte, ancak "cümlemizin saadeti hüsn-i idareye malik bir Türkiye'nin mevcudiyeti ile kaimdir" demekteydi.¹²⁰

Tercüman-ı Hakikat yazarı Ahmet Agayef'e göre Arnavutların bağımsızlık istemeleri ve bu amaca ulaşmaları hem kendileri hem de Osmanlı devletinin geleceği için tehlikeliydi. Dört tarafından çeşitli millet ve kavimlerle çevrili olan Arnavutluk'un yalnız başına yaşaması mümkün gözükmemekteydi. Osmanlıdan ayrıldıktan sonra güç koşullar altına düşecekleri açıktı. Arnavutluk Osmanlı Devleti açısından Batı'da koruyucu bir siper vazifesi görmekteydi. Arnavutlar bağımsızlık istemekle kendilerini ve bütün Osmanlılığı tehlikeye atmışlardı.¹²¹

¹¹⁷ "Arnavutluk", *Türk Ansiklopedisi*, C. III, s. 378.

¹¹⁸ *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3498; Bozboru, agm, s. 586.

¹¹⁹ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınları, İstanbul, 1994, s. 79. Ayrıca Osmanlı hükümetine gönderilen ve bağımsızlığı bildiren bir telgraf için bkz. ATASE, A-4-9557, D-4, F-2.

¹²⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11257, 5 Ağustos 1912, s. 2.

¹²¹ Ahmed Agayef, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11260, 8 Ağustos 1912, s. 1. Bir taraftan da 10 Aralık 1912'de Saraybosna'ya firar ve hicret etmiş olan Arnavutlar bir meclis oluşturarak müzakerelerde bulunmuşlar, sonuç olarak Kont Berchtold, İngiltere kralı ve başvekiline müracaata karar vermişlerdi. Yaptıkları müracaatta Kont Berchtold ve İngiltere hükümetinden, Arnavutlarla meskün olan vilayetlerin birbirinden ayrılmasına imkân bırakılmadan müstakil Arnavut hükümetinin tesisine çalışmalarını istemişlerdi. (*Tercüman-ı Hakikat*, No: 11376, 10 Aralık 1912, s. 2.)

Geçici Arnavut Hükümeti, bağımsızlığını tanıtılabilmek için büyük devletlere telgrafla başvurdu. Bunun üzerine 3 Aralık 1912’de İtalya ve Avusturya konsolosları İsmail Kemal Bey’e hükümetlerinin Arnavut kavmi hakkında güzel hisler beslediklerini, Arnavutların ilerlemesine ve refahına ehemmiyet vermiş olduklarını ve Arnavutluğa manevi destekte bulunacaklarını beyan etmişlerdi.¹²²

Osmanlı hükümeti ise aldığı karar ile İsmail Kemal Bey’e Osmanlı’ya bağlı ve Arnavutların yaşadığı yerleri kapsayacak şekilde özerk yönetimin kurulmasını desteklediklerini, ancak bağımsız Arnavutluk fikrine karşı olduklarını, Arnavutluk işine büyük devletlerin karışmalarını kabul etmeyeceklerini, bu nedenle de fikir ayrılığına düşülmemesinin önemini hatırlatmış, Arnavutlardan Avusturya ile İtalya’nın telkinlerine kapılmamasını istemişti.¹²³ Gelişmeler ilginç bir şekilde 1878 yılındaki Berlin Antlaşması öncesi ve Prizren Birliği’nin ortaya çıkışıyla benzerlikler göstermekteydi. Osmanlı hükümetinin “Geçici Arnavut Hükümeti”nden beklentisi kendisine bağlı kalmalarını sağlamaktı.¹²⁴

Tercüman-ı Hakikat gazetesi Arnavutluk’un bağımsızlığının gündemde olduğu bu tarihlerde çözüm önerileri sunmuştu. Bu cümleden olarak gazete, Arnavutluk için nasıl bir idarenin daha uygun olacağını ortaya koymuştu. Buna göre Arnavutluk için üç türlü idare tarzı tasavvur olunabilirdi:

1. Eskisi gibi tamamıyla Osmanlı vilayetleri olarak kalması.
2. Büsbütün istiklal ile bir beylik teşkil etmesi.
3. Osmanlı hükümrânlığı altında idari bir muhtariyete sahip olması.

Osmanlı basınına göre Arnavutluk’un büsbütün istiklal kazanıp bir beylik teşkil etmesi mümkün gözüküyordu. Bir defa hükümetin riyasetini ele alacak zat kim olacaktı? Bu bir Arnavut beyi olamazdı. Çünkü hemen her kasabada mevcut olan Arnavut beyleri birbirlerini kabul etmiyorlardı. Zira çok azı iyi tahsil görmüş olan bu beyler birbirlerini çekememekteydi. Bu sebeple hükümet başkanının Romanya’da, Bulgaristan’da, Yunanistan’da

¹²² *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11370, 4 Aralık 1912, s. 2.

¹²³ Çelik, *age*, s. 488. Avlonya’da İsmail Kemal Bey’le bazı beylerin istiklal ilan etmeleri Arnavut kavmine güvenilmesini gerekli kılmadığı, çünkü bu beylerin Arnavut kavmi ile olan alakalarının ehemmiyet verilecek değerde olmadığı yorumları da yapılmıştı. Buna gerekçe olarak da Arnavutlardaki din ve ahlak duygularının kuvvetli olduğu, Türklerle asırlardan beri savaşta, barışta, karada, denizde kanlarını karıştıran Arnavutların her vakit hilafet makamına ve Türklüğe tam ve samimi bir bağlılık gösterdikleri ileri sürülmüştü. (*Tercüman-ı Hakikat*, No: 11370, 4 Aralık 1912, s. 1)

¹²⁴ Çelik, *age*, s. 488–489.

olduğu üzere Avrupa hükümet ailesinden bir prens olması gerekmektedir. Hâlbuki bu üç memlekette ahali büyük ekseriyetle Hıristiyan olduğu halde Arnavutluk'ta ahali çoğunlukla Müslüman'dı. Yani Arnavutluk bir İslam memleketiydi. Bir İslam memleketine Hıristiyan birinin kral tayin edilmesini Arnavutlar kabul edecekler miydi? Ayrıca müstakil bir hükümete lazım olan yalnızca başkan değildi. Sosyal ve siyasi bütün işleri görecektir daireler de lazımdı. Bütün bu işler için gerekli bir bütçe, asayişini temin için polis ve jandarma, hudutları muhafaza için ordu gerekiyordu. Bunlar nasıl olacaktı? Arnavutluk'ta yol, şimendifer, mektep, ziraat, ticaret, zanaat, hemen hiçbir şey yoktu. Bunlar az zamanda nasıl vücuda getirilecekti? Arnavutluk'a öteden beri pek alakalı olan Avusturya-Macaristan ile İtalya müstakil bir Arnavutluk'un muhtaç olacağı şeyleri yapacak mıydı? Bunlar, meselenin hep açıktan yazılabilecek olan dış yüzüydü. Meselenin iç yüzüne bakılacak olursa müstakil bir Arnavutluk, zararlı bir hayaldir. Bu durumda en makul olan üçüncü idare tarzı idi. Zira Arnavutluk'un bulunduğu coğrafyada güçlü bir Osmanlı devletine ihtiyacı hiç de inkâr edilemeyecek bir hakikattir. Bu hakikati gerek dini bağlılık ve gerekse tarihi geçmiş zorunlu kılmaktaydı.¹²⁵

Yine Tercüman-ı Hakikat'ta 6 Aralık 1912'de Arnavutluk'un muhtariyeti hakkında şu fikirler öne sürülmekteydi: "O halde Osmanlı hükümranlığı altında muhtar bir Arnavutluk nasıl olur? İlk önce, Arnavutluk'a Osmanlı devlet adamlarından, dünyaca takdîr edilmiş olan bir muktedirin, belirli müddetle umumi vali olarak tayîni gerekmektedir. Burada dikkat edilecek nokta, bu valinin Arnavut ve Hıristiyan olmamasıdır. Valinin refakatinde, yine belirli miktarda, mesela üç Osmanlı, üç Avusturya-Macaristanlı, üç de İtalyalı, dokuz zattan oluşan bir istişare heyeti bulunabilir. Bundan sonra ahalinin seçimiyle bir millet meclisi teşekkül etmelidir. Arnavutluk'ta seçim meselesi gayet mühimdir. Arnavutluk'ta zabıt ve jandarma teşkilinde de Avusturya-Macaristanlı ve İtalyalı jandarma zabıtlarından istifade olunabilir, yalnız burada pek dikkate şayan bir nokta vardır: Arnavutluk'ta bilhassa şimali ve garbi kısımlarında bu devletlerin öteden beri mevcut nüfuz mıntıkları vardır. Jandarmanın teşkil ve tensîki için mezkûr memleketlerden zabıt ve mürebbi getirileceği vakit, vaktiyle Makedonya'da olduğu gibi, mıntika mıntika tensik daireleri ayrılmamalı, bu zabıtları her mıntıkada muhtelit bir surette istihdam etmelidir. Bu suretle iki devlet arasında rekabet husulüne mani olunmuş olur. İktisadi teşebbüsler içinde

¹²⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11371, 5 Aralık 1912, s. 1.

teşekkül edecek şirketlerin muhtelit olmasına dikkat olunmamalıdır. Arnavutluk, bugün kendi geliriyle kendini idare edemez. Hayli zaman da idare edemeyecektir. Muntazam bir bütçesi yapılp da geliriyle masrafı tanzim edildikten sonra kalacak noksanı biz telafi etmeliyiz. Vereceğimiz bu para istiksar olunacak bir şey değildir, zan ederiz. Zaten iktisadi teşebbüsler sayesinde Arnavutluk az zaman da bu nakdî muavenetten kendisini kurtarır. Arnavutluk bir İslam memleketidir. Bize maddî ve manevî bağıllığı vardır. Muhtariyeti zaruridir. Arnavutluk'ta en büyük nüfuz hissesi bizde kalmak üzere kısmen "beynelmilel" bir idare şekli bulunmalıdır. O vakit Arnavutluk'un Türkiye, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Arnavutluk'ta haylice Ulah bulunmak hasebiyle Romanya arasında bu bağlantı ve itilaf noktası olması kabildir. Bundan Arnavutluk her suretle müstefid olur. Ne İslav hükümetleri, ne de Yunanlılar tarafından tecavüze uğrayamaz. Binaenaleyh muhtar Arnavutluk hidiviyetine doğru bir adım atılmasını temenni edelim."¹²⁶

10 Aralık 1912'de Rus diplomatları, Arnavutluk'un Türk hâkimiyeti altında kalmak üzere muhtariyetle idaresini ve büyük devletlerin hiç birinin burada imtiyazlı bir mevkide bulunmamasını öne sürmekteydi. Bunun yanı sıra Rusya hükümeti uluslararası bir konferans toplanmasını gereksiz olarak görmekte, sadece elçilerden oluşan bir konferansın buna lüzum bırakmayacağı kanaatini taşımaktaydı.¹²⁷ Rusya bu beyanatı vere dursun, aynı tarihte iki İslam ve bir Katolik Arnavut'tan oluşan bir heyet Bükreş'e gitmek üzere hareket etmiş bulunmaktaydı. Bu heyete Bükreş'te iki Ortodoks Arnavut katılacak ve heyet Avrupa'da Arnavut meselesi lehinde siyasi temaslarda bulduktan sonra Elbasan'a avdet edecekti.¹²⁸ Bu dönemde (15 Aralık 1912'de) Sırbistan ise Arnavutların milliyetçilik hislerinden mahrum olduğuna dair fikirler beyan etmekteydi. Sırplar, Arnavutluk'un bağımsızlığını İngiltere'nin himayesinde teşekkül ettiği takdirde Sırbistan ve Yunanistan tarafından kabul olunacağını ifade etmekteydi.¹²⁹ Oysa bu sırada Avusturya ve İtalya hükümetleri, Arnavutlar tarafından bağımsızlıklarının kabulü hususundaki başvurularına olumlu cevap vermişlerdi. Böylece Arnavutluk, bir Avrupa devleti şeklinde telakki edildiğinden tarafsızlığı büyük devletlerce teminat altına alınmıştı. Bununla birlikte

¹²⁶ "Arnavutluğa Dair 3", *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11372, 6 Aralık 1912, s. 1.

¹²⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11376, 10 Aralık 1912, s. 2.

¹²⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11376, 10 Aralık 1912, s. 2.

¹²⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11381, 15 Aralık 1912, s. 2.

Arnavutluk'un tarafsızlığı hakkında alınacak karar Londra'da toplanacak sefirler konferansına bırakılmıştı.¹³⁰

Osmanlı tarafı ise, konferans sırasında Arnavutluk'un Osmanlı hânedanından bir prens tarafından yönetilmek üzere Osmanlı padişahının hâkimiyetinde muhtar bir yönetime kavuşturulmasını teklif etmişti.¹³¹ Osmanlı teklifini kabul eder görünen Londra Konferansı, Arnavutluk bağımsızlığını 17 Aralık 1912'de tanıyarak bazı kararları almış, sınırların tespiti için yine büyük devletler aracılığıyla yapılacağını ilan etmişti. Buna göre, Osmanlı egemenliği altında kendi imkânlarıyla yaşayabilecek özerk bir Arnavutluk kurulacak ve bu özerklik büyük devletlerin himaye ve kefaletine dayanacaktı. Özerk Arnavutluk'un sınırları Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ sınırlarına uzanacaktı. Ayrıca Arnavutluk kıyılarında Sırbistan'a büyük devletlerin kefaletine dayanan serbest bir ekonomik mahreç verilecekti.

Ancak sınırların tayini meselesinde anlaşmazlık çıkmış, Arnavut delegasyonu iki milyondan fazla nüfuslu bir Arnavutluk kurulmasını, Balkan ülkeleri ise ancak dört yüz bin nüfuslu bir Orta Arnavutluk kurulmasını istemişlerdi. Ocak 1913'e gelindiğinde Arnavutluk üzerinde türlü projeler üretilmiş bulunuyordu. Balkan projesi, Arnavutluk'a hudut olarak Derin havalisini, Batı'da Karaderin'den Ohri gölüne kadar olan mintıkayı, Güney'de de Adriyatik'i Avlonya'ya bağlayan aksamı bırakıyordu. Bu proje Karadağ'a İşkodra'yı, Sırlara bütün Epir kıtasını bırakıyordu. Avusturya kendi himayesi altında bulunan Katolik Malisörlerin Arnavutluk'tan ayrılmamasını istiyor, hatta İşkodra'nın bile esasen Arnavutluk'ta bulunmasını, dolayısıyla bu mintıkaya katılmasını talep ediyordu. Bu halde Arnavutluk hududu Kuzey'de İpek'e kadar uzanacak ve bu suretle Ohri gölüne doğru Debre ile Yakova'yı ihata edecekti. Başka bir bakış açısıyla Avusturya projesi Priştine'ye kadar uzanacaktı. Hatta Avusturya, Büyük Arnavutluk'u savunmakta, İşkodra ve Yanya'dan başka İpek ve Prizren gibi yerlerin de Arnavutluk'a bağlanmasını istemekte, "İşkodra'sız, Yanya'sız ve Prizren'siz bir Arnavutluk'un, kalbi ve midesi olmayan bir vücuda benzeyeceğini" ifade etmekteydi. Bu iki bakış açısı arasında büyük devletler bir birleşme noktası aramışlar, İtalya bağımsız fakat zayıf bir Arnavutluk istediğinden İşkodra'nın Karadağ'a bırakılması hususunda ısrar etmiş, Rusya Sırbistan için Yanya ve Yakova havalisini bıraktırmak istemişti.¹³²

¹³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11383, 17 Aralık 1912, s. 1.

¹³¹ Çelik, *age*, s. 489.

¹³² *İfham*, No: 112, 13 Ocak 1913, s. 2; Armaoğlu, *age*, s. 671-672.

Konferansta bu tartışmalar yapılırken Balkan müttefik devletleri Yanya ve İşkodra'dan başka hemen bütün Rumeli'yi ele geçirmişlerdi. Çetin bir savunmadan sonra 20 Şubat 1913'te Yanya, 23 Nisan 1913'de İşkodra teslim olmuştu. İşkodra'yı önce Hasan Rıza Paşa, onun Esat Paşa Toptani tarafından öldürülmesinden sonra da Esat Paşa savunmuştu. Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihinde Birinci Balkan Savaşı sonunda imzalanan Londra Barış Antlaşması ile Arnavutluk'un sınırlarının çizilmesini büyük devletlere bırakmıştı. Böylece Osmanlı Devleti, Arnavutluk'un bağımsızlığını tanıyarak Arnavutluk üzerindeki haklarından vazgeçmek zorunda kalmış ve Balkanlarda Arnavutların yaşadıkları toprakları da kaybetmişti.¹³³

Londra Konferansı kararlarına göre, 29 Temmuz 1913'te Arnavutluk altı büyük devletin kefaleti altında tarafsız ve veraset sistemine dayanan bir prenslik olacak,¹³⁴ Prens bu devletler tarafından seçilecek, Osmanlı'nın Arnavutluk üzerindeki bütün egemenlik bağları kesilecek, milletlerarası bir denetleme komisyonu (içinde bir Arnavut temsilci bulunmak şartıyla) hükümetin idare ve maliyesine nezaret edecek, Arnavutluk Devletinin jandarması Avrupalı subaylar tarafından kurulacak ve düzenlenecekti. Ayrıca Londra Konferansı'nın tayin ettiği sınırlara göre Arnavutluk kendi istekleri karşısında yarı yarıya küçülmüştü. Kurulan bu Arnavut Prensligi, Arnavut etnik unsurunun yaşadığı coğrafya ile kıyaslandığında oldukça dar bir alanı içermektedir. Manastır Sırpırları Bulgarlar arasında paylaştırılmış, Karadağ'a da kuzeyde İşkodra Vilayetinden bazı topraklar verilmişti.¹³⁵

Neticede Balkan Savaşları sonunda Arnavutluk 25.734 km genişliğinde ve 800.000 nüfuslu bir devlet olarak Osmanlı'dan ayrılmıştı.¹³⁶ Batılı devletlerce oluşturulan yeni prenslik, Balkanlarda yaşayan 1,5 milyon Arnavut halkın ancak bu kadarının çizilen yeni sınırlar içinde kalabildiğini göstermekteydi. Konferans bağımsızlığı tanıırken, Arnavut halkı da uzun ve karışık bir siyasi hayata başlamıştı. Zira Arnavutluk'ta gelişmeler bağımsızlık sonrası farklı boyutlara ulaşmıştı. 14 Ekim 1913'te Esat Paşa, Toptani Avlonya hükümetini tanımayarak Draç'ta yeni bir hükümet kurmuştu. 24 Ocak 1914'te ise bu defa İsmail Kemal Bey, Arnavutluk'taki ikiliğe son vermek için hükümetten çekilerek İtalya'ya gitmişti.

Bu arada Arnavutluğun başına geçmek üzere pek çok aday ortaya çıkmıştı. Albert Gika ve Aladro Kastriyoti gibi kendilerini çok önceden bu

¹³³ Oktay Göktaş, *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995, s. 1.

¹³⁴ Andonyan, *age*, s. 173.

¹³⁵ Castellan, *age*, s. 392-393.

¹³⁶ Yılmaz Öztuna, *Rumeli'ni Kaybımız 93 ve Balkan Savaşları*, Ötügen, İstanbul, 1990, s. 185.

prensliğe aday gösterenlerin dışında, Osmanlı şehzadeleri, Arnavut asıllı bazı Osmanlı paşaları ile Mısır'daki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunları da adaylar arasındaydı.¹³⁷ Daha önce 6 Aralık 1912'de Prens Sabahaddin Bey'in Arnavutluk prensliğine tayini meselesi gündeme gelmişti.¹³⁸ Yine aynı dönemde Roma ve Viyana hükümetleri, aslen Arnavut olup Mısır Hidivinin amcası olan Prens Fuad Paşa'nın Arnavutluk prensliğine tayinine sıcak bakıyorlardı. Prens Fuad Paşa Viyana'da ikamet ettiği birkaç hafta zarfında Kont Berchtold'un ilgisini çekmeye muvaffak olmuştu. Ayrıca Prens Fuad Paşa'nın Arnavutluk prensliğine aday gösterilmesi bazı siyasi guruplarca da kabul edilmekteydi. Zira Fuad Paşa, açıktan açığa İtalyan yanlılığı yapan Hidiv Mağfur'un biraderiydi. Aynı zamanda harbiye mektebinde tahsil görmüş, bir istihkâm topçu alayında mülazım rütbesiyle vazife almıştı. Prens Fuad Paşa'nın İşkodra, Yanya ve Prizren de dâhil olmak üzere büyük bir Arnavutluk tesisi fikrinde olduğu ve ayrıca büyük devletlerin Fuad Paşa'nın tahta geçmesiyle tarafsız bir Arnavutluk'un teşekkülüne taraftar olduğu görülüyordu.¹³⁹ 27 Aralık 1912'de Prens Ahmed Fuad Paşa'nın Arnavutluk'a gideceği bildirilmiş, Avlonya'dan veyahut oraya yakın sahil noktasından emrinde yeterli miktarda bir kuvvetle karaya çıkarak Arnavutluk hükümetini ilân etmek ve bu suretle bir emri vaki yapmak emelinde bulunduğu yazılmıştı.¹⁴⁰ 8 Mart 1913'te gelen haberler Arnavutluk'a bir namzedin daha ortaya çıktığını gösteriyordu. Dük Domanpanise'nin Arnavutluk prensliğine tayini büyük devletlerce kabul görmekteyse de henüz Roma ve Viyana basını bu kişinin Arnavut prensliğine namzetliğini doğrulamış bulunmuyordu.¹⁴¹

Sonunda birçok adayın talip olduğu Arnavut Prensliğine büyük devletler Alman asıllı Prens Wied'i seçmişlerdi. Arnavutluk Prensliğine bir Alman prensin getirilmesi, İtalya'nın Almanya ile zıtlaşmasına sebep oluyorsa da, Prens Wied, 17 Mart 1914'te Wilhelm I. sanı ile İtalyan, Fransız ve İngiliz birliklerinin eşliğinde Draç'a gitmişti. I. Wilhelm, Turhan Paşa başkanlığında ilk hükümeti kurmuş, fakat Arnavutluk'ta sadece 6 ay kalabilmiş, çıkan karışıklıklar nedeniyle¹⁴² ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁴³

¹³⁷ Çelik, *age*, s. 521.

¹³⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11372, 6 Aralık 1912, s. 2.

¹³⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11385, 19 Aralık 1912, s. 2.

¹⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11390, 24 Aralık 1912, s. 2.

¹⁴¹ *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Şubat 1913, s. 2.

¹⁴² "Arnavutluk", *Türk Ansiklopedisi*, C. III, s. 378

¹⁴³ Castellan, *age*, s. 392-393.

Osmanlı Devleti kendisinden ayrılarak kurulan Arnavutluk'u tanımakta acele etmemiştir. Babiâli Arnavutluk'un bağımsızlığını 9 yıl resmen değil zımnen tanımış, buna gerekçe olarak da kuruluş tarihinin kendisine resmen bildirilmediğini göstermişti. Ancak iki ülke arasında çekilen telgrafların ücretlerinin bölüştürülmesi meselesi ortaya çıkınca Arnavutluk'un hangi tarihten itibaren Osmanlı'dan ayrıldığı mevzuu bahis olmuş, Osmanlı Hariciye Nezareti Arnavutluk'un 11 Ağustos 1913 tarihinde kurulduğunu ve bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nden ayrılmış addolunması gerektiğini Sadrazamlığa bildirmiş ve bu tarih Meclis-i Vükela'da görüşülüp kabul edilmişti.¹⁴⁴

Sonuçta Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan ve I. Meşruiyet döneminde güç kazanan Arnavut bağımsızlık hareketi, 1877-1913 arasında 35 yıllık bir sürecin sonucunda başarıya ulaşmıştır. Bu sürecin başarıya ulaşmasında Arnavutların siyasi ve askeri mücadelelerinin yanı sıra eğitim ve kültür faaliyetlerinin de büyük etkisi görülmüştü. Bu arada Osmanlı yönetiminin izlediği politikalar ile Balkan ülkeleri ve Batılı devletlerin meseleye müdahil olmalarının itici bir güç meydana getirdiği aşikârdır. Uzun süre kendi içlerinde bir birlik oluşturamayan Arnavutlar, bu çok yönlü etkileşimlerin sonunda milli bir bilince kavuşmuşlardır. Bu süreçte tüm yaşananlar Arnavut ulusal hareketini destekleyenleri birbirine bağladığı gibi, bağımsızlık süreci Arnavutçanın yanı sıra Arnavut kültürünün gelişmesine de ciddi bir katkıda bulunmuştur. Neticede Balkanlarda ilk kez Müslüman bir unsur bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁴⁴ Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı'dan 1913'te Ayrılmıştı, Babiâli Arnavutluk'u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı?", *Toplumsal Tarih*, C. XII, S. 71, Kasım 1999, s. 4-5; İhsan Burak Birecikli, "Arnavutluk Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Reşat Genç'e Armağan Özel Sayı-II)*, C. XXIX, Ankara, Temmuz 2009, s. 1039-1040.

KAYNAKÇA

- “Arnavutluğa Dair 3”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11372, 6 Aralık 1912.
- “Arnavutluk”, *Türk Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1971.
- “Bulgaristan ve Biz”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11279, 29 Ağustos 1912.
- Agayef, Ahmed. “Asilerin Metâlibi”, *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11275, 23 Ağustos 1912.
- Alkan, Ahmet Turan. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Yayınları, Ankara, 1993.
- Alpan, Necip. *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Çağdaş Basımevi, Ankara, 1978.
- Andonyan, Aram. *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasî tarihi (1789–1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Bayar, Celal. *Ben de Yazdım - Milli Mücadele'ye Gidiş*, C. II-III, Sabah Kitapları, İstanbul, 1966.
- Bello, Hasan. *Osmanlı ve Arnavut Kaynaklarına Göre Arnavutluk'ta 1911 Malisörler İsyanı*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Birecikli, İhsan Burak. “Arnavutluk Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (Prof.Dr. Reşat Genç'e Armağan Özel Sayı-II)*, C. XXIX, Ankara, Temmuz 2009, s. 1023–1046.
- Bozbora, Nuray. “Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi”, *Balkanlar El Kitabı*, der. Osman Karatay ve Bilgehan A. Gökdağ, C. I, Karam Yayınları, Ankara, 2006, s. 568–588.
- Bozbora, Nuray. *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.
- Castellan, Georges. *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Clayer, Nathalie. “Bektaşilik ve Arnavut Ulusçuluğu”, çev. O. Koloğlu, *Toplumsal Tarih*, S. 2, Şubat 1994, s. 58–61.
- Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Dönemi Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Büke Yayınları, İstanbul, 2004.

- Danişman, Zuhuri. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XIV, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul, 1966.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947.
- Fshazi, Falma. “2. Meşrutiyet ve Arnavutluk’taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı’nın Düşman Olduğu ‘O An’”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 38, Mart 2008, s. 161–178.
- Gazmend, Shpuza. “Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi”, *Osmanlı*, C. II, Ankara, 1999, s. 465–473.
- Göktaş, Oktay. *Balkanların Anahtar Ülkesi Arnavutluk*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1995.
- Hall, Richard C. *Balkan Savaşları 1912–1913 I. Dünya Savaşı’nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Yayınları, İstanbul, 2003.
- İrtem, Süleyman Kâni. *Osmanlı Devleti’nin Makedonya Meselesi Balkanlar’ın Kördüğümü*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, ter. İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Jorga, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774–1912)*, C. V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi İstanbul, 2005.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. IX, TTK, Ankara, 1999.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul, 1948.
- Kutay, Cemal. *Üç Paşalar Kavgası*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964.
- Külçe, Süleyman. *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir Yayınları, İzmir, 1944.
- Okday, İsmail Hakkı. *Yanya’dan Ankara’ya*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1994.
- Öztuna, Yılmaz. *Rumeli’ni Kaybımız: 93 ve Balkan Savaşları*, Ötüken, İstanbul, 1990.
- Öztuna, Yılmaz. *Türkiye Tarihi*, C. XII, Hayat Kitapları, İstanbul, 1967.
- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB, İstanbul, 2004.

- Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, (Heyet), C. VI, Güven Basımevi, İstanbul, 1972.
- Rıza Nur. *Hayat ve Hatıratım*, C. II, İstanbul, 1992.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Muhalefetin İflası*, Konstantiniyye, 1331.
- Şeyhülislam Cemaleddin Efendi. *Siyasi Hatıralarım*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.
- Şıvgın, Hale. “Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 147, Aralık 2003, s. 132–136.
- Şıvgın, Hale. “Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902–1908 Yıllarında Makedonya (Rumeli Vilayeti) Sorunu”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. XII, Sayı 1–2, Ankara, 1996, s. 241–269.
- Uçarol, Rıfat. *Gazi Ahmet Muhtar Paşa Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, 1976.
- Yasemin, Saner Gönen. “Osmanlı’dan 1913’te Ayrılmıştı, Babıali Arnavutluk’u Neden 9 Yıl Resmen Tanımadı?”, *Toplumsal Tarih*, C. XII, S. 71, Kasım 1999, s. 4–7.
- Yiğit, Yücel. “Milliyetçilik Çağında Prizren İttihat Cemiyeti”, *Turkish Studies*, Vol. 4/8, Fall 2009, s. 2462–2491.

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.MKT.MHM, 486/60-79.
- BOA, HR.SYS, 145/57.
- BOA, HR.SYS, 134/3-34.
- BOA, HR. SYS, 150/16.
- BOA, HR. SYS, 151/52-82.
- BOA, HR. SYS, 145/27.
- BOA, Y.PRK. MYD, 2/1-5.
- BOA, Y.PRK.MYD, 2/1-2.
- Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), A-4-9557, D-4, F-2.

Gazeteler

İfham, No: 1, 22 Eylül 1912, s.1-2; No: 107, 1 Temmuz 1912; No: 112, 13 Ocak 1913, s. 2.

İttihad, 18 Haziran 1911, s. 2.

Sabah, 17 Haziran 1911, s. 1-2.

Tercüman-ı Hakikat, No: 11226, 4 Temmuz 1912, s. 2; No: 11228, 6 Temmuz 1912, s. 2; No: 11230, 8 Temmuz 1912, s. 2; No: 11231, 9 Temmuz 1912, s. 2; No: 11234, 12 Temmuz 1912, s. 2; No: 11235, 13 Temmuz 1912, s. 2; No: 11237, 15 Temmuz 1912, s. 2; No: 11241, 19 Temmuz 1912, s. 1-2; No: 11242, 20 Temmuz 1912, s. 2; No: 11250, 29 Temmuz 1912, s. 1; No: 11251, 30 Temmuz 1912, s. 2; No: 11253, 1 Ağustos 1912, s. 1-2; No: 11257, 5 Ağustos 1912, s. 2; No: 11258, 6 Ağustos 1912, s. 1; No: 11260, 8 Ağustos 1912, s. 1-2; No: 11267, 15 Ağustos 1912, s. 2; No: 11269, 17 Ağustos 1912, s. 2; No: 11271, 19 Ağustos 1912, s. 1; No: 11273, 21 Ağustos 1912, s. 1; No: 11274, 22 Ağustos 1912, s. 2; No: 11275, 24 Ağustos 1912, s. 2; No: 11276, 24 Ağustos 1912, s. 2; No: 11370, 4 Aralık 1912, s. 1-2; No: 11371, 5 Aralık 1912, s. 1; No: 11372, 6 Aralık 1912, s. 2; No: 11376, 10 Aralık 1912, s. 2; No: 11381, 15 Aralık 1912, s. 2; No: 11383, 17 Aralık 1912, s. 1; No: 11385, 19 Aralık 1912, s. 2; No: 11386, 28 Ekim 1912, s. 3; No: 11376, 10 Aralık 1912, s. 2; No: 11390, 24 Aralık 1912, s. 2.

YAYIN İLKELERİ

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştıkları yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özeti ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot Standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda “ekle” komutuyla verilmeli ve 10 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda ‘Age, s...’ şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar İçin Örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler İçin Örnek:

² Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette İndirilen Kaynaklar İçin Örnek:

³ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça Standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar İçin Örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.

Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.

Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Makaleler İçin Örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdüleri*, No. 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141-162.

Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.

Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No. 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette İndirilen Kaynaklar İçin rnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya ıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) Atatürk Bulvarı No:15 Ulus/Ankara posta adresine veya avrasyaetudleri@tika.gov.tr elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği’nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif creti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

